

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2025

УДК 364.4(075.034)

T33

Авторський колектив: канд. екон. наук, доцент О. С. Лебединська – вступ, підрозд. 1, 5; канд. екон. наук, доцент О. В. Ачкасова – підрозд. 4, 6; канд. екон. наук, доцент В. М. Лугова – підрозд. 2, 3, 9; канд. екон. наук, доцент О. В. Іванісов – підрозд. 7, 8.

Рецензенти: завідувач кафедри підприємництва і торгівлі Західноукраїнського національного університету, д-р екон. наук, професор *О. М. Собко*; доцент кафедри маркетингу, менеджменту та підприємництва Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, канд. екон. наук *Д. Г. Михайленко*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 2 від 21.01.2025 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Теорія соціальної роботи [Електронний ресурс] : навчальний посібник / О. С. Лебединська, О. В. Ачкасова, О. В. Іванісов, В. М. Лугова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2025. – 222 с.
ISBN 978-966-676-905-6

Розкрито найважливіші та найскладніші проблеми соціальної роботи у структурі соціальної політики України. Визначено роль і значення волонтерства та громадських організацій у сфері соціальної роботи. Розглянуто особливості, методи та інструменти соціальної роботи із соціально вразливими верствами населення: молоддю, людьми похилого віку, уразливими сім'ями та дітьми, особами з інвалідністю та ін.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти.

УДК 364.4(075.034)

© Лебединська О. С., Ачкасова О. В.,
Іванісов О. В., Лугова В. М., 2025

© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2025

ISBN 978-966-676-905-6

Вступ

Економічні трансформації, що відбуваються на сучасному етапі розвитку української державності, а також процеси демократизації та становлення громадянського суспільства супроводжуються змінами в соціальній сфері, соціальній політиці та функціонуванні різних соціальних інститутів. Сучасні суспільні відносини значною мірою впливають на формування соціальної роботи як професійної діяльності. Саме тому її розвиток ґрунтується на інтеграції зусиль, ресурсів та можливостей різних державних і недержавних організацій на різних рівнях управління.

У сучасних умовах зростає роль неурядових організацій у формуванні державної політики, що дозволяє активно використовувати міжнародний досвід у сфері захисту та забезпечення прав, адаптуючи його до національних соціокультурних умов. Надання соціальних послуг, соціальну підтримку та соціальний захист населення реалізують різні типи відомств, установ і спеціальні заклади. Соціальна робота стосується людей різних вікових категорій, обтяжених різними соціальними, психофізичними проблемами, що мають тенденцію до постійних змін та ускладнень.

Соціальна робота – це унікальний вид професійної діяльності, що полягає в наданні соціальної допомоги особі, родині, групі чи спільноті осіб, які опинились у складній життєвій ситуації, через забезпечення матеріального, соціального, культурного рівня життя та підвищення добробуту народу загалом; посиленні та відновленні здатності клієнтів до соціального функціонування в широкому діапазоні різноманітних сфер соціального життя; активізації людиною власних зусиль, розвитку її особистісних ресурсів. Соціальна робота є наукою насамперед прикладною, оскільки тісно пов'язана з життям, конкретними умовами життєдіяльності різних груп і верств населення. Вона накопичила величезний емпіричний матеріал, теоретичне осмислення якого відкриває нові перспективи перед практикою з погляду підвищення її ефективності.

Теорія соціальної роботи зосереджує увагу на дослідженні конкретних соціальних процесів і явищ, які виникають у міжособистісних стосунках і пов'язані з життєдіяльністю осіб, соціальних груп чи спільнот, що опинились у складних життєвих обставинах і потребують соціального захисту, допомоги та підтримки.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Теорія соціальної роботи» є формування в здобувачів вищої освіти системних професійних та соціально-особистісних компетентностей і уявлень щодо використання методичного апарату та інструментарію теорії соціальної роботи з урахуванням їх специфіки на сучасному етапі розвитку економіки України.

Завданнями навчальної дисципліни є засвоєння теоретичних засад соціальної роботи; оволодіння практикою надання допомоги окремій людині, яка опинилась у складних життєвих обставинах; актуалізація потенціалу самопомоги людей, які опинились у скруті; формування здатності проводити профілактичну роботу із запобігання чинникам, які негативно впливають на життєдіяльність особи; набуття навичок оцінювання складних життєвих обставин.

Об'єктом навчальної дисципліни є особа або група осіб, яка отримує соціальну допомогу і підтримку. Об'єктом соціальної роботи можуть бути індивідууми, сім'ї, соціальні групи або громади, які потребують допомоги.

Для розуміння предмета дослідження соціальної роботи як науки важливо усвідомлювати, що люди живуть у співтоваристві. Вони постійно перебувають у стані взаємодії, часом досить напруженої, що породжує безліч найрізноманітніших соціальних відносин і зв'язків. У соціумі формуються соціальні відносини, тобто відносини між людьми як представниками соціальних груп суспільства, що віддзеркалюють їхній соціальний стан, спосіб і уклад життя. У соціальній роботі важливим є врахування соціальних зв'язків людей, таких як соціальна допомога, підтримка, реабілітація, корекція, благодійність тощо.

Предметом навчальної дисципліни є соціальні відносини та зв'язки між людьми, які перебувають у системній залежності та взаємозумовленості з економічними, соціальними, політичними, етнічними й антропологічними чинниками, що відображають соціальний стан особи, її спосіб та уклад життя. Навчальна дисципліна «Теорія соціальної роботи» є базовою.

У процесі викладання навчальної дисципліни основну увагу приділяють оволодінню здобувачами вищої освіти професійними компетентностями, наведеними в табл. А.1 додатка А.

Розділ 1

Теоретико-методичні засади розвитку соціальної роботи

1. Соціальна робота в структурі соціальної політики України

Мета – розширення та поглиблення знань щодо методологічних засад соціальної роботи, її функцій та принципів, взаємозв'язку соціальної політики та соціальної роботи.

Основні питання

- 1.1. Сутність поняття «соціальна робота».
- 1.2. Методологічні засади соціальної роботи.
- 1.3. Взаємозв'язок соціальної політики та соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна робота, соціальна політика, соціальні послуги, соціальне обслуговування, соціальне інспектування, соціальний працівник, соціальний менеджмент.

1.1. Сутність поняття «соціальна робота»

Перспективи України як європейської країни визначаються насамперед внутрішньою політикою держави, спрямованою на забезпечення соціальних прав громадян і підтримання їх потенціалу. У цьому контексті сучасна соціальна робота стає все важливішою як напрям державної діяльності, метою якого є задоволення законних інтересів і соціальних потреб кожного члена суспільства, а також розв'язання питань працевлаштування, особистісного розвитку, побутових проблем та інших аспектів життя. Для досягнення зазначених цілей важливо залучати як державні, так і громадські інститути, а також використовувати весь потенціал суспільства. Основне завдання сучасної соціальної роботи полягає не лише в наданні соціальної допомоги, але й у запобіганні негативним впливам на життєдіяльність людини, сім'ї, соціальної групи та суспільства загалом, що можуть виникати через об'єктивні та негативні чинники.

Соціальна робота є професією та дисципліною, орієнтованою на практичну діяльність, яка визнає, що історичні, соціально-економічні, культурні, територіальні, політичні й індивідуальні чинники взаємопов'язані та впливають на добробут і розвиток людей. Структурні бар'єри сприяють збереженню нерівності, дискримінації, експлуатації та пригноблення. Розвиток критичної свідомості через усвідомлення структурних джерел пригноблення чи привілеїв, що ґрунтуються на таких критеріях, як раса, клас, мова, релігія та гендер, є важливим аспектом цієї діяльності. Соціальну роботу спрямовано на подолання бідності та звільнення пригноблених і вразливих людей. Це сприяє соціальному залученню та згуртованості.

Соціальна робота – це унікальний вид професійної діяльності, що полягає в наданні соціальної допомоги особі, родині, групі чи спільноті осіб, які опинились у складній життєвій ситуації, через забезпечення матеріального, соціального, культурного рівня життя та підвищення добробуту народу загалом; посиленні та відновленні здатності клієнтів до соціального функціонування в широкому діапазоні різноманітних сфер соціального життя, активізації людиною власних зусиль, розвитку її особистісних ресурсів.

У вузькому розумінні соціальна робота – це діяльність, яку здійснюють професійно підготовлені фахівці та їхні помічники, спрямована на надання індивідуальної допомоги людині, сім'ї, групі осіб, які потрапили у важку життєву ситуацію, через інформування, консультування, надання натуральної чи фінансової допомоги, догляду, обслуговування, педагогічної та психологічної підтримки тощо.

Соціальну роботу в широкому розумінні розглядають як вплив громадськості на соціальне облаштування суспільства через формування і реалізацію соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для життєдіяльності людини. На думку М. В. Фірсова, соціальна робота передбачає допомогу та взаємодопомогу в системі соціокультурних та психосоціальних взаємодій та взаємовідносин різних суб'єктів [22].

Теорія та практика соціальної роботи як професійної діяльності в Україні перебувають на етапі становлення. Більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників розглядає це поняття в трьох основних **аспектах**:

як *практичну професійну діяльність*, спрямовану на надання допомоги та підтримки людям, які опинились у складних життєвих обставинах;

як *навчальну дисципліну*, що забезпечує професійну підготовку фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення;

як *наукову галузь*, яка ґрунтується на сукупності концепцій та теорій і має власний категоріальний апарат, досліджує принципи, закономірності, моделі та методи соціальної роботи.

На сучасному етапі розвитку соціальної роботи можна виділити три основні **підходи** до її трактування:

соціальна робота як **інструмент** реалізації державної **соціальної політики**, який акцентує увагу на тому, що соціальна робота є засобом для реалізації державних соціальних програм і політик, спрямованих на поліпшення життя населення;

соціальна робота як **допомога населенню** в кризових або важких ситуаціях, з акцентом на допомозі людям, які перебувають у складних життєвих обставинах, кризах або важких ситуаціях, що потребують термінового втручання;

соціальна робота як **надання соціальних послуг**, з акцентом на наданні різним категоріям населення конкретних соціальних послуг, як-от консультування, реабілітація, підтримка в побутових і соціальних питаннях тощо.

Соціальна робота є одним із різновидів професійної діяльності, і, як і будь-яка інша професійна діяльність, має специфічні компоненти та структуру. Основні компоненти соціальної роботи подано в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Характеристика основних компонентів соціальної роботи

Компонент	Характеристика
1	2
Суб'єкт	Особа або організація, яка виконує соціальну роботу. Це можуть бути соціальні працівники, соціальні педагоги, психологи, медичні працівники, волонтери та ін.
Зміст	Конкретні завдання та обов'язки, що містять надання допомоги, підтримки, консультацій, реабілітації, організацію соціальних послуг тощо. Поліпшення соціального самопочуття людини. Поліпшення умов її життя. Забезпечення відповідного соціального функціонування. Гармонізація стосунків у сім'ї, колективі та суспільстві загалом. Ці завдання визначають ключові аспекти соціальної роботи як виду суспільної діяльності, спрямованої на поліпшення життя людей і підтримання соціальної справедливості

1	2
Управління	Процес планування, координації та контролю за виконанням завдань соціальної роботи, що містить управлінські рішення, організацію роботи, моніторинг та оцінювання результатів
Мета	Кінцева мета соціальної роботи, яка містить поліпшення соціального самопочуття, поліпшення умов життя, гармонізацію стосунків, подолання соціальних проблем тощо
Засоби	Ресурси та інструменти, що використовують для досягнення мети соціальної роботи. Це можуть бути програми соціального забезпечення, консультування, тренінги, медичні послуги, освітні програми тощо
Об'єкт	Особа або група осіб, яка отримує соціальну допомогу і підтримку. Об'єктом соціальної роботи можуть бути індивідууми, сім'ї, соціальні групи або громади, які потребують допомоги
Функції	Конкретні ролі та обов'язки, які виконують суб'єкти соціальної роботи для досягнення мети. Функції можуть містити діагностику, планування, реалізацію програм, моніторинг, оцінювання результатів тощо

Ці компоненти взаємодіють між собою, формуючи цілісну систему соціальної роботи, спрямовану на досягнення конкретних соціальних цілей і потреб.

Залежно від конкретної соціальної роботи (підтримання сімей у складних життєвих обставинах, захист дітей, безробітних, людей з особливими потребами, неповнолітніх, сиріт, студентів або людей похилого віку) слід визначити особливості об'єкта, вибрати найбільш досвідченого суб'єкта соціальної роботи, урахувати відповідний зміст і методи, а також установити чіткі цілі та ефективні засоби їх досягнення.

Аналіз підтверджує, що система соціальної роботи є цілісною: виключення одного з компонентів може порушити або зруйнувати її функціонування. Отже, соціальна робота – це система діяльності, що стосується взаємодії суб'єкта й об'єкта.

На сучасному етапі розвитку соціальної роботи як фахової діяльності в Україні зростає інтерес не лише до проблем розвитку теорії та практики соціальної роботи, але й до особистості професіонала, його характеристик і якостей. У цьому контексті питання розвитку професійної майстерності соціальних працівників є надзвичайно важливими.

Суб'єкти соціальної роботи – це державні та громадські організації, а також фізичні особи, які реалізують соціальну політику і надають соціальну допомогу різним категоріям населення. Основні суб'єкти подано в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Перелік основних суб'єктів соціальної роботи

Недержавні організації			
<i>Громадські об'єднання</i>		<i>Благодійні фонди</i>	
<i>Товариства</i>		<i>Приватні соціальні служби</i>	
<i>Відділення міжнародних організацій</i>			
ПРООН, ЮНІСЕФ, Товариство Червоного Хреста, Український фонд «Благополуччя дітей», Представництво міжнародної благодійної організації «Кожній дитині», Міжнародна організація «Надія і житло для дітей» та ін.			
Державні організації			
<i>Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та органи виконавчої влади</i>			
<i>Міністерство праці та соціальної політики</i>			
реалізовує соціальну роботу через мережу центрів зайнятості, територіальні центри соціального обслуговування, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, пансіонати для ветеранів, притулки та кризові центри			
<i>Міністерство охорони здоров'я</i>			
проводить соціальну роботу в лікарнях, поліклініках, санаторно-курортних установах, санітарно-профілактичних установах і анонімних медичних кабінетах			
<i>Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту</i>			
здійснює соціальну роботу через розгалужену систему соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, дружні клініки для молоді, реабілітаційні центри, служби у справах дітей та притулки для дітей			
<i>Міністерство освіти і науки</i>			
реалізовує соціальну роботу в загальноосвітніх закладах, професійно-технічних училищах, вищих навчальних закладах, школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також у спеціалізованих школах-інтернатах для дітей з різними видами захворювань			
<i>Міністерство внутрішніх справ</i>			
забезпечує соціальну роботу у виправно-трудовах установах, виховних колоніях, приймальниках-розподільниках та у відділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх			
Фізичні особи			
психологи		реабілітологи	
медичні працівники		соціальні педагоги	
		соціальні працівники	
		волонтери	

Суб'єкти соціальної роботи мають на меті реалізацію соціальної політики держави та виконання завдань через забезпечення населення необхідними життєвими благами. Вони сприяють нормалізації соціально-психологічних взаємин, розвитку самостійності членів суспільства в розв'язанні різноманітних проблем, пов'язаних з умовами праці, побуту, дозвілля, охорони здоров'я та безпеки життєдіяльності.

Зважаючи на визначені суб'єкти соціальної роботи, розгляньмо основні **об'єкти соціальної роботи**. Об'єкти соціальної роботи – це окремі особи або соціальні групи, які потребують допомоги та підтримки в процесі їхньої соціалізації. У широкому розумінні об'єктом соціальної роботи є всі громадяни, оскільки життєдіяльність усіх верств населення залежить від умов, які великою мірою визначено рівнем розвитку суспільства, станом соціальної сфери, змістом соціальної політики та особливостями її реалізації. Кожна людина на певному етапі життя потребує повного задоволення своїх інтересів і потреб або стикається з труднощами та проблемами, які не завжди може подолати самостійно. Таке трактування соціальної роботи пояснюють тим, що, з одного боку, її спрямовано на розв'язання нагальних проблем окремих осіб, а з іншого – на запобігання соціальним проблемам національного масштабу, як-от різноманітні захворювання, безробіття, зростання форм девіантної поведінки тощо.

Соціальна робота як професійна діяльність не є спонтанною чи випадковою. Її спрямовано на досягнення визначених вимог і результатів, зумовлених кінцевою метою конкретної діяльності. Загальна мета соціальної роботи полягає у створенні оптимальних умов для соціалізації особистості. Подальша конкретизація цієї мети відбувається через зміст діяльності, що визначає основні професійні завдання щодо суб'єктів і об'єктів соціальної роботи (рис. 1.1).

На сьогодні зміст соціальної роботи розкривають через реалізацію таких напрямів, як профілактика, соціальне обслуговування, ресоціалізація, направлених на певні вікові та соціальні групи. Ці напрями здійснюють за чітко визначеними орієнтирами. Наприклад, профілактика охоплює кілька рівнів: первинну, вторинну, третинну. Соціальне обслуговування передбачає надання соціальної підтримки, допомоги та соціальних послуг. До напрямку ресоціалізації належать такі елементи, як соціальна реабілітація та соціальна адаптація.

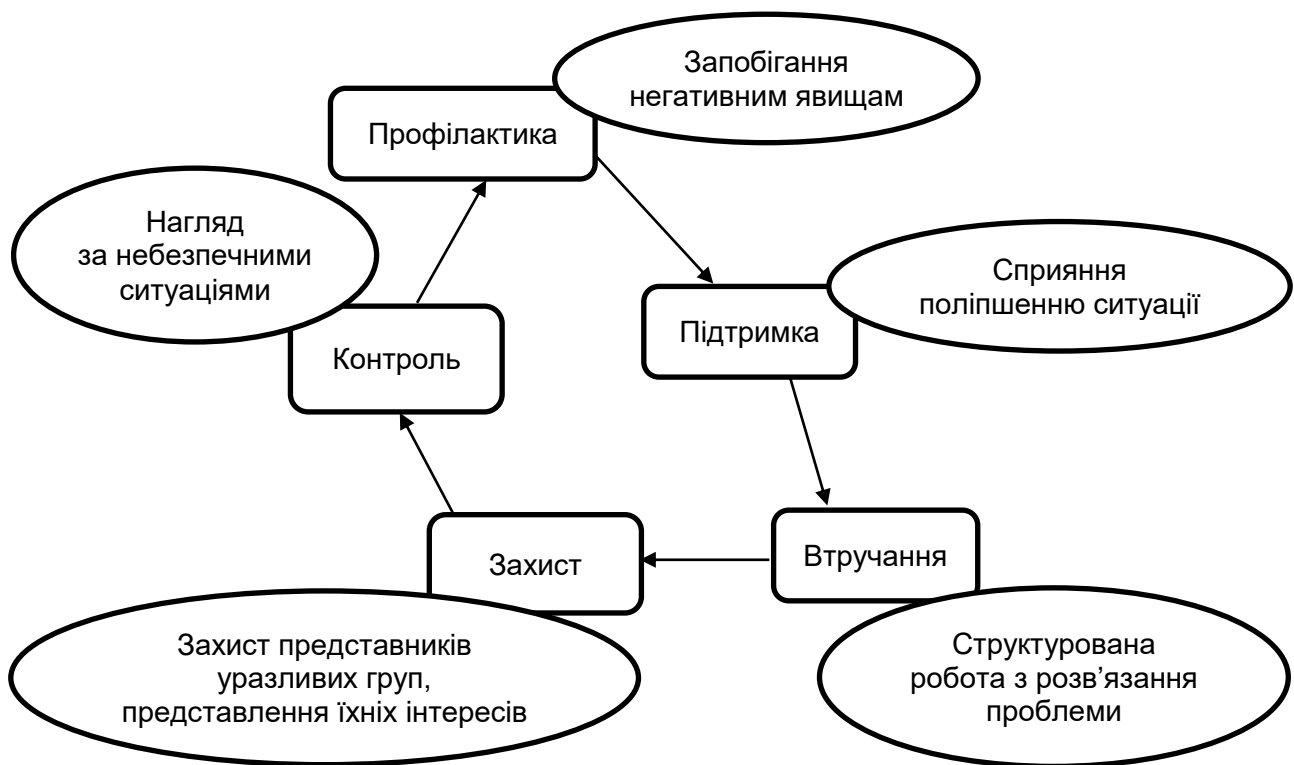

Рис. 1.1. Складові частини здійснення практики соціальної роботи

Соціальне обслуговування – це робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей та молоді через надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг.

Соціальний супровід – це робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження й підвищення їхнього соціального статусу. Соціальний супровід передбачає виконання таких дій службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді: системного обліку та догляду за дітьми і молоддю, які опинилися в складних життєвих обставинах; регулярних і комплексних заходів, орієнтованих на подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу дітей і молоді; заходів, спрямованих на боротьбу з різними видами залежностей, які шкодять психічному та фізичному здоров'ю дітей і молоді; соціальної опіки щодо дітей із порушеннями фізичного та розумового розвитку.

Соціальна профілактика – це робота, спрямована на запобігання аморальній, протиправній, іншій асоціальній поведінці дітей та молоді,

виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання такому впливу.

Соціальна реабілітація – це робота, спрямована на відновлення морального, психічного і фізичного стану дітей та молоді, їхніх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність до загальноновизнаних суспільних правил і норм.

Соціальне інспектування – це система заходів із метою нагляду за дотриманням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціальної роботи з ними. Порядок та умови здійснення соціального інспектування визначає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади, відповідальний за молодіжну політику.

1.2. Методологічні засади соціальної роботи

Останніми роками вітчизняна соціальна робота активно розвивається в трьох основних напрямках: як наука, навчальна дисципліна та специфічний вид професійної діяльності. Як наука, соціальна робота вивчає людську діяльність і формує знання про соціальну сферу. Як навчальна дисципліна, вона систематизує теоретичні основи соціальної роботи з навчальною метою. Як вид професійної діяльності соціальну роботу спрямовано на поліпшення соціального середовища і реалізацію соціальних аспектів інших видів діяльності. Складність і специфічність соціальної роботи, зокрема велика кількість категорій клієнтів, які потребують підтримки, впливають на підготовку фахівців у вищих навчальних закладах. Вимоги до професійних знань, умінь і особистісних якостей фахівців є важливими для їх підготовки.

Вивчення цієї навчальної дисципліни спрямовано на те, щоб забезпечити майбутніх фахівців методологією наукового аналізу соціальних процесів і навичками оптимального вибору форм та методів роботи служб, які надають соціальну допомогу населенню.

Теорія соціальної роботи як навчальна дисципліна має виконувати досить складні завдання з формування соціального працівника-професіонала. **Сучасний соціальний працівник** – це кваліфікований спеціаліст із відповідною підготовкою у сфері соціальної роботи, який займається наданням соціальних послуг, розуміється в правових, моральних та психологічних аспектах життєдіяльності людей і здатний прийти їм на допомогу.

Особливість соціальної роботи як наукової дисципліни полягає в єдності знань і вмінь. Це її основний принцип. Без такої єдності немає науки, без такої єдності не може відбутися соціальний працівник як фахівець у цій найважливішій для життя людей сфері.

Як відомо, за спрямованістю науки поділяють на фундаментальні й прикладні. Якщо завданням фундаментальних наук є пізнання законів, що діють у природі, суспільстві, мисленні, безвідносно до їх можливого практичного використання, то завдання прикладних наук – застосування результатів фундаментальних наук для розв'язання конкретних проблем.

Соціальна робота є наукою насамперед прикладною, оскільки тісно пов'язана з життям, конкретними умовами життєдіяльності різних груп і верств населення. Вона накопичила величезний емпіричний матеріал, теоретичне осмислення якого відкриває нові перспективи перед практикою щодо підвищення її ефективності.

Для розуміння *предмета дослідження* соціальної роботи як науки важливо усвідомлювати, що люди живуть не просто в суспільстві, а в співтоваристві. Вони постійно оточені подібними собі й постійно перебувають у стані взаємодії, часом досить напруженої, що породжує безліч найрізноманітніших соціальних відносин і зв'язків.

У соціумі формуються соціальні відносини, тобто відносини між людьми як представниками соціальних груп суспільства, що віддзеркалюють їхній соціальний стан, спосіб і уклад життя.

У соціальній роботі важливим є врахування *соціальних зв'язків людей*, як-от соціальна допомога, підтримка, реабілітація, корекція, благодійність тощо. Одним із завдань соціальної роботи є оптимізація цих зв'язків. Кожна наука фокусується на певній сфері, процесах і явищах, які вона вивчає. Соціальні явища, процеси та відносини є багатогранними, мають складну структуру й багаторівневий характер. Вони є об'єктом дослідження різних наук – філософії, історії, соціології, соціальної психології, соціальної роботи й багатьох інших. Кожна з них вивчає певний аспект соціальних відносин, що становить її предмет. **Соціальна робота як наука** зосереджує увагу на дослідженні конкретних соціальних процесів і явищ, які виникають у міжособистісних стосунках і пов'язані з життєдіяльністю осіб, соціальних груп чи спільнот, що опинились у складних життєвих обставинах і потребують соціального захисту, допомоги та підтримки (рис. 1.2).

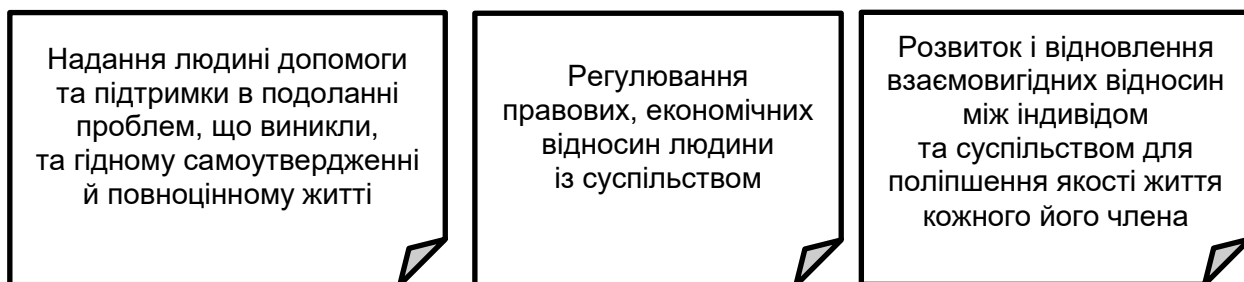

Рис. 1.2. Основна мета соціальної роботи

Незважаючи на те, що соціальна робота стала професійною діяльністю не так давно і підготовку фахівців у вітчизняних університетах розпочато відносно недавно, уже проведено багато досліджень у цій галузі. Ці дослідження охоплюють вивчення міжнародного досвіду підготовки фахівців для соціальних служб і вдосконалення нашої системи підготовки та перепідготовки спеціалістів.

Соціальні послуги надають на основі таких принципів, як адресність, індивідуальний підхід, доступність, добровільність, гуманність, конфіденційність, а також відповідальність суб'єктів, які їх надають, за дотримання етичних і правових норм. Основні завдання соціальної роботи подано на рис. 1.3.

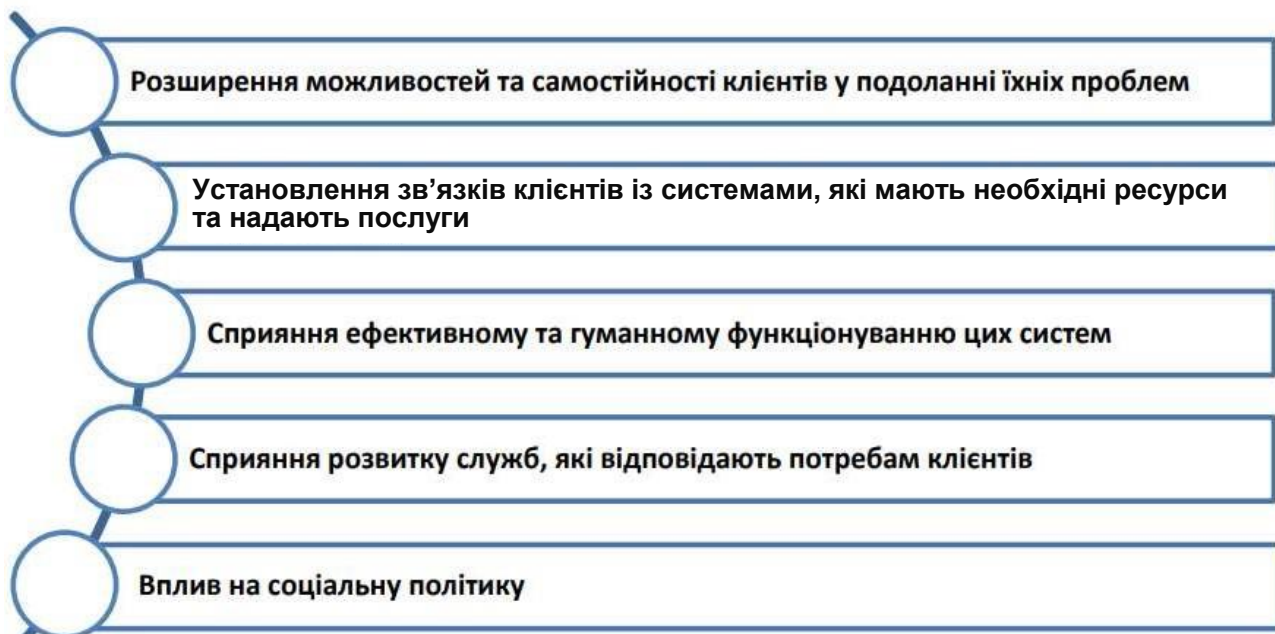

Рис. 1.3. Завдання соціальної роботи [79]

Соціальні послуги – це різноманітні види допомоги, що надають особам, які опинились у складних життєвих обставинах і потребують

підтримки, із метою забезпечення їхньої життєдіяльності та повернення до активного життя.

Складні життєві обставини – це ситуації, які об'єктивно порушують нормальний ритм життя людини і які вона не може подолати самостійно (наприклад, інвалідність, обмеження рухливості через вік або стан здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, проблемні сімейні стосунки, малозабезпеченість тощо).

Соціальні послуги можуть надавати:

1) державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи й організації, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування;

2) інші підприємства, установи й організації, створені відповідно до законодавства України, які не мають на меті отримання прибутку від цієї діяльності.

Соціальну роботу та надання соціальних послуг здійснюють на всіх рівнях (рис. 1.4).

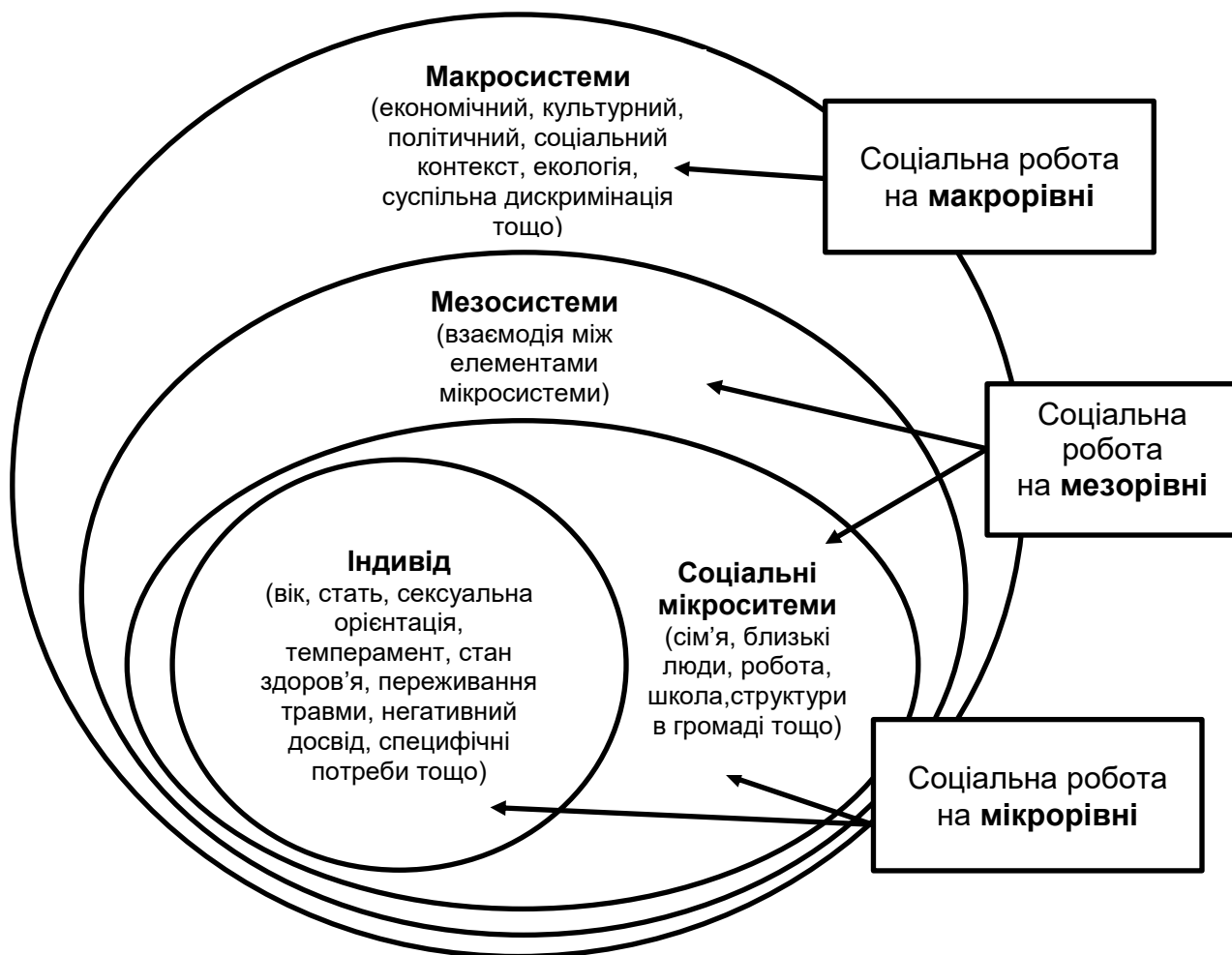

Рис. 1.4. Рівні сучасної соціальної роботи

Однак актуальними залишаються питання правового визначення понять «клієнт» і «користувач соціальних послуг». Надання допомоги особам, які потребують соціальних послуг, зумовлено обов'язками держави в пенсійному забезпеченні, наданні пільг, допомоги тощо. **Клієнт** – це особа, яка звертається в соціальну службу за допомогою внаслідок того, що не може власними зусиллями розв'язати певні соціальні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні проблеми і потребує допомоги. **Користувач соціальних послуг** – це особа, яка є об'єктом соціального впливу з боку соціального працівника з метою соціалізації, соціальної адаптації тощо. Наприклад, це стосується мобільної соціальної роботи, під час якої з дітьми проводять різні спортивні, оздоровчі, культурно-масові заходи.

Світовий досвід показує, що діяльність соціальних працівників є невід'ємною складовою частиною реалізації програм соціального розвитку та соціальної політики держави. Фахівців цієї сфери активно залучають як експертів під час розроблення законодавчих актів, ухвалення рішень місцевими органами влади та громадськими організаціями.

Практика, особливо в нашій країні, показує, що люди часто стикаються з проблемами, які не можуть розв'язати самостійно, за допомогою сім'ї, друзів, сусідів чи навіть доброзичливих чиновників. У таких випадках потрібна допомога фахівців особливої професії – соціальних працівників.

1.3. Взаємозв'язок соціальної політики та соціальної роботи

Важливою частиною соціальної економіки є **соціальна політика**, яка втілюється через соціальні програми і забезпечує реалізацію відносин у суспільстві в інтересах основних соціальних груп населення. Центральну роль у цьому процесі відіграє держава. Соціальна держава – це держава, яка спрямовує свою політику на створення умов для гідного життя та вільного розвитку людини.

Соціальна політика держави є одним із напрямів її діяльності з регулювання соціально-економічних умов життя суспільства. Вона полягає в підтриманні відносин між соціальними групами та всередині них,

а також у створенні умов для поліпшення добробуту і рівня життя громадян.

Цю політику також спрямовано на забезпечення соціальних гарантій і створення економічних стимулів для участі в суспільному виробництві. Завдяки соціальній політиці розвинені країни уникають загострення суперечностей між різними групами населення, сприяючи співпраці та соціальному партнерству.

Соціальна політика, разом з економічною, є важливим аспектом внутрішньої політики держави. Часто важко чітко розмежувати вплив соціальної та економічної політики в різних питаннях. Успішна реалізація соціальних заходів залежить від стабільності економічної системи, а економічне зростання можливе лише за умови посилення державної дієздатності та ефективного виконання нею своїх функцій. Сильна держава є необхідною для активного впливу на розвиток соціальної сфери.

Соціальна робота як інструмент реалізації державної соціальної політики є засобом для реалізації державних соціальних програм і політик, спрямованих на поліпшення життя населення.

Метою соціальної політики є створення сприятливих умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, а також для всебічного розкриття творчого потенціалу людини.

Об'єктом соціальної політики та соціальної роботи є людина з її матеріальними та соціальними потребами. Особливу увагу приділяють окремим особам або групам, які потребують підтримки, як-от немічні, хворі, інваліди, пенсіонери, діти-сироти та інші вразливі верстви населення.

Людина, яка живе в суспільстві, постійно відчуває його вплив через соціальні інститути: *державу, ринок та сім'ю*. Держава, як один із політичних соціальних інститутів, є історичною формою організації спільного життя людей, а головним виконавцем соціальної роботи є уряд.

Ринок, як інститут соціальної політики, регулює багато соціальних процесів, зокрема безробіття та ціноутворення, а також визначає механізми взаємодії між роботодавцями й працівниками, зокрема рівень заробітної плати та соціальний захист активного населення.

Сім'я – це інтегральний показник розвитку суспільства, який відображає його моральний стан і є важливим чинником формування демографічного потенціалу. Вона є основним посередником у взаємодії людини із суспільством.

Суб'єктами соціальної політики та соціальної роботи є держава та її інституції, органи місцевого самоврядування, громадські, релігійні та благодійні організації, комерційні структури, бізнес, суспільство загалом, політичні партії та громадські об'єднання. Однак головним суб'єктом соціальної політики та соціальної роботи залишається держава. Її роль полягає у створенні соціальних гарантій, формуванні економічних стимулів для участі в суспільному житті, а також у виконанні функцій гаранта, регулятора, захисника і контролера в процесі реалізації соціальних заходів.

Держава є *гарантом прав і свобод громадян*, що має вирішальне значення для реалізації їхнього трудового потенціалу. Вона забезпечує основні потреби на основі встановлених соціальних стандартів і нормативів, як-от прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, неоподатковуваний мінімум доходів, соціальна допомога та інші виплати. Як незалежний *регулятор соціально-трудових відносин*, держава встановлює правові межі для захисту прав працівників і забезпечує економічні, соціально-політичні та духовні умови для розширення потенціалу суспільства й кожної особи. Вона також здійснює *фінансове регулювання* місцевого самоврядування, щоб гарантувати надання соціальних стандартів на основі нормативів витрат, підтримуючи територіальні громади.

Держава також *забезпечує право громадян на соціальний захист* у разі втрати працездатності, годувальника, безробіття або інших обставин. Для дотримання цих гарантій та оцінювання ефективності соціальної політики держава *проводить постійний моніторинг* її впливу на рівень життя. За результатами моніторингу можливий перегляд розмірів соціальних гарантій згідно з чинним законодавством.

Інститут соціальної політики в сучасному суспільстві є універсальною, необхідною та функціонально важливою складовою частиною суспільного життя. Його характер і масштаби реалізації зумовлено високим

рівнем соціальної диференціації та складністю соціальних відносин, що потребують постійного регулювання як ключовий чинник розвитку суспільства.

Термін **«соціальна політика»** походить від двох базових понять – «політика» та «соціальний».

Термін **«соціальний»** має латинське походження (socialis) і означає «спільний», «громадський». Він охоплює все, що пов'язано зі спільним життям людей, їхнім спілкуванням і взаємними обов'язками. Отже, «соціальний» стосується суспільства, спільності, міжособистісних та колективних взаємин.

Щодо терміна **«політика»**, то його походження зазвичай пов'язують із працею давньогрецького мислителя Арістотеля під назвою «Політика». У цій роботі він аналізував основи організації держави та політичної влади. Арістотель наголошував, що головним завданням держави є турбота про своїх громадян. На його думку, держава – це союз для взаємної допомоги, а найкращим державним устроєм є той, який забезпечує кожному громадянину можливість жити щасливо. Ідея Арістотеля про державу, що складається із «середніх» людей (тобто тих, хто має середній достаток), і сьогодні є актуальною. Вона підкреслює важливість середнього класу як основного чинника стабільності суспільства [18].

У сучасному суспільстві термін **«політика»**, що походить від грецького слова, яке означає «державні та суспільні справи», трактують як особливу сферу, у якій відбувається діяльність, спрямована на досягнення, утримання та реалізацію влади окремими особами чи соціальними групами для задоволення власних потреб і запитів. Поняття **«соціальна політика»** ввів у науковий обіг Шарль Фур'є, французький теоретик утопічного соціалізму. Він підкреслював обов'язок держави забезпечувати громадян соціальними гарантіями [18].

Уживання самого поняття «соціальна політика» пов'язане з формуванням у Європі другої половини XIX ст. теорії та практики соціальної держави, яка активно втручається в суспільні процеси для їх регулювання і стабілізації. Нові функції держави, що виникли у зв'язку з її соціалізацією і набули більш системного та якісного характеру, відображено в терміні «соціальна політика». Становлення соціальної політики як об'єкта наукового знання відбулося в XX ст.

На думку науковців, **соціальна політика** – це діяльність держави з управління соціальним розвитком суспільства, забезпечення задоволення матеріальних і культурних потреб його членів, а також регулювання процесів соціальної диференціації суспільства з метою стабілізації суспільної системи. Через соціальну політику, відтворюючи й використовуючи соціальні ресурси, держава прагне забезпечити стабільність суспільного розвитку.

Формування сучасної моделі соціальної політики передбачає подолання вузького підходу до її розуміння, яке часто зводять до соціального захисту або забезпечення лише вразливих груп населення. Дійсно, важливість захисної функції є незаперечною, але обмеження соціальної політики виключно цією функцією або зосередження лише на забезпеченні фізичного виживання людей є недостатнім і навіть шкідливим.

Соціальна політика має охоплювати все населення, зокрема працездатних громадян. Саме вони створюють умови для соціального підтримання вразливих груп, працюючи у сфері суспільного виробництва. У сучасній Україні значна частина працездатного населення, особливо середніх вікових груп, перебуває в нестабільному соціальному становищі, маючи низький рівень добробуту та залишаючись поза увагою соціально-економічної політики. Однак саме на цю групу покладено подвійне навантаження: забезпечення власного соціального захисту та виконання обов'язків щодо дітей, людей похилого віку й непрацездатних громадян. З огляду на це успішна реалізація соціальної політики нерозривно пов'язана зі сферою праці. Соціально-трудова політика, спрямована на розвиток ефективних трудових відносин, є її фундаментом.

Сучасна соціальна політика має орієнтуватися не лише на захист, а й на створення умов для розкриття соціального потенціалу особистості, особливо в трудовій сфері. Це сприятиме стабільному соціальному розвитку та зміцненню соціальної безпеки. *Вищою метою державної соціальної політики* має стати створення умов для самореалізації особи в суспільстві, а саме – забезпечення можливостей для її гармонійного розвитку як у трудовій діяльності, так і в соціальному житті.

Література: [18; 20; 23; 42 – 47; 75; 86; 91; 95; 98; 105].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Що таке соціальна робота? Як її визначають сучасні наукові підходи?
2. У чому полягають національні інтереси України в соціальній сфері?
3. Які завдання виконує соціальна робота в контексті соціальної політики України?
4. У чому полягає взаємозв'язок між соціальною роботою та соціальною політикою?
5. Які сучасні виклики постали перед соціальною роботою в Україні?
6. Як методологічні засади впливають на організацію соціальної роботи?
7. Які ключові принципи є основою соціальної роботи?
8. Які методи використовують у соціальній роботі? Як вибирають відповідний метод для конкретної ситуації?

Запитання для самоконтролю

1. Як оцінюють ефективність соціальної роботи в межах соціальної політики?
2. Які міжнародні стандарти соціальної роботи застосовують в Україні?
3. Місце соціальної роботи у структурі державних інститутів.
4. Як залучення громадських організацій впливає на розвиток соціальної роботи?
5. Взаємодія соціального працівника з іншими фахівцями в процесі виконання соціальної роботи.
6. Які законодавчі та нормативно-правові акти регулюють соціальну роботу в Україні?
7. Як соціальна робота впливає на розв'язання проблеми соціальної нерівності?

Тестові завдання

1. До об'єктів соціальної політики належать:

- а) пенсіонери, непрацездатне населення;
- б) працездатне населення, яке втратило засоби для існування;
- в) працездатне населення;
- г) суспільні організації.

2. До переліку інструментів соціальної політики належать:

- а) оподаткування та фінансові трансферти;
- б) безготівкова допомога, житлові субсидії;
- в) державне ліцензування діяльності;
- г) захист від дискримінації під час прийняття на роботу.

3. Установіть відповідність між соціальними технологіями та їх визначеннями:

- 1) соціальна терапія;
- 2) соціальна профілактика;
- 3) соціальна реабілітація;
- 4) соціальна корекція;
- а) подолання чи послаблення вад психічного або емоційного розвитку в дітей і дорослих;
- б) робота, спрямована на запобігання аморальній, протиправній поведінці;
- в) допомога при емоційному, когнітивному чи поведінковому рівні у визнанні й розв'язанні клієнтом власних поточних труднощів;
- г) відновлення порушених чи втрачених суспільних зв'язків, соціальних функцій тощо.

4. Право на отримання соціальних послуг мають:

- а) громадяни України та іноземні громадяни;
- б) громадяни України, іноземці та особи без громадянства;
- в) громадяни України, які перебувають у складних життєвих обставинах;

г) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають у складних життєвих обставинах.

5. Яка основна мета соціальної роботи:

- а) захист прав тварин;
- б) підтримання та поліпшення життя людей;
- в) продаж благодійних подарунків?

6. Які принципи визначають принципи соціальної справедливості:

- а) дискримінація та безперервні війни;
- б) рівність, солідарність, доступність;
- в) ігнорування прав людини?

2. Соціальна робота в зарубіжних країнах

Мета – аналіз історичних етапів розвитку соціальної роботи в Україні та світі, виявлення основних моделей соціальної роботи в сучасному світі, розгляд діяльності міжнародних організацій у соціальній сфері та визначення ролі міжнародних громадських організацій у розв'язанні соціальних проблем.

Основні питання

2.1. Напрями розвитку соціальної роботи у світовому середовищі.

2.2. Міжнародні правові акти та роль міжнародних громадських організацій соціальної сфери.

2.3. Міжнародні організації в соціальній сфері.

Ключові слова: соціальна робота, соціальна сфера, модель соціальної роботи, міжнародна організація, міжнародні громадські організації.

2.1. Напрями розвитку соціальної роботи у світовому середовищі

Теорія та практика соціального захисту як явища сучасної епохи досягли свого найактивнішого розвитку наприкінці XIX ст. На межі XIX і XX ст. відбулося кардинальне переформування концепції соціального

захисту. Традиційна ліберальна система, основана на принципах індивідуалізму, самопомоги та благодійності, утратила свою актуальність, поступившись місцем новій парадигмі, яка визнавала соціальну відповідальність держави за добробут своїх громадян. В економічній думці того часу виник потужний соціальний напрям, представники якого, члени «Союзу соціальної політики», приділяли значну увагу розвитку соціальних реформ і державної соціальної політики. Ці реформи було спрямовано на поліпшення умов життя населення та запобігання революційним потрясінням. Серед прихильників такої концепції були відомі західні економісти та соціологи, зокрема М. Вебер, В. Зюмбарт, Г. Шпенглер та ін. [24].

Розвиток західноєвропейських країн у 1950 – 1970-х рр. характеризувався посиленням ролі держави в становленні соціальної економіки, зокрема у формуванні розгалуженої та ефективної системи соціального захисту. Соціальні відносини почали базуватися на паритетній взаємодії держави, роботодавців та громадських організацій. Держава, використовуючи міцну податкову систему, активно впливала на інвестиційні та торговельні можливості, організовувала диференційовану систему адресних соціальних витрат і брала безпосередню участь у їх упровадженні. При цьому, відіграючи активну роль у розвитку соціальної економіки, держава в умовах ринкової або перехідної економіки не обмежувалася функціями великого відділу соціального забезпечення. Стрімке економічне зростання свідчить про те, що рівень соціального захисту та розвиток соціальної економіки є не тільки наслідком, але й чинником, що може прискорювати або уповільнювати економічний розвиток.

Розвиток соціальної економіки в Україні у ХХ ст. тісно пов'язаний з ідеологічними засадами, які підкреслювали переваги соціалізму над капіталізмом. У радянський період соціальну економіку розглядали виключно через призму діяльності комуністичної партії, що визначало наукові дослідження в цьому напрямі, акцентуючи увагу на «партійному управлінні» розвитком соціальної сфери. У цей період аналіз соціально-економічних процесів мав переважно позитивний характер. Основними досягненнями вважали відсутність безробіття та соціальну захищеність населення, що забезпечувало громадянам «упевненість у майбутньому».

Соціальний розвиток республіки було спрямовано на створення нових робочих місць, підвищення трудових доходів, збільшення розмірів соціальних допомог і виплат, а також поліпшення забезпечення населення товарами та послугами в соціальній сфері.

Підвищення ролі та статусу соціальної роботи в Україні зумовлено сучасними економічними й політичними реаліями, а також зростанням кількості клієнтів соціальних послуг та їх категорій. Ефективне розв'язання цих питань можливе за умови, що соціальна робота буде розвиватися не лише з урахуванням національних особливостей, але й із використанням міжнародного досвіду, де ця сфера набула статусу професійної діяльності значно раніше, ніж в Україні.

Пріоритетними напрямками соціальної роботи в **Австралії** є підтримання сімей, людей похилого віку, осіб з обмеженими функціональними можливостями та особливими потребами, корінного населення, бездомних, жінок, а також організація представництва інтересів клієнтів. Різноманітність категорій клієнтів і видів соціальної роботи зумовила спеціалізацію соціальних працівників за різними напрямками діяльності, зокрема: фахівець із сімейних питань, спеціаліст із роботи з молоддю, експерт із догляду за людьми з інвалідністю, спеціаліст із соціальної допомоги вдома, сімейний консультант і терапевт, супервізор, куратор умовно засуджених, інспектор із питань культурного розвитку, консультант із соціального забезпечення, менеджер дозвілля, соціальний працівник-юрист та ін.

У **Великій Британії** пріоритетними категоріями клієнтів соціальної роботи визнано дітей, людей похилого віку, самотніх осіб, людей з інвалідністю та осіб із залежностями. Допомогу цим групам надають як за місцем їх проживання, так і в спеціалізованих установах, зокрема в денних центрах та стаціонарних закладах опіки. Домінуючим методом практичного навчання соціальних працівників є супервізія, яка передбачає спостереження та контроль за студентами з боку досвідчених наставників. Цей підхід забезпечує якісний контроль за процесом навчання і сприяє розвитку професійних навичок.

Схожий підхід використовують і в **Австралії**, де супервізія також відіграє ключову роль у підготовці майбутніх соціальних працівників.

В Австралії є кілька типів супервізорів: науковий супервізор, який здійснює керівництво науковими дослідженнями студентів; польовий інструктор-супервізор, відповідальний за практичну підготовку під час польової практики; супервізор завдань, який моніторить практичну діяльність студентів у соціальних установах.

Щодо соціальної роботи в **США**, то її насамперед спрямовано на розв'язання проблем самотності, психологічного й емоційного перевантаження, агресії та насилля, зокрема сексуального, СНІДу. Основними проблемами молоді в сучасному американському суспільстві є вживання наркотичних речовин, підлітковий суїцид, а також насилля.

Що стосується практичної підготовки майбутніх соціальних працівників за кордоном, то студенти шкіл соціальної роботи в США проходять так звану «польову практику», яка охоплює 480 год. Цю практику спрямовано на формування технічних навичок; застосування знань і вмінь для розуміння етичних норм, цінностей та цілей соціальної роботи; усвідомлення студентами різноманітності ролей соціальних працівників на мікро- та макрорівнях, а також набуття досвіду роботи з представниками різних культурних, расових і етнічних груп.

Пріоритетними напрямками професійної діяльності фахівців соціальної сфери у **Франції** є робота з дітьми та молоддю, сім'ями, людьми похилого віку, особами з обмеженими можливостями, безробітними та іммігрантами. Це зумовило розвиток низки соціальних спеціальностей: асистент соціальної служби, аніматор, асистент техника-аніматора з питань молоді та спорту, технік-аніматор із питань народної освіти, керівник проєктів анімації та розвитку, спеціалізований вихователь, технічний спеціалізований вихователь, монітор-вихователь, вихователь дітей дошкільного віку, радник із соціальної та сімейної економіки, помічник у соціальному житті, фахівець із надання медико-психологічної допомоги, сімейний медіатор, технік із соціального та сімейного втручання, фахівець із вищою освітою в галузі соціальної роботи, а також керівник соціальних закладів або служб соціального втручання.

Практична підготовка майбутніх соціальних працівників у **Швеції** становить значну частину навчального процесу, триваючи один семестр. Основна мета цього етапу – сприяти як професійному, так і особистіс-

ному розвитку студентів. Програма передбачає набуття досвіду практичної роботи, формування стосунків із колегами, а також гармонійне входження в колектив і адаптацію до його вимог.

Отже, категорії клієнтів соціальної роботи в Україні та інших країнах світу здебільшого збігаються, що зумовлює розв'язання соціальними працівниками схожих за змістом проблем їхніх клієнтів, хоча вони можуть мати різний контекст. Водночас у багатьох країнах головним критерієм відбору соціальних працівників на навчання та роботу є їхня здатність ефективно розв'язувати проблеми різних категорій клієнтів. Це відрізняється від ситуації в Україні, де такий підхід поки що не є основоположним у процесі підготовки та працевлаштування фахівців у цій сфері.

Позитивний досвід підготовки соціальних працівників в інших країнах може бути адаптовано для України, зважаючи на особливості та традиції вітчизняної вищої освіти. Це сприятиме оптимізації системи підготовки фахівців із соціальної роботи на різних рівнях і поліпшенню соціальної ситуації в країні.

2.2. Міжнародні правові акти та роль міжнародних громадських організацій соціальної сфери

У системі міжнародно-правових норм, які визначають правовий статус міжнародних організацій, разом з установчими актами та нормами, що встановлюють у межах міжнародних організацій, особливе місце займають правові норми, створювані самими організаціями. Такі правові норми прийнято називати внутрішнім правом міжнародних організацій. Особливість норм внутрішнього права полягає в тому, що їх затверджують міжнародні організації в межах своїх повноважень без подальшого затвердження державами – членами відповідних міжнародних організацій.

Внутрішнє право міжнародних організацій – це сукупність правових норм, що регулюють структуру і порядок роботи органів міжнародних організацій, взаємовідносини між їхніми органами й підрозділами, а також порядок призначення та службовий статус їхніх посадових і службових осіб.

Норми внутрішнього права міжнародних організацій містяться в їхніх установчих актах, рішеннях органів організацій і контрактах, укладених організаціями зі своїми службовцями.

Учені західноєвропейських держав, які активно займаються проблемами правотворчості міжнародних організацій, виділяють внутрішнє право міжнародних організацій як автономне від норм внутрішньодержавного та міжнародного права. Водночас станом на сьогодні немає загальної концепції внутрішнього права міжнародних організацій, яка охоплювала б усі їхні види та стосувалася б усіх сторін досліджуваної проблеми.

Договірну основу міжнародної організації й першу групу джерел права міжнародних організацій становлять **установчі акти**. Вони утворюють найважливішу групу джерел права міжнародних організацій. Однак у практиці міжнародного права були випадки, коли міжнародні організації створювали не на основі міжнародного договору, а на основі резолюції органу міжнародної організації. Ідеться насамперед про організації системи ООН.

Установчі акти є результатом переговорів між зацікавленими державами, які проводять у формі міжурядових конференцій або під час приймання в міжнародну організацію нових членів, і з погляду процедури укладання та введення в дію є міжнародними договорами. У доктрині міжнародного права зазначено, що під час оцінювання установчі акти міжнародних організацій розглядають як конституції.

Установчі акти міжнародних організацій, за всієї схожості з конституційними актами держав, усе-таки є міжнародними правовими актами прямої дії в тому розумінні, що їхні положення діють незалежно від укладання національних актів імплементації. Такий стан визнають навіть у тих державах, у яких, відповідно до принципу верховенства парламенту, не визнають прямого застосування міжнародних правових актів за відсутності актів імплементації. Ідеться про держави, правові системи яких оснований на традиціях загального права.

Другу групу джерел права міжнародних організацій утворюють акти, які укладають ці організації. У доктрині міжнародного права цю групу джерел визначають терміном «внутрішнє право міжнародних організацій». Його введено в практику ООН у процесі роботи над проектом конвенції про право міжнародних договорів.

У п. 34 ст. 1 Конвенції про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1985 р. було закріплено термін «правила організації», що означає, зокрема, установчі акти, відповідні рішення та резолюції, а також усталену практику організації. Стаття 3 цієї Конвенції закріплює норму, згідно з якою положення Конвенції не можуть завдавати шкоди будь-яким відповідним правилам організації або будь-яким відповідним положенням правил процедури конференції.

«Правила організації» насправді розглядають як *lex specialis* (спеціальний закон), що діє між державами-членами організації, мета якого полягає в захисті внутрішнього права міжнародної організації. Цей термін означає передусім внутрішнє право міжнародних організацій, яке у звичайному розумінні застосовують у науці міжнародного права для підтвердження того, що міжнародні організації є похідними суб'єктами міжнародного права, повноваження, права та обов'язки яких ґрунтуються на положеннях установчих актів. Водночас треба мати на увазі, що міжнародні організації укладають не тільки міжнародні договори, а й акти, які регулюють структуру і порядок роботи їхніх органів, взаємовідносини між органами й підрозділами організації, а також порядок призначення та службовий статус їхніх посадових і службових осіб.

Діяльність будь-якої міжнародної організації є неможливою без внутрішнього регулювання. Кожна міжнародна організація, насправді, формує свою власну систему права, норми якого закріплюють в актах, укладених цією організацією. Коло питань, які може розв'язувати міжнародна організація, визначено її компетенцією, що передбачає внутрішні та зовнішні повноваження.

До внутрішніх повноважень можна зарахувати питання виконання завдань, пов'язаних із членством в організації, її організаційною структурою, тобто органами організації та правилами формування їхнього складу, функцій, порядку голосування й розв'язання процедурних питань.

До зовнішніх повноважень належать питання про характер рішень, ухвалених організацією з питань, що належать до її внутрішніх повноважень, і питання про юридичну силу таких рішень.

Акти, укладені в межах внутрішніх і зовнішніх повноважень, не мають суперечити установчому акту та закріпленим у ньому принципам.

До **першої групи** належать акти, які *мають обов'язкову силу для членів організації, що регулюють діяльність органів міжнародних організацій*. Вони не належать до основних джерел міжнародного права, але відіграють дедалі більш помітну роль у міжнародних відносинах, інституціоналізація яких посилюється, а кількість міжнародних міжурядових організацій збільшується.

Прикладом такого акта можуть бути **Тимчасові правила процедури Ради Безпеки (РБ) ООН**, затверджені на її першому засіданні 1946 р., зі змінами та доповненнями, унесеними пізніше. Вони регламентують порядок скликання засідань РБ ООН, їх періодичність, вибір місця проведення засідання. Головування в РБ ООН здійснюють члени РБ ООН по черзі в англійському алфавітному порядку їхніх назв. Кожен голова займає цей пост протягом одного календарного місяця. Він головує на засіданнях РБ ООН і за повноваженнями цієї Ради представляє його як орган ООН. Кожен раз, коли голова РБ ООН вважає, що в інтересах належного виконання своїх обов'язків йому не слід головувати в Раді під час розгляду будь-якого конкретного питання, із яким безпосередньо пов'язано представлено ним члена Ради, він повідомляє Раді про своє рішення. У такому разі обов'язки голови переходять під час розгляду цього питання до представника наступного члена Ради, відповідно до англійського алфавітного порядку; але треба мати на увазі, що положення цього правила застосовують до представників у РБ ООН.

Генеральний секретар ООН бере участь у всіх засіданнях РБ ООН. Він має право уповноважити свого заступника брати участь у засіданнях РБ ООН замість нього. Генеральний секретар ООН є відповідальним за підготовку документів, необхідних Раді, і, за винятком термінових обставин, розсилає їх не менш ніж за 48 год до засідання, на якому їх мають розглядати.

Ще одним прикладом, який ілюструє характер актів внутрішнього права Міжнародної міжурядової організації (ММО), є **Правила процедури Комітету міністрів Ради Європи**, що є органом Ради Європи, відповідальним за ухвалення рішень. До нього входять міністри закордонних справ усіх держав-членів Ради Європи або їхні представники у Страсбурзі. Рішення Комітету міністрів є основою європейських конвенцій, угод і рекомендацій на адресу країн-членів.

Комітет міністрів виконує *три основні функції*:

є урядовим органом, де на рівноправній основі обговорюють національні підходи до розв'язання проблем європейського суспільства;

є колективним форумом, у межах якого в ході спільного обговорення формують загальні підходи до розв'язання європейських проблем;

разом із Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ) стоїть на сторожі фундаментальних цінностей Ради Європи.

Комітет міністрів за рекомендацією Консультативної асамблеї або за власною ініціативою вживає заходів, спрямованих на досягнення мети Ради Європи, включно з питаннями про укладення конвенцій або угод і здійснення урядами спільної політики щодо конкретних питань. Висновки комітету Генеральний секретар повідомляє членам Ради Європи. Він також має повноваження давати *рекомендації державам-членам* із тих питань, щодо яких він зайняв єдину позицію.

Згідно зі ст. 20 Статуту Ради Європи для ухвалення рекомендації потрібно:

одностайне голосування всіх представників, які беруть участь у голосуванні;

більшість голосів представників, які мають право засідати в Комітеті міністрів.

Другу групу становлять *акти міжнародних організацій із питань, що належать до їхньої компетенції*. Наприклад, резолюції Генеральної Асамблеї (ГА) і РБ ООН. Водночас слід зазначити такі головні відмінності резолюцій ГА і РБ ООН: *перші* є рішеннями держав-членів ООН, ухвалені на сесійних засіданнях ГА ООН, і мають рекомендаційний характер; *другі* є правовим актом РБ ООН і можуть стосуватися поточної діяльності ООН (наприклад, виборів членів Міжнародного суду ООН), але частіше їх ухвалюють у межах роботи РБ ООН щодо забезпечення мирного розв'язання міжнародних спорів, усунення загроз міжнародному миру та безпеці. Відповідно до ст. 25 Статуту ООН члени ООН погоджуються підкорятися рішенням РБ ООН і виконувати їх.

Резолюції ГА ООН не мають обов'язкової юридичної сили, крім деяких рідкісних винятків. У переважній більшості випадків такі резолюції

породжують морально-політичні зобов'язання, які можуть впливати на розвиток національного права держав-членів міжнародної міжурядової організації.

Особливою групою є акти внутрішнього права, укладені за участю кількох міжнародних організацій, зокрема міжнародних організацій та організацій, що мають особливий статус і міжнародну правосуб'єктність.

Як приклад такого документа можна навести Севільську угоду про організацію міжнародної діяльності складових частин Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця 1997 р. Вона стала початком глибоких змін у відносинах між учасниками єдиного Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (далі – Рух) – установлення духу співробітництва, за якого кожен учасник Руху бачить в інших учасниках своїх партнерів, високо цінуючи їхній внесок у загальну гуманітарну діяльність, виконувану в усесвітньому масштабі. Це Угода про співробітництво, а не просто про поділ праці, і її може бути застосовано до всіх видів міжнародної діяльності. Вона чітко визначає основні напрями діяльності під час виконання завдань учасниками Руху в їхніх конкретних сферах компетенції, щоб якомога ефективніше використовувати їхню здатність до взаємодоповнення; забезпечує безперервний характер діяльності в разі зміни ситуації та має на меті зміцнювати у складових частинах Руху почуття належності до однієї організації, взаємної довіри й усвідомлення спільної відповідальності.

Оцінюючи значення внутрішнього права міжнародної організації, не можна обійти увагою **роль внутрішнього права міжнародних неурядових організацій**. Такі норми називають організаційними (місцевими), або корпоративними. Їх самостійно встановлюють міжнародні неурядові організації в межах своїх повноважень, і вони набувають чинності без затвердження з боку держав або міжнародних організацій.

Внутрішнє право міжнародних організацій і внутрішнє право міжнародних неурядових організацій мають схожість і відмінності. Нормативною основою внутрішнього права таких організацій є установчий акт, і будь-який внутрішній акт, що укладають міжнародні організації та міжнародні неурядові організації, має відповідати установчому акту. Здебільшого

установчі акти міжнародних неурядових організацій за своєю структурою й іншими параметрами майже збігаються з установчими актами міжнародних міжурядових організацій. Водночас, незважаючи на наявність установчого акта в міжнародної неурядової організації, визначення її правового статусу здійснюють відповідно до національного законодавства держави, але установчий акт не втрачає свого значення як акт, що визначає правові межі статусу міжнародної неурядової організації.

Предметом актів внутрішнього права міжнародних неурядових організацій є питання членства в організації, її структури, взаємодії членів організації між собою і третіми особами, компетенції тощо. Акти внутрішнього права міжнародних неурядових організацій не мають суперечити не тільки установчому договору, але й законодавству тієї країни, у якій організацію засновано. Інакше це може призвести до визнання установчого договору організації недійсним.

Можна виділити *кілька груп актів міжнародних неурядових організацій*.

До *першої групи* зараховують акти з питань прийняття в члени організації, визначення порядку формування органів організації та їхньої компетенції. Такі акти є обов'язковими для членів організації.

Другу групу становлять акти з питань, що належать до компетенції міжнародної неурядової організації. Як приклад можна навести Міжнародну федерацію товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, метою створення якої є діяльність щодо поліпшення становища найбільш знедолених і нужденних людей на планеті. Для досягнення мети ця організація має правочинність ухвалювати рішення рекомендаційного характеру.

На завершення слід зазначити, що внутрішнє право міжнародних організацій ґрунтується на їхніх установчих актах і не має суперечити міжнародним зобов'язанням держав-членів, узятим на себе в межах міжнародної організації, і зобов'язанням самої організації, оснований на міжнародних договорах, учасницею яких вона є. У цьому розумінні внутрішнє право кожної міжнародної організації відрізняється одне від одного.

2.3. Міжнародні організації в соціальній сфері

Міжнародні організації в соціальній сфері відіграють важливу роль у формуванні, реалізації та координації заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту, розвиток прав людини, сприяння соціальній стабільності й сталому розвитку. Їхня діяльність охоплює різні аспекти соціальної роботи: освіту, охорону здоров'я, права людини, боротьбу з бідністю, допомогу вразливим категоріям населення тощо.

1. Організація Об'єднаних Націй (ООН). Її створено після Другої світової війни, щоб оперативно реагувати на міжнародні конфлікти різного рівня, а головне – бути в змозі їм запобігти. Основним напрямом її діяльності є захист прав і свобод людини, зокрема соціальних, а також сприяння соціальному прогресу. Сьогодні членами ООН є 193 держави. Основним офіс розміщено в Нью-Йорку, додаткові – у Відні, Женеві та Найробі. Працювати в ООН бажають багато кандидатів. Перелік вимог викладено на сайті організації, зокрема це знання англійської мови на розмовному рівні, профільна освіта і можливість надати рекомендаційні листи. Під час подання заяви на оголошення про вакансії кандидати зазвичай мають надавати резюме і/або особисту анкету [48; 93].

2. Міжнародний фонд допомоги дітям ООН (ЮНІСЕФ) (United Nations International Children's Emergency Fund) забезпечує захист прав дітей, їхнє благополуччя та розвиток. Працює в 190 країнах і територіях для охоплення найуразливіших дітей та молодих людей, які найбільше потребують допомоги. Організація працює над тим, щоб зберегти їхні життя, захистити їхні права, уберегти їх від шкоди, дати їм дитинство, у якому вони будуть захищеними, здоровими та освіченими, надати їм однакові можливості реалізувати свій потенціал, щоб одного дня вони могли зробити світ кращим [93].

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) відкрив своє представництво в Києві 1997 р. За цей час фонд надав Уряду України допомогу на загальну суму 130 млн дол. США, що дозволило розробити й реалізувати низку програм у галузі охорони здоров'я, води й санітарії, освіти та захисту прав дітей. Основна мета програми ЮНІСЕФ для України на 2024 – 2025 рр. полягає в підтриманні дітей та їхніх родин, забезпеченні безперервного доступу до освіти, охорони здоров'я та соціальних послуг, а також

у захисті прав дітей у контексті воєнного стану. Зокрема, фонд ініціював програму «Кращий догляд для кожної дитини», спрямовану на розбудову системи безпечного та дбайливого догляду для всіх дітей України.

3. Міжнародна організація праці (МОП). Діяльність організації є одним із прикладів багатостороннього міжнародного співробітництва в соціальній сфері. Головними цілями цієї організації, визначеними в її Статуті, є забезпечення соціальної справедливості, захист трудових прав, а також усунення умов праці, які породжують бідність і несправедливість. МОП реалізовує свою компетенцію через ухвалення міжнародних конвенцій або рекомендацій. Рекомендації МОП, згідно з п. 6 статуту, доводять до відома всіх держав-членів для надання їм сили через ухвалення актів національного законодавства або за допомогою інших форм їх імплементації, зокрема трансформації [48; 93].

Основу правового регулювання відносин у сфері соціального забезпечення становить Конвенція МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення від 4 червня 1952 року та Конвенція МОП № 157 про встановлення міжнародної системи збереження прав у сфері соціального забезпечення від 21 червня 1982 року. У межах свого членства в МОП Україна ратифікувала близько 53 конвенцій (чинними для України нині є чотири конвенції), серед яких основні конвенції МОП у сфері забезпечення трудових відносин. Проте ні Конвенцію МОП № 102, ні конвенції МОП № 157, 128 та інші конвенції у сфері соціального забезпечення Україна не ратифікувала до сьогодні.

4. Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ) створено для досягнення всіма людьми найвищого рівня здоров'я. До найважливіших міжнародно-правових документів із соціально-політичним змістом, ухвалених у межах Ради Європи, належать: Європейська соціальна хартія 1961 р. з доповненнями та змінами, Тимчасова угода про системи соціального забезпечення від 11 грудня 1953 року, Європейський кодекс соціального забезпечення від 16 квітня 1964 року, а також Європейська конвенція про соціальну безпеку від 14 грудня 1972 року та ін. [48; 93].

5. Європейська комісія (українська філія) має на меті сприяння інтеграції України до Європейського Союзу, підтримання реформ та реалізацію європейських стандартів у різних сферах. Основні цілі та напрями її діяльності щодо соціальної сфери такі: допомога в реалізації реформ,

спрямованих на політичну, економічну та соціальну модернізацію України відповідно до стандартів ЄС; допомога в реформуванні правової та судової системи, зміцненні демократичних інститутів і прав людини; підтримання ініціатив у соціальній сфері, спрямованих на зниження соціальних ризиків, поліпшення рівня життя та добробуту громадян; посилення співпраці, налагодження економічних, культурних і політичних зв'язків між Україною та ЄС. Ці напрями діяльності направлено на досягнення сталого розвитку, сприяння інтеграційним процесам та підтримання європейських цінностей в Україні [48; 93].

6. Рада Європи зосереджується на захисті прав людини, забезпеченні рівності та боротьбі з дискримінацією. Є автором важливих документів, таких як **Європейська соціальна хартія**. Це документ, який містить найбільшу кількість прав людей у соціальній сфері на міжнародному рівні в межах Ради Європи. Передбачає право на користування послугами соціальних служб через створення та розвиток розгалуженої мережі соціальних служб; право осіб з інвалідністю на самостійність, соціальну інтеграцію й участь у житті суспільства; право сім'ї на соціальний, економічний і політичний захист; захист підлітків в економічній, соціальній і правовій сферах; право осіб похилого віку на соціальний захист і захист від бідності та соціального відчуження [48; 93].

7. Товариство Червоного Хреста України є всеукраїнською гуманітарною громадською організацією, яка допомагає державі в наданні гуманітарної допомоги під час збройних конфліктів та в мирний час. Товариство бере участь у наданні міжнародної допомоги в разі катастроф і надзвичайних ситуацій; забезпечує медико-соціальну допомогу найменш соціально захищеним верствам населення; навчає навичок надання першої допомоги; допомагає у відновленні втрачених унаслідок збройних конфліктів, природних катастроф чи процесів міграції родинних зв'язків; надає психосоціальну підтримку тощо [48; 93].

Стати членом цієї організації можна навіть без медичної освіти. Усіх необхідних навичок вас навчать уже там. Щоб стати волонтером, слід мати сильну мотивацію допомагати людям різних категорій населення; мати часткову зайнятість, щоб заробляти собі на життя, але й вільний час для волонтерства, і бути готовим працювати у своєму регіоні, адже такі працівники завжди краще знають, кому потрібна допомога.

8. Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) створено з метою зміцнення міжнародного співробітництва в галузях освіти, науки та культури. Це розглядають як ключовий елемент забезпечення миру, безпеки у світі та поліпшення умов життя людства. Організація сприяє дотриманню принципів справедливості, законності та поваги до основних прав і свобод кожної людини [48; 93].

Міжнародні організації є важливими суб'єктами глобальної соціальної політики. Їхня діяльність сприяє зменшенню соціальної нерівності, підтриманню вразливих груп населення, а також стимулює розвиток національних систем соціального захисту. Участь країн у таких організаціях забезпечує інтеграцію у світову спільноту та отримання доступу до сучасних методик і ресурсів для розв'язання соціальних проблем.

Література: [8; 35; 38; 48; 49; 93; 94; 100; 103 – 107].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Як визначають поняття «соціальна робота» в міжнародному контексті?
2. Особливості соціальної роботи в різних країнах світу.
3. Які підходи до соціальної роботи є найпоширенішими в зарубіжних країнах?
4. Які моделі соціальної роботи застосовують у країнах Європи?
5. У чому полягають відмінності між американською та європейською системами соціальної роботи?
6. Як розвивається соціальна робота в скандинавських країнах? Які її особливості?

Запитання для самоконтролю

1. Якою є роль міжнародних організацій у розвитку соціальної роботи у світі?
2. Які міжнародні стандарти регулюють соціальну роботу?

3. Які програми соціального захисту є найбільш ефективними у світі?
4. Джерела фінансування соціальної роботи в різних країнах.
5. Як відбувається обмін досвідом у сфері соціальної роботи між країнами?
6. Які приклади успішної реалізації соціальних проєктів у зарубіжних країнах може бути застосовано в Україні?
7. Які принципи соціальної роботи застосовують у країнах Азії?
8. Які ключові аспекти соціальної роботи в країнах Латинської Америки?

Тестові завдання

1. У якій країні виникла перша школа соціальної роботи:
 - а) Німеччині;
 - б) США;
 - в) Великій Британії;
 - г) Нідерландах?

2. Основним органом, відповідальним за розроблення заходів у сфері соціальної політики, є:
 - а) Міністерство соціальної політики України;
 - б) Кабінет Міністрів України;
 - в) Верховна Рада України;
 - г) Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів.

3. Яка з країн відома своєю розвиненою системою соціального страхування:
 - а) США;
 - б) Норвегія;
 - в) Франція;
 - г) Австралія?

4. Які загальновизнані соціальні права закріплює Конституція України:
 - а) право на житло;
 - б) право на забезпечення оплати праці;

- в) право на освіту;
- г) право на виборність органів влади;
- г) право на безпечне життя?

5. Коли почало формуватися законодавство у сфері соціального захисту:

- а) 1990 р.;
- б) 1991 р.;
- в) 1995 р.;
- г) 2000 р.?

6. У якій країні вперше було запроваджено поняття «соціальний працівник»:

- а) Великій Британії;
- б) США;
- в) Канаді;
- г) Індії?

7. Яка країна є прикладом змішаної моделі соціальної роботи, де поєднано державну й недержавну допомогу:

- а) Швеція;
- б) США;
- в) Німеччина;
- г) Австралія?

8. У чому полягає головна відмінність соціальної роботи в країнах Західної Європи від США:

- а) у Західній Європі більший акцент роблять на державному забезпеченні;
- б) у США більше уваги приділяють колективній допомозі;
- в) у Європі соціальну роботу зосереджено лише на дітях;
- г) у США всі соціальні послуги є безкоштовними?

3. Соціальна робота як професійна діяльність

Мета – ознайомлення із сутністю соціальної роботи як професійної діяльності; розгляд основних принципів, завдань та етичних засад

професійної соціальної роботи, необхідних для ефективного виконання соціальної роботи в сучасному суспільстві.

Основні питання

3.1. Портрет соціального працівника.

3.2. Етичні правила діяльності соціального працівника.

3.3. Основи комунікативної діяльності працівника соціальної сфери.

Ключові слова: професійна діяльність, принципи соціальної роботи, етичні засади, компетенції, професійна етика.

3.1. Портрет соціального працівника

Успіху в професійній діяльності та конкурентоспроможності на ринку соціальних послуг може досягти лише фахівець із високим рівнем професіоналізму. Основою професіоналізму є професійна майстерність, яка визначає здатність спеціаліста ефективно виконувати складні завдання в умовах постійно мінливих обставин. Соціальна робота належить до складних і поліфункціональних професій, що передбачають діяльність типу «людина – людина», базовану на міжособистісній взаємодії суб'єктів.

Соціальну підтримку та захист населення реалізують через різні установи: житлові будинки, підприємства, клініки, центри дозвілля, а також спеціалізовані заклади, зокрема соціальні притулки, відділення соціальної допомоги, дитячі будинки, центри реабілітації, медико-психологічні консультації, центри зайнятості та працевлаштування тощо.

Додаткову складність професії створює її спрямованість на роботу з різними віковими групами, які мають численні соціальні, психофізичні проблеми. Ці проблеми часто є динамічними, схильними до ускладнень, що зумовлено загостренням соціально-економічної кризи як у державі, так і у світі. Соціальна робота є багатопрофільною та універсальною сферою діяльності, яка потребує від фахівця ґрунтовних знань у різних галузях і здатності ефективно застосовувати їх на практиці. Саме тому до соціального працівника висувають певні **вимоги** (рис. 3.1).

У таких умовах актуалізується необхідність не лише масової підготовки фахівців соціальної сфери, а й постійного підвищення їхньої кваліфікації, що забезпечує професійну майстерність для виконання складних соціальних завдань та надання ефективної допомоги незахищеним верствам населення.

Рис. 3.1. Вимоги до фахівця у сфері соціальної роботи

Для майбутнього фахівця важливо усвідомити, що професійна майстерність є цінним надбанням, спрямованим не лише на допомогу іншим, але й на підтримання себе в професійному становленні. Тільки майстер

своєї справи, незалежно від сфери діяльності, здатен досягти успіху, який стає ключовою умовою особистісної самореалізації. Відсутність професійної майстерності перетворює діяльність на рутинне виконання функціональних обов'язків, що викликає втому, роздратування і, зрештою, призводить до професійного вигорання.

Крім професійних знань, соціальному працівнику потрібно також розвивати особистісні якості, що є основою його професійної діяльності. Ці якості формуються в процесі здобуття знань, виховної роботи, а також через особисті зусилля. Такі риси, як сумлінність, відповідальність, чесність, порядність, принциповість і цілеспрямованість, є важливими для будь-якого фахівця. Проте для соціальних працівників вони становлять основу професії, визначаючи здатність успішно виконувати професійні обов'язки, здобувати громадське визнання та досягати морального самоствердження. Ці якості є незамінними в усіх напрямках соціальної роботи, хоч у певних сферах якась із них може набувати особливого значення. **Особистісні якості** соціальних працівників класифікують на три основні групи.

До першої групи належать вимоги, які професійна діяльність висуває до психічних процесів (сприйняття, пам'ять, уява, мислення), психічних станів (утома, апатія, стрес, тривожність, депресія) та вольових характеристик (наполегливість, послідовність, імпульсивність, стриманість).

Друга група охоплює здатність до самоконтролю, самокритичності, адекватної самооцінки своїх вчинків, а також розвиток стресостійких якостей, як-от фізична витривалість, уміння переключатися та керувати своїми емоціями.

Третя група охоплює комунікативні навички (здатність швидко встановлювати контакт із людьми), емпатичність (розуміння настрою, установок та очікувань інших, співпереживання їхнім потребам), зовнішню привабливість, а також красномовність (здатність переконувати та впливати словом).

Соціальна робота нерозривно пов'язана із суспільством і спрямована на розв'язання проблем усіх його вразливих верств. Потреба в соціальній роботі буде доти, доки існує суспільство, навіть у періоди його найвищого розвитку, не кажучи вже про часи соціальних чи економічних криз.

Соціальна робота є складним і багатогранним процесом, що потребує глибоких знань у таких галузях, як соціологія, психологія, педагогіка, медицина, правознавство, економіка та теорія управління. Її ефективність значною мірою визначається професійністю соціального працівника, його практичними вміннями, досвідом та особистими якостями.

Обов'язки соціального працівника можуть суттєво варіюватися залежно від місця роботи, специфіки підопічних, а також особливостей регіону чи громади. У певних випадках соціальний працівник виконує функції, пов'язані із забезпеченням базових потреб клієнта. Це може бути доставка потрібних медикаментів і товарів першої необхідності, оплата комунальних послуг із використанням коштів підопічного, допомога в прибиранні житлового приміщення. За потреби соціальний працівник може організовувати ремонт житла, облаштування прилеглої території, а також розв'язувати питання щодо ритуальних послуг. У ситуаціях погіршення стану здоров'я клієнтів, зокрема пенсіонерів або людей з інвалідністю, працівник має бути готовим надати долікарську допомогу. Тому володіння відповідними навичками надання першої медичної допомоги є важливим складником професійної компетентності соціального працівника.

Основні обов'язки соціального працівника подано на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Основні обов'язки соціального працівника

Функції соціального працівника формують предметно-інструментальну основу його професійної діяльності. Вони дозволяють систематизувати функціональні обов'язки через певну сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують професійну компетентність спеціаліста в практичній роботі. Функції соціального працівника є багатограничними і відображають широкий спектр професійної діяльності. Основні функції такі (рис. 3.3):

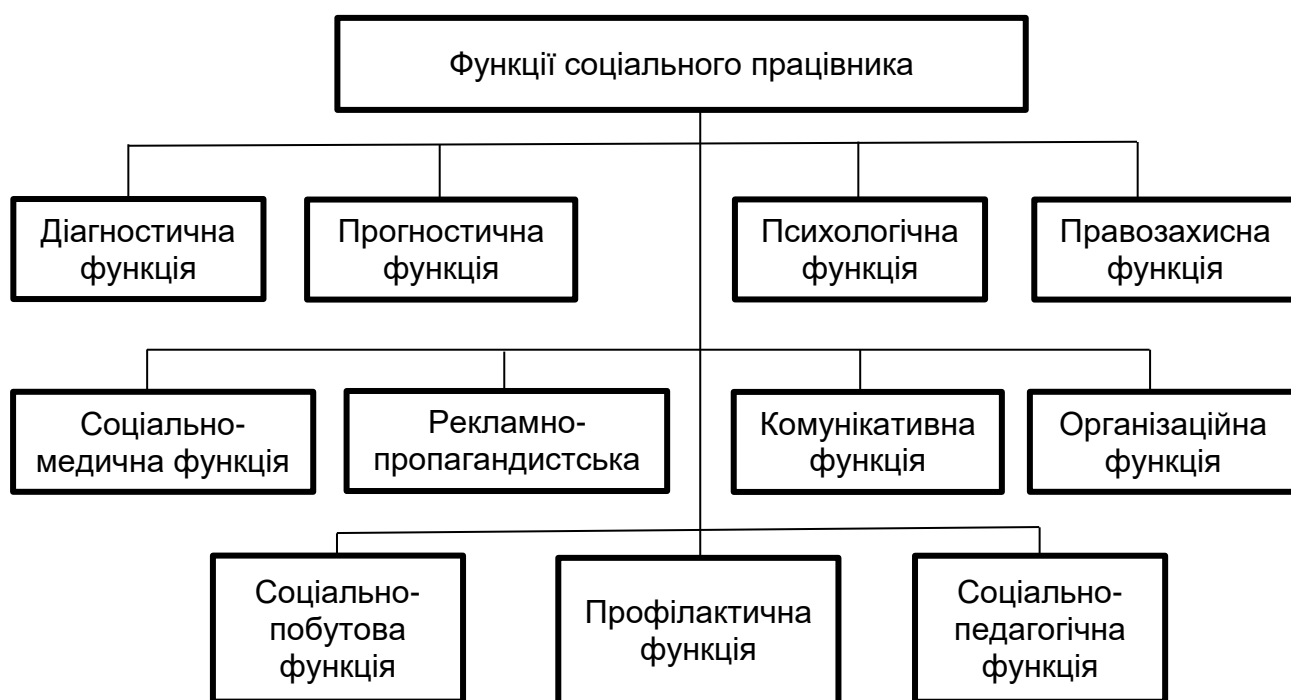

Рис. 3.3. Основні функції соціального працівника

діагностична функція – передбачає вивчення соціальних особливостей груп, спільнот або окремих осіб та формування «соціального діагнозу» для подальшого планування роботи;

прогностична функція – реалізують через прогнозування впливу соціальних інститутів на об'єкти соціальної роботи, оцінювання можливих наслідків їхньої діяльності;

профілактична функція – дозволяє вчасно задіяти соціально-правові, медичні, педагогічні та інші механізми для попередження й подолання негативних явищ у суспільстві;

правозахисна функція – передбачає застосування законодавчих норм і правових інструментів для забезпечення захисту та підтримання населення;

соціально-педагогічна функція – полягає у виявленні інтересів і потреб людей у культурній, спортивній, творчій чи іншій діяльності, а також в організації співпраці з відповідними установами;

психологічна функція – передбачає консультування, корекцію між-особистісних стосунків та сприяння соціальній реабілітації клієнтів;

соціально-медична функція – спрямована на профілактику здоров'я, популяризацію основ першої медичної допомоги, гігієни, культури харчування та формування здорового способу життя;

соціально-побутова функція – передбачає підтримання різних категорій населення, як-от люди похилого віку та особи з інвалідністю, у розв'язанні житлових і побутових питань;

комунікативна функція – сприяє встановленню контактів із клієнтами, організації інформаційного обміну та забезпечує ефективну взаємодію з різними суб'єктами соціальної роботи;

рекламно-пропагандистська функція – полягає в популяризації соціальних послуг, пропаганді ідей соціального захисту та підтриманні людини;

організаційна функція – реалізують через створення та розвиток соціальних служб на підприємствах, в установах і за місцем проживання, а також залучення громадськості до їхньої діяльності.

Кожна із цих функцій є важливим інструментом у забезпеченні ефективної соціальної роботи, спрямованої на підтримання та захист різних категорій населення.

Соціальний працівник виконує ключову роль у плануванні та координації дій різноманітних систем соціальної допомоги, спрямованих на підтримання населення. Його діяльність має безпосередній вплив як на окрему особу, так і на групи людей. При цьому вона полягає не стільки в словесному вихованні, скільки у створенні умов для розвитку особи чи системи, забезпечуючи рух до визначених цілей за допомогою відповідних методів і засобів. Цей процес є формою взаємодії (інтерації), що передбачає вплив соціального працівника та інших чинників на свідомість клієнта. Важливими аспектами цієї взаємодії є сприйняття клієнтом впливу, його позитивна реакція та ставлення до суб'єктів взаємодії. Зворотний зв'язок у формі реагування клієнта дає змогу координувати й коригувати взаємні зусилля для досягнення оптимального результату.

Отже, розвиток професійної майстерності є запорукою не лише високої якості соціальних послуг, але й довгострокового успіху в професії, що дозволяє соціальному працівникові ефективно адаптуватися до викликів сучасного суспільства.

3.2. Етичні правила діяльності соціального працівника

Специфіка професійної діяльності соціального працівника потребує гармонійного поєднання особистісних і професійних якостей, а також високого рівня освіченості. Підготовка таких фахівців має базуватися на принципах практичного людинознавства, що передбачає глибоке розуміння людської природи, цінностей і потреб. Професійні стандарти та вимоги до соціальних працівників спираються на етичні кодекси й професійні компетентності, які є своєрідним аналогом «клятви Гіппократа». Ці стандарти ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, повазі до гідності та унікальності кожної особистості, її прав і можливостей (рис. 3.4).

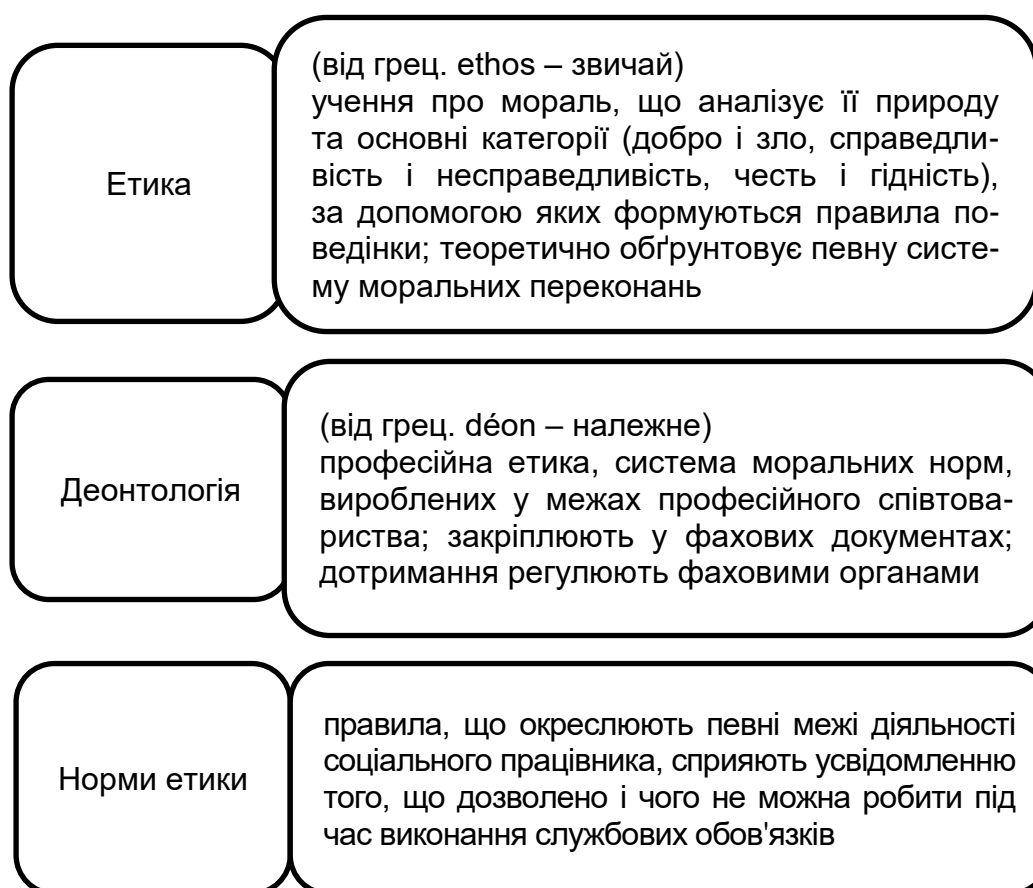

Рис. 3.4. Основні поняття формування етичного кодексу соціального працівника

Прикладом таких документів є Кодекс етики соціального працівника США та Канади, орієнтований на клінічну соціальну роботу чи соціальний розвиток. В Україні також розроблено й офіційно затверджено **Кодекс**

етики соціального працівника та соціального педагога, схвалений Асоціацією соціальних працівників і соціальних педагогів та її регіональними підрозділами. Такі кодекси є важливим інструментом регулювання професійної поведінки фахівців, визначення морально-етичних орієнтирів і підтримання високих стандартів професійної діяльності у сфері соціальної роботи.

Професійно-етичний кодекс соціальних працівників України є основою для ефективного виконання соціальної та соціально-педагогічної роботи, спрямованої на благо різних осіб, груп і спільнот. Цей кодекс базується на міжнародних етичних принципах соціальної роботи і визначає моральні норми та правила поведінки, яких мають дотримуватися соціальні працівники. Кодекс визначає важливі етичні стандарти, які охоплюють професійні та особистісні якості соціального працівника, що є необхідними для забезпечення ефективної та відповідальної взаємодії з клієнтами. Усі ці якості та стандарти сприяють формуванню високих моральних критеріїв у діяльності соціальних працівників, що забезпечує належний рівень професіоналізму та довіри з боку суспільства (рис. 3.5).

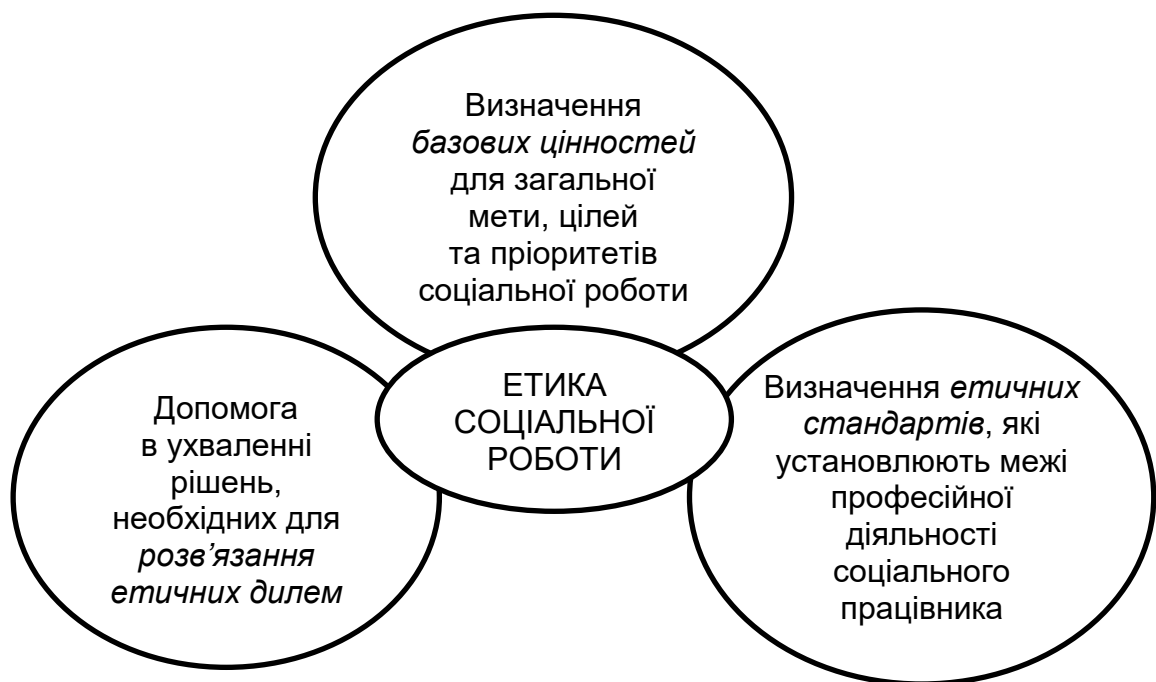

Рис. 3.5. Складові частини етики соціальної роботи

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України є ключовим документом,

який визначає принципи та орієнтири для професійної діяльності соціальних працівників у різних сферах. Цей кодекс спрямовано на розвиток потенціалу особи, задоволення її потреб і забезпечення ефективної соціальної допомоги. Він охоплює основи етики, які допомагають соціальним працівникам у процесі взаємодії з клієнтами та виконанні службових обов'язків. В основу кодексу покладено як вітчизняний досвід, так і міжнародні етичні принципи, визначені на загальних зборах Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW) у Коломбо (Шрі-Ланка) 1994 р. (рис. 3.6).

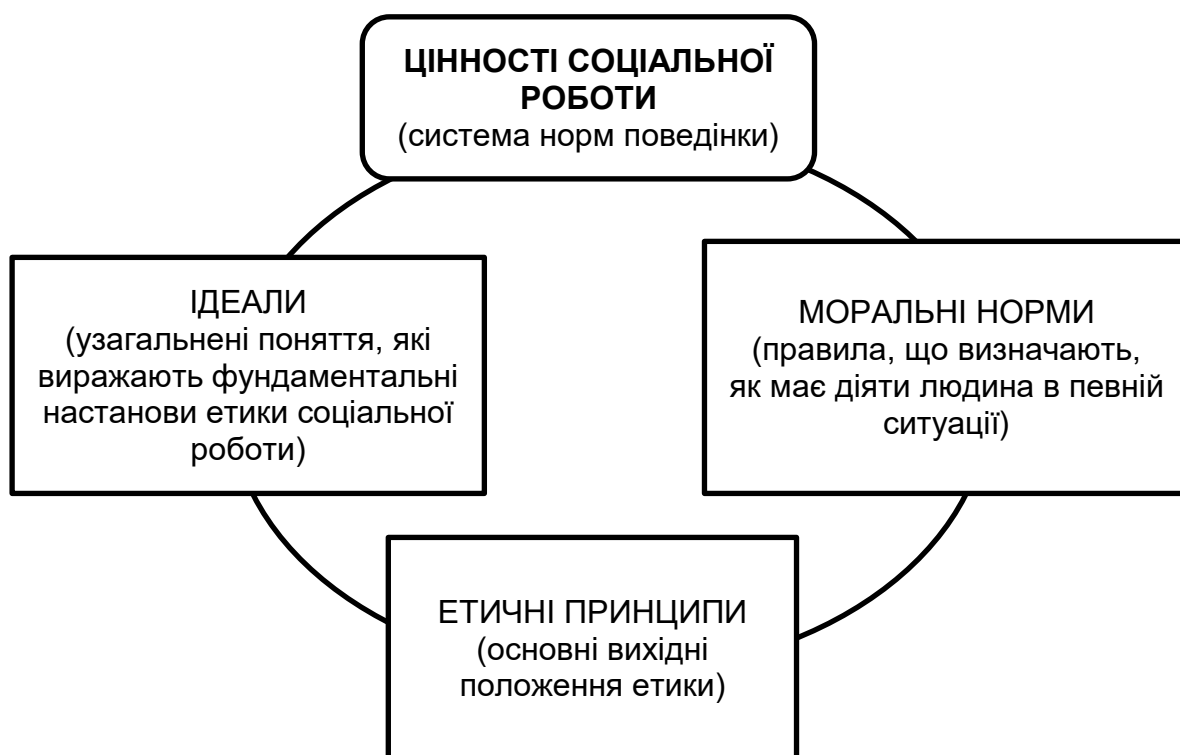

Рис. 3.6. Основні вихідні положення формування етичного кодексу

У документі викладено:

етичні принципи діяльності соціальних працівників, які містять основні ідеї та традиції, що стають підґрунтям для ухвалення етичних рішень у соціальній роботі. Це основа для ухвалення рішень, що враховують моральні аспекти професійної діяльності;

норми етичної поведінки, які є основою професійної діяльності. Вони визначають, як соціальні працівники мають діяти у взаємодії з клієнтами, колегами та іншими сторонами, забезпечуючи високу моральність, чесність, справедливість і повагу до гідності кожної особи.

Етичний кодекс соціальних працівників є важливим інструментом для формування основних принципів професійної моралі та встановлення критеріїв, які визначають, що робить соціального працівника професійно придатним для виконання своїх обов'язків. Цей кодекс не лише висвітлює соціальні функції, покладені на професію суспільством, але й визначає моральні та етичні норми, що мають сприяти розвитку соціальної справедливості та гуманізму в професійній діяльності.

Прийнятий професійними асоціаціями або союзами соціальних працівників, етичний кодекс є стандартом поведінки в професійній діяльності, орієнтуючи фахівців на належну взаємодію з клієнтами та колегами. **Головною метою кодексу** є встановлення незаперечних принципів роботи в інтересах клієнта, що дозволяє втілювати ідеали гуманізму та моральної справедливості.

Етичний кодекс також захищає репутацію професії, устанавлюючи чіткі критерії, які допомагають регулювати поведінку фахівців. Він сприяє виконанню компетентної та добросовісної роботи, а також охороняє клієнтів від можливих зловживань із боку некомпетентних або неуважних практиків. Основні етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи подано в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Сутність етичних принципів та норм етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи

Етичні принципи та норми	Сутність принципів та норм
1	2
Етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи	
Повага до гідності кожної людини	Кожна людина є неповторною та унікальною, що потрібно враховувати соціальним працівникам, не допускаючи жодного вияву зневаги до особи. Кожна людина має право на самореалізацію, яка не призводить до порушення прав інших людей. Соціальна робота є несумісною з прямим чи опосередкованим примусом клієнтів до будь-яких дій, навіть на користь клієнта або його близького соціального оточення
Пріоритетність інтересів клієнтів	Спеціалісти із соціальної роботи спрямовують усі свої зусилля, знання та навички на допомогу окремим громадянам, сім'ям, групам, спільнотам і громадам для їх удосконалення, а також із метою розв'язання конфліктів та подолання їхніх наслідків

1	2
Толерантність	Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних виявів клієнтів, мають належний рівень професійної підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість; приймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального і національного походження, статі тощо
Довіра та взаємодія в розв'язання проблем клієнта	Спеціалісти із соціальної роботи співпрацюють із клієнтами, намагаючись якнайкраще виконувати будь-які завдання, із якими вони стикаються, з метою задоволення інтересів клієнтів; сприяють добровільній участі клієнтів у процесі надання соціальної послуги; сприяють максимальній самостійності клієнтів у розв'язанні їхніх соціальних проблем та в діях у відповідних соціальних ситуаціях; створюють доброзичливу атмосферу спілкування з клієнтом. Довіра до спеціаліста із соціальної роботи є необхідною умовою результативної соціальної діяльності
Доступність послуг	Спеціалісти із соціальної роботи надають допомогу кожному, хто звертається до них по захист, підтримку, у формі консультації чи поради, без будь-якої дискримінації щодо статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової належності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації
Конфіденційність	Спеціалісти із соціальної роботи в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечено конфіденційність, для чого вона потрібна, а також про обмеження в її дотриманні. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи – бути конфіденційними, що виключає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів, за винятком тих випадків, коли це роблять за їхньої згоди чи в установленому законом порядку
Дотримання норм професійної етики	Спеціалісти із соціальної роботи сприяють формуванню та реалізації заходів соціальної політики, забезпеченню благополуччя людини, спільноти, громади; несуть відповідальність за розвиток і дотримання професійних норм під час виконання практичних завдань соціальної роботи
Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи	
Етична поведінка стосовно професії	Дотримуватися Етичного кодексу, діяти відповідно до принципів і норм етичної поведінки
	Підвищувати якість і ефективність соціальних послуг, розвивати професіоналізм у соціальній роботі, залучаючи волонтерів (добровільних помічників) до виконання посильних для них завдань
Етична поведінка стосовно професії	Бути відповідальним за клієнтів у рамках обмежень, установлених положеннями цього кодексу
	Визначати і з'ясовувати характер та причини індивідуальних, сімейних, групових соціальних проблем, проблем територіальної громади та глобальних соціальних проблем

1	2
	<p>Підвищувати статус соціальної та соціально-педагогічної роботи</p> <p>Стимулювати розроблення та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, спрямованих на поліпшення якості життя людини, сім'ї, групи людей, громади, спільноти та суспільства</p> <p>Визнавати пріоритети професійної відповідальності над власними інтересами</p> <p>Роз'яснювати призначення, цілі та завдання професійної соціальної та соціально-педагогічної роботи</p>
Етична поведінка стосовно колег	<p>Визнавати різні погляди та форми практичного досвіду колег по соціальній роботі й інших фахівців, висловлювати критичні зауваження та пропозиції лаконічно і коректно</p> <p>Піддавати конструктивному аналізу професійні дії колег, теоретичні та методичні засади їхньої професійної діяльності</p> <p>Створювати та систематично використовувати можливості, умови для обміну знаннями, досвідом і поглядами з колегами по соціальній роботі, фахівцями інших галузей, волонтерами з метою вдосконалення власної практики роботи та збагачення інтелектуальних ресурсів професійної групи</p> <p>Підтримувати діяльність легалізованих професійних об'єднань і асоціацій, що відповідає вимогам чинного законодавства</p> <p>Обстоювати професійну честь і гідність своїх колег, не допускати упередженої критики в їхній бік і щодо професії взагалі</p> <p>Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення положень цього Кодексу</p>
Етична поведінка стосовно клієнтів	<p>Поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток</p> <p>Прагнути зрозуміти кожного клієнта, з'ясувати всі чинники проблеми, що виникли, пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальних послуг</p> <p>Безпека клієнтів є першою умовою діяльності спеціалістів із соціальної роботи</p> <p>Допомагати всім клієнтам однаково</p> <p>Заохочувати клієнта до взаємодії, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності</p> <p>Визнавати і поважати наміри, відповідальність клієнтів за ухвалені рішення</p> <p>Якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтів, залишивши за ними право на свободу дій</p>
Етична поведінка стосовно організацій, що взаємодіють	Співпрацювати з тими установами й організаціями, наміри та діяльність яких спрямовано на надання соціальних послуг; використовувати досвід їхньої роботи як ресурсну можливість для підвищення якості допомоги клієнтам

1	2
	Підтримувати та популяризувати партнерські відносини між організаціями, що провадять соціальну діяльність у громаді та суспільстві
	Забезпечувати професійну звітність перед клієнтами та громадськістю про ефективність і продуктивність роботи через періодичні публічні огляди якості, результативності та ефективності надання послуг

3.3. Основи комунікативної діяльності працівника соціальної сфери

Професійне спілкування соціального працівника відбувається за визначеними правилами й обов'язково потребує серйозної та цілеспрямованої підготовки, оскільки чим успішніше буде спілкування соціального працівника з клієнтами, тим ефективніше він зможе досягати поставлених професійних цілей.

Важливими і необхідними вимогами до професії соціального працівника є прагнення до спілкування, вміння легко вступати в контакт із людьми, володіння вербальними і невербальними засобами мовлення, знання мовного етикету; вміння слухати, здатність знаходити спільну мову з різними членами соціуму, створювати атмосферу довіри в бесіді; вміння переконувати й знаходити компроміс у людських стосунках, тобто володіти відповідними професійними якостями – знаннями та вміннями, що є основою для формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця соціальної роботи.

Дослідник В. Кан-Калик підкреслює, що в процесі професійної підготовки фахівців соціальної сфери особливу увагу доцільно звернути на формування комунікативних здібностей, якими має володіти спеціаліст [22]:

швидко та правильно орієнтуватися в змінних умовах спілкування;

правильно планувати та здійснювати саму систему комунікації;

швидко й точно знаходити комунікативні засоби, що одночасно відповідають індивідуальним особливостям як суб'єкта, так і об'єкта спілкування;

постійно відчувати та підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні.

Крім того, соціальний працівник має розуміти, що комунікативну компетентність можна вдосконалювати в процесі саморозвитку, а діагностувати – завдяки самоаналізу та самооцінці.

Основою комунікативної компетентності є широкий спектр загальнолюдських цінностей. Це свідчить про комплексний характер комунікативної компетентності, яка охоплює особистісні, пізнавальні, емоційні та поведінкові характеристики. З огляду на характер соціальної роботи однією з важливих і необхідних якостей соціального працівника є комунікативність. Соціальна діяльність у будь-яких умовах залишається організаційною і комунікативною, тому для соціального працівника – це не лише соціально-психологічна, але й професійно значуща якість.

Саме тому соціальний працівник має володіти такими комунікативними і професійно значущими якостями: стриманість, урівноваженість, доброзичливість, повага, довіра, відкритість, оптимізм, внутрішня енергія, упевненість у собі, самоконтроль, справедливість, організаторські уміння і навички, уміння обстоювати свої переконання, педагогічний такт, емпатія, рефлексія.

На основі виокремлених умінь та здібностей можна стверджувати, що саме від рівня їх сформованості в соціального працівника залежить створення позитивної емоційно-психологічної атмосфери його спілкування з клієнтами, характер взаємин між ними, стиль взаємодії та ефективність кінцевого результату професійної взаємодії.

Отже, в умовах сьогодення оволодіння необхідними знаннями з професійного спілкування, пізнання його сутності, функцій, стилів, моральних принципів, формування в результаті цього професійних комунікативних навичок і прийомів, опанування досвіду комунікативної діяльності є найважливішим завданням кожного соціального працівника. Адже це сприяє розвитку його комунікативних здібностей, комунікативної культури, удосконаленню комунікативної компетентності з метою досягнення ефективних результатів у роботі з клієнтами.

Література: [23; 24; 33; 35; 51; 59; 100; 104].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Сутність соціальної роботи як професійної діяльності.
2. Основні функції соціальної роботи.
3. Які професійні стандарти регулюють соціальну роботу?

4. Етапи становлення соціальної роботи як професійної діяльності.
5. Як впливає етика на професійну діяльність у соціальній роботі?
6. Вимоги до кваліфікації соціальних працівників.
7. Методи і технології, які використовують у професійній соціальній роботі.

Запитання для самоконтролю

1. Як організовано професійну діяльність соціальних працівників в Україні?
2. У чому полягає різниця між добровільною та професійною соціальною роботою?
3. Як оцінюють ефективність професійної діяльності в соціальній роботі?
4. Назвіть технології та інновації, які впливають на соціальну роботу як професійну діяльність.
5. Які міжнародні організації підтримують професійний розвиток соціальних працівників?
6. Наведіть приклади взаємодії соціальних працівників із громадськими організаціями, визначте їх вплив на професійну діяльність.

Тестові завдання

1. *Що є основною метою соціальної роботи:*
 - а) зменшення витрат на соціальні послуги;
 - б) забезпечення допомоги особам у складних життєвих обставинах;
 - в) забезпечення економічного розвитку держави;
 - г) організація волонтерської діяльності?

2. *Що характеризує соціальну роботу як професійну діяльність:*
 - а) виконання державних замовлень;
 - б) використання спеціальних знань, навичок і методик для розв'язання соціальних проблем;
 - в) добровільна допомога без винагороди;
 - г) організація розважальних заходів?

3. Який принцип соціальної роботи передбачає повагу до індивідуальності клієнта:

- а) принцип законності;
- б) принцип конфіденційності;
- в) принцип індивідуального підходу;
- г) принцип професійної компетентності?

4. Які методи соціальної роботи передбачають індивідуальні бесіди з клієнтами:

- а) соціально-профілактичні;
- б) соціально-реабілітаційні;
- в) соціально-консультативні;
- г) соціально-адміністративні?

5. Який із наведених об'єктів є основним у соціальній роботі:

- а) освітні заклади;
- б) люди та сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- в) неприбуткові організації;
- г) установи культури?

6. Що передбачає професійна компетентність соціального працівника:

- а) лише знання законодавства;
- б) знання, навички, етичні принципи й здатність до співчуття;
- в) виключно практичний досвід роботи;
- г) адміністративні навички?

7. Коли соціальна робота має профілактичний характер:

- а) під час розв'язання гострої кризи клієнта;
- б) під час запобігання виникненню соціальних проблем;
- в) під час надання матеріальної допомоги;
- г) під час оформлення документів?

4. Волонтерська діяльність у структурі соціальної роботи

Мета – формування системи теоретичних знань і практичних навичок щодо організації волонтерської діяльності в Україні індивідуальних волонтерів та їхньої співпраці з організаціями, які залучають волонтерів.

Основні питання

- 4.1. Визначення понять «волонтерська діяльність», «волонтерство» та їх значення в соціальній роботі.
- 4.2. Волонтер як суб'єкт волонтерської діяльності.
- 4.3. Засади співпраці волонтерів і організацій, що їх залучають.

Ключові слова: волонтерство, волонтерська діяльність, волонтер, волонтерська група, громадські організації, мотиви волонтерства.

4.1. Визначення понять «волонтерська діяльність», «волонтерство» та їх значення в соціальній роботі

Волонтери є ключовим елементом волонтерської діяльності. Саме вони надають допомогу, потрібну для розв'язання проблем суспільства. У світовій практиці основною характеристикою волонтерства є те, що волонтер присвячує частину свого вільного (особистого) часу, енергії, знань та досвіду добровільно, без будь-якого примусу чи вказівок «зверху», корисній діяльності в інтересах людей і суспільства загалом. Важливо зазначити, що не кожну особу, яка надає конкретні послуги або виконує роботи безоплатно (без одержання прибутку), можна вважати волонтером.

Відповідно до ч.1 ст. 7 Закону «Про волонтерську діяльність» **волонтер** – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах і є дієздатними. Особи віком від 14 до 18 років здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника [65].

Волонтерська група – це невелика за кількістю спільнота людей, яка діє на добровільних засадах, об'єднана певною благодійною діяльністю, утворена при державній чи неурядовій організації, або яка функціонує як неформальна ініціативна група. Нині є чимало класифікацій груп волонтерів за різними ознаками, які суттєво різняться між особою.

Українські вчені З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель і Т. Л. Лях виділяють такі ознаки, за якими можна класифікувати волонтерські групи [4]:

1. За віком: діти (до 18 років), підлітки (від 18 до 25 років), молодь (від 25 до 40 років), люди зрілого віку (від 40 до 65 років), люди похилого віку (від 65 років).

2. За ступенем професіоналізму: професіонали (мають спеціальну освіту та досвід роботи в певній сфері); непрофесіонали (не мають спеціальної освіти та досвіду роботи в певній сфері).

3. За тривалістю волонтерської діяльності: волонтери, які працюють тривалий проміжок часу (понад шість місяців); сезонні волонтери (працюють лише в певний період року); волонтери, які працюють короткий проміжок часу (разові акції, менш ніж шість місяців).

4. За соціальними ролями (статусом): учні; студенти; безробітні; фахівці (спеціалісти); батьки; сім'ї; пенсіонери; волонтери, які вибрали працю як альтернативу вироку.

5. За ступенем мобільності: мобільні (мають можливість самостійно пересуватися); з обмеженою мобільністю (мають обмежені можливості для пересування); немобільні (не мають можливості для пересування).

6. За приналежністю до організації: корпоративні волонтери (працюють у компаніях, які заохочують волонтерську діяльність своїх працівників); волонтери громадських організацій; волонтери державних організацій (державних установ); волонтери релігійних організацій; волонтери ініціативних груп мешканців територіальних громад.

7. За досвідом волонтерської роботи: волонтери без досвіду (ніколи не займалися волонтерською діяльністю); волонтери з незначним досвідом (займалися волонтерською діяльністю менш ніж один рік); волонтери з достатнім досвідом (займаються волонтерською діяльністю більш ніж один рік).

8. За складом волонтерської групи: змішаний (представлений представниками різних типів волонтерів); однотипний (представлений волонтерами одного типу).

Слід розуміти, що ця класифікація є умовною, оскільки волонтери можуть мати одночасно кілька характеристик. Наприклад, студент-волонтер може бути також молодим волонтером, корпоративним волонтером тощо.

Люди стають волонтерами з різних причин. *Центральним мотивом волонтерства* є альтруїзм – бажання допомогти іншим без очікування

нічого натомість. Альтруїстичні волонтери відчують задоволення від того, що можуть зробити щось корисне для інших людей. Вони не очікують нічого, крім задоволення від своєї роботи. Деякі люди стають волонтерами тому, що вважають це своєю соціальною відповідальністю. Вони вважають, що кожен має робити внесок у розвиток суспільства. Соціально відповідальні волонтери прагнуть зробити світ кращим місцем для всіх.

Волонтерство може бути хорошим способом самореалізації. Воно дозволяє людям використовувати свої навички й таланти для допомоги іншим. Волонтерство також може допомогти людям розвивати нові навички та набути досвіду. Інші мотиви можуть бути такими: пошук нових знайомств і друзів; задоволення від спілкування з іншими людьми; навчання нових навичок; досвід роботи в команді; розвиток кар'єри.

Волонтер може втрачати зацікавленість, енергію та творчість під час виконання певних завдань, але завжди важливо, щоб організатор, який залучає волонтерів, відчував або помічав такий стан в учасників заходу і створював ситуації, які б стимулювали волонтерів до нових ініціатив. Волонтер може бути ефективним лише тоді, коли він у змозі відчувати потреби інших людей. У такому разі потреби однієї особи можуть збігатися з потребами іншої, що в результаті сприяє досягненню бажаних результатів.

В Україні все більше людей стають волонтерами. За даними ООН, 2011 р. лише 3 – 4 % населення мали волонтерський досвід. Однак 2014 р. цей показник зріс до 23 %. Це було пов'язано з політичними подіями, зокрема з Революцією Гідності. Волонтери активно допомагали учасникам протестів, забезпечуючи їх їжею, одягом, медикаментами та іншими необхідними речами. 2022 р., у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну, залученість українців до волонтерської діяльності помітно зросла. За даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA, близько 61 % українців хоча б якось долучалися до волонтерської допомоги. Із них близько 10 % віддавали свій внесок фізичною працею, наприклад, допомагали евакуювати людей, розвозити гуманітарну допомогу, ремонтувати пошкоджені будинки тощо; 31 % – допомагали фінансово, перераховуючи гроші на підтримку Збройних сил України, волонтерських організацій тощо;

приблизно 20 % – брали участь як фінансово, так і робочою силою; 15 % зазначили, що не приєднувалися до волонтерської допомоги, але мають намір це зробити [52].

Сучасні волонтери виконують функції, аналогічні маркетинговим компаніям, активно вивчаючи потреби фронту на місцевому рівні. Вони проводять мозаїчний збір коштів із різних джерел, зокрема внутрішніх та зовнішніх, а також здійснюють пошук, замовлення та закупівлю необхідного обладнання, продуктів тощо як в Україні, так і за кордоном. Вони також функціонують як логістичні компанії, що відповідають за завезення, оформлення та транспортування товарів до кінцевих споживачів. Волонтери, які не працюють безпосередньо з фронтом, а надають допомогу в тилу, займаються питаннями надання притулку для домашніх тварин, які втратили своїх власників під час бойових дій, або здійснення закупівель та забезпечення ліками і продовольством соціально незахищених груп населення. Деякі волонтери є публічно відомими людьми та блогерами і тому конкурують із представниками державної влади в публічному просторі.

Отже, волонтери в Україні є важливою складовою частиною громадянського суспільства, одним із виявів реальних демократичних рухів, які мають мозаїчне фінансування «знизу» і спрямовані на виконання соціальних функцій громадянського суспільства. Волонтери демонструють, що люди готові допомагати одне одному і робити свій внесок у розвиток країни.

4.2. Волонтер як суб'єкт волонтерської діяльності

Сучасний соціокультурний контекст підкреслює особливу актуальність вивчення теми волонтерства. Волонтерський рух не лише став важливим чинником соціальної адаптації та підтримання вразливих груп населення, але й визнаним інструментом зміцнення громадянського суспільства. Зростання кількості благодійних організацій, підвищення усвідомлення громадськістю питань соціальної справедливості й активізація ініціатив громадян у сфері волонтерства є яскравими свідченнями цієї актуальності.

Дослідження волонтерства дозволяє розкрити його роль у розв'язанні актуальних суспільних проблем, висвітлити механізми взаємодії

волонтерів із громадськістю та організаціями. Крім того, урахування історичного та культурного контексту волонтерської діяльності сприяє більш глибокому розумінню її розвитку та впливу на суспільство. Вивчення волонтерства в контексті сучасних викликів і тенденцій відкриває можливості для розроблення ефективних стратегій взаємодії держави, громадянського суспільства та бізнесу в напрямі розвитку волонтерського потенціалу. Такий підхід сприяє зміцненню соціальної взаємодії та формуванню позитивного впливу на суспільство загалом.

Інтерес дослідників усього світу до феномена волонтерської діяльності визначає його важливість. Як ключовий компонент інституту громадянського суспільства, волонтерство привертає увагу вітчизняних і міжнародних науковців, як-от М. Біттман, М. Кабелкова, Т. Керц, Д. Вілкісон та ін. Питання, пов'язані з волонтерською діяльністю та різними аспектами державної політики в цьому контексті, активно досліджували в українських і зарубіжних наукових школах, представлених такими дослідниками, як І. Білич, Я. Буздуган, Н. Гарфлетт, Н. Івченко, Т. Лях, Н. Оккенден, К. Сидоренко, Р. Хатчісон та ін. Тривалий волонтерський досвід також був предметом аналізу вчених, серед яких З. Бондаренко, Р. Вайнолі, А. Капська, О. Караман, Н. Комарова, В. Кратінова, Н. Ларіонова, А. Пауел, Д. Сміт, О. Песоцька, С. Харченко та інші.

Активізація розвитку волонтерського руху в Україні, посилення активності численних благодійних організацій та міжнародних програм обміну сприяють усвідомленню українцями терміна «волонтерство» як форми суспільно корисної діяльності, переважно виконуваної добровольцями безоплатно, що має важливий соціальний вплив. Ця діяльність може бути особистою ініціативою або в межах діяльності недержавних некомерційних організацій чи об'єднань.

Міжнародне співтовариство визнає важливість волонтерського руху як засобу збереження та підтримання загальнолюдських цінностей, утілення прав і обов'язків громадян, а також особистісного розвитку через розкриття потенціалу кожної людини. У Всесвітній декларації добровільництва, ухваленій у січні 2001 р. (визнаного Роком волонтера), зазначено, що волонтерство є невід'ємною складовою частиною громадянського суспільства і сприяє збереженню та встановленню загально-

людських цінностей. Цей рух служить реалізації прав і обов'язків громадян, а також сприяє особистісному зростанню, розкриваючи потенціал людини. Всесвітню декларацію добровільництва розроблено відповідно до засад Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародної конвенції про права дитини 1989 р. на основі принципу «кожна особа має право на свободу об'єднання в мирні асоціації». Слід зауважити, що саме Всесвітня декларація добровільництва є міжнародним документом, який визначає головні положення та вектор розвитку волонтерської діяльності у світі. Декларація є стратегічним документом, який містить рекомендації для міжнародних і національних організацій, урядів, засобів масової інформації та інших учасників щодо того, як розвивати та зміцнювати волонтерський рух.

Термін «**волонтерство**» у визначеннях вітчизняних та зарубіжних учених ототожнюють із поняттям «добровільна діяльність». Він охоплює такі аспекти:

1) благодійність, яку реалізують фізичні особи на принципах неприбуткової діяльності без отримання заробітної плати чи кар'єрного зростання, із метою сприяння добробуту та процвітання спільнот і суспільства загалом;

2) добровільну діяльність, що ґрунтується на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства та не має на меті отримання прибутку чи оплати, а також кар'єрного зростання;

3) задоволення особистих та соціальних потреб через надання допомоги іншим людям.

Відповідно до цільової орієнтованості волонтерство спрямовано на: взаємодопомогу, коли волонтери здійснюють свою діяльність із метою надання допомоги іншим членам своєї соціальної групи або суспільства;

благодійність, яка охоплює ситуації, коли волонтери надають допомогу учасникам групи, до якої вони не належать;

участь у місцевому самоврядуванні, коли члени будь-якого співтовариства добровільно долучаються до управління ним, наприклад, до роботи територіальних органів самоврядування.

Важливого значення, особливо в періоди суспільних криз, набуває волонтерська діяльність. Цю діяльність спрямовано на полегшення

соціальної напруги через підтримання найбільш уразливих верств населення. Волонтери забезпечують гідне життя громадян, які з різних причин не можуть самостійно піклуватися про себе. Вони також компенсують недоліки державної соціальної політики, зокрема через оперативне реагування та надання ефективної адресної соціальної допомоги, що відповідає конкретним потребам і запитам людини. Волонтери сприяють поширенню гуманістичних і альтруїстичних ідей у суспільстві.

В Україні волонтерський рух є однією з найбільш ефективних форм взаємодії з різними групами клієнтів, нескінченним джерелом здобуття громадянської освіти, надаючи людині можливість самореалізації через служіння суспільству. Багато громадських організацій об'єднують молодь, яка на добровільних засадах бере участь у соціальних програмах щодо запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі та надання допомоги іншим у їхньому розвитку, соціальному становленні, інтеграції в суспільство тощо. Така діяльність потребує від волонтерів не лише бажання та наявності вільного часу, але й певних знань у таких галузях, як психологія, соціальна педагогіка, соціологія, медицина, юриспруденція тощо. Волонтери повинні мати навички спілкування з різними верствами населення, вивчати як вітчизняний, так і зарубіжний досвід роботи.

Правові засади здійснення волонтерства в Україні окреслено в Законі України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI (чинна редакція від 1 січня 2024 року (далі – Закон № 3236-VI)) [65]. Цей закон визначає, хто має право надавати волонтерську допомогу, у яких сферах і за яких умов; захищає права та інтереси волонтерів; сприяє розвитку волонтерської діяльності в Україні. Закон № 3236-VI є важливим кроком у розвитку волонтерства. Він сприяє популяризації волонтерства, підвищенню його статусу та залученню людей до волонтерської діяльності. У зв'язку з постійним активним збільшенням кількості осіб та організацій в Україні, які провадять волонтерську діяльність, із метою створення комплексного підходу до регулювання волонтерської діяльності, наближення волонтерства до світових стандартів і встановлення партнерських відносин між волонтерами та державою, до Закону № 3236-VI регулярно вносять необхідні правки. Наприклад, значні зміни до порядку функціонування та реалізації волонтерської діяльності

в Україні внесено за допомогою Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» від 5 березня 2015 року № 246-VIII (чинна редакція від 1 січня 2024 року) [62] та Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності» від 15 серпня 2022 року № 2519-IX [63].

Крім того, різноманітні аспекти діяльності волонтерів розглянуто в низці інших законодавчих актів, оскільки згідно зі ст. 2 Закону № 3236-VI правовою базою для волонтерської діяльності в Україні є не лише сам Закон № 3236-VI, але й Конституція України, міжнародні угоди, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, інші закони та нормативно-правові акти. Наприклад, слід зазначити Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 року № 5073-VI (чинна редакція від 23 січня 2024 року), який зокрема визначає порядок формування та використання даних Реєстру волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації [61]. А в Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України» від 15 серпня 2022 року № 2520-IX урегульовано деякі податкові питання, які мають на меті спростити діяльність волонтерів щодо справляння податку на прибуток підприємств у контексті волонтерської діяльності [64].

Відповідно до Закону № 3236-VI **волонтерська діяльність** є добровільною, безкорисливою, неприбутковою та спрямованою на соціальну допомогу діяльністю, яку виконують волонтери та волонтерські організації через надання волонтерської допомоги. Саме волонтерську допомогу визначають як безоплатне виконання робіт і надання послуг волонтерами та волонтерськими організаціями. Таку форму діяльності розглядають як один із варіантів благодійництва. Отже, Закон № 3236-VI дає змогу виокремити ознаки діяльності, яку можна називати волонтерською (рис. 4.1).

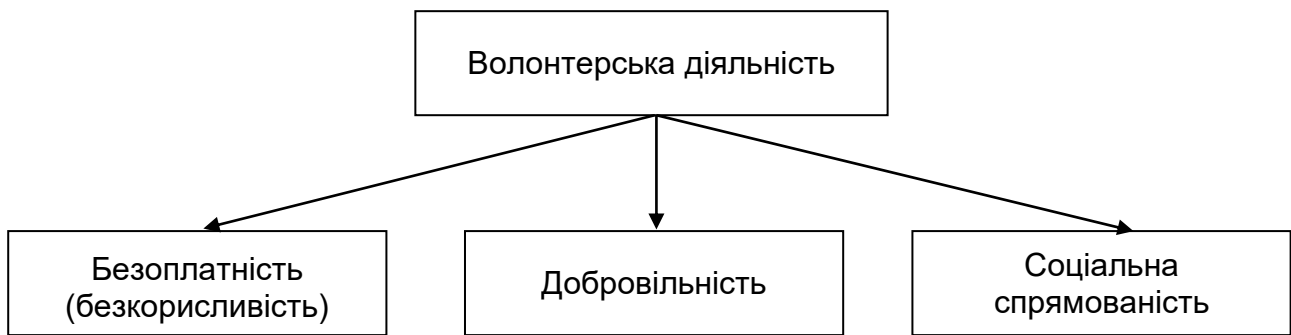

Рис. 4.1. Ознаки волонтерської діяльності відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність»

Волонтерська діяльність базується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності та неприбутковості. Не належать до волонтерської діяльності ті дії, які визначають як безоплатне виконання робіт або надання особами послуг, що мають одноразовий характер або здійснюються на основі сімейних, дружніх чи сусідських зв'язків.

Волонтерство є вираженням власного бажання та вибору особи, яка вирішує надавати безоплатну допомогу у вибраному напрямі волонтерської діяльності. Ніхто не має права примушувати людину стати волонтером; це завжди самостійне рішення та прагнення долучитися до формування кращого світу. Волонтер вільно визначає напрям, час, тривалість і обсяг своєї волонтерської допомоги. Водночас важливо зазначити, що волонтерство не замінює інші обов'язки і види діяльності, як-от шкільні, сімейні чи професійні обов'язки. Основою волонтерської діяльності завжди є соціальна користь. Кожен волонтер або волонтерська група фокусується на розв'язанні або пом'якшенні соціальних проблем. Цю користь може бути спрямовано як на суспільство загалом, так і на конкретну громаду, де діє волонтер. Обсяг наданої допомоги не має значення; важливо, наскільки волонтерам вдається допомогти тим, хто найбільше цього потребує. При цьому волонтерська діяльність передбачає відсутність економічної вигоди, свободу від будь-якої форми влади і відмову від прямих чи непрямих зисків.

Особа, яка бажає займатися волонтерською діяльністю, може вибрати будь-який із напрямів, зазначених у п. 3 ст. 1 Закону № 3236-VI [65], а саме:

1. Надання безкоштовної допомоги для підтримання малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних осіб і тих,

хто потребує соціальної реабілітації, осіб у складних життєвих обставинах.

2. Забезпечення догляду за хворими, особами з інвалідністю, одинокими, людьми похилого віку та іншими, які потребують підтримки та допомоги.

3. Допомога громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій, техногенних чи природних катастроф, а також внаслідок військових подій і агресії Російської Федерації.

4. Підтримка осіб з обмеженими можливостями в реалізації їхніх прав і законних інтересів.

5. Охорона навколишнього природного середовища, збереження культурної спадщини та історико-культурного середовища.

6. Організація та підтримка національних і міжнародних заходів, таких як спортивні, культурні та молодіжні події.

7. Ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру.

8. Допомога Збройним силам України, правоохоронним органам, а також особам, які пережили військові дії, терористичні акти чи збройні конфлікти.

9. Сприяння відновленню та розвитку післявоєнного стану України.

10. Допомога особам у складних життєвих обставинах через різноманітні події.

11. Сприяння управлінню патронажем для засуджених та соціально-виховній роботі з ними.

12. Допомога особам, постраждалим від інфекційних хвороб та епідемій.

13. Захист і порятунок тварин.

14. Реалізація інших напрямів волонтерської діяльності, які не суперечать законодавству.

Волонтерську допомогу за цими напрямками можна надавати через мережу «Інтернет» та інші телекомунікаційні засоби.

На сьогодні розрізняють велику кількість різних видів і форм волонтерської діяльності. *Залежно від того, хто є організатором діяльності, де вона відбувається і які її цілі*, волонтерську діяльність можна поділити на такі види:

Індивідуальне волонтерство – це діяльність, яку здійснюють окремі люди без участі будь-яких організацій. Воно може бути стихійним,

коли люди самі шукають можливості допомогти іншим, або організованим, коли таку діяльність підтримують органи місцевого самоврядування, соціальні установи тощо. *Індивідуальне волонтерство благодійників – фізичних осіб, які збирають кошти та надають допомогу військовим і постраждалим цивільним*, – це явище, не схоже на жодне інше у світовій практиці. Ця форма волонтерства дозволяє людям самостійно планувати свій час, вибирати напрями допомоги та робити реальний внесок у підтримання тих, хто її потребує. Формою індивідуального волонтерства є також *волонтерство через ініціативні групи*, які зазвичай формують із друзів, сусідів або колег. Воно дає відчуття причетності до важливої справи та можливість відчути себе частиною команди. Волонтерство в групі однодумців допомагає спілкуватися, ділитися досвідом та отримувати підтримку. Воно дає змогу гнучко реагувати на потреби людей, адже кожна група може самостійно вибирати пріоритетні напрями допомоги. Такий формат організації волонтерської діяльності є часто більш дієвим, якщо йдеться про термінове розв'язання проблем, потребу швидкого реагування на запити. Наприклад, індивідуальне волонтерство стало запорукою підтримання військових на початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Однак волонтерська діяльність у такій формі має свої виклики. Одним із основних є обмеженість ресурсів. Не завжди вистачає коштів, матеріалів та інших ресурсів для надання масштабної допомоги. Крім того, волонтерство потребує вільного часу, який не завжди є в людей, особливо за наявності роботи та інших зобов'язань. Додатковою складністю може бути організація логістики: доставка допомоги, координація дій з іншими волонтерами та організаціями.

Організоване волонтерство – це діяльність, здійснювана в межах громадських організацій, благодійних фондів тощо. Організовані волонтери мають можливість отримувати підтримку від організації, наприклад, навчання, матеріальну допомогу тощо.

Корпоративне волонтерство – це добровільна участь співробітників компаній у реалізації соціальних програм. Воно може відбуватися в різних формах, а саме:

громадська діяльність, безпосередньо пов'язана з роботою. Наприклад, співробітники можуть проводити екскурсії по підприємству для школярів, брати участь у благодійних ярмарках тощо;

індивідуальна або групова робота в благодійному проєкті на умовах часткової зайнятості. Наприклад, співробітники можуть допомагати в реалізації проєктів для малозабезпечених, збирати гуманітарну допомогу тощо;

членство в громадських організаціях. Наприклад, співробітники можуть працювати бухгалтерами, юристами тощо в громадських організаціях;

управління корпоративними зв'язками компанії з місцевими організаціями. Наприклад, співробітники компанії можуть допомагати в проведенні місцевих заходів, реалізовувати співпрацю з місцевими органами влади тощо.

Волонтерська діяльність може бути формальною або неформальною.

Формальне волонтерство передбачає укладення договору між волонтером і організацією, яка залучає волонтерів. У договорі визначають права та обов'язки сторін, зокрема те, що волонтер зобов'язується надавати волонтерську допомогу, а організація зобов'язується забезпечити волонтеру можливості для здійснення волонтерської діяльності. Переваги формального волонтерства: волонтер має гарантовані права та обов'язки; організація може забезпечити волонтеру необхідну підготовку та підтримку; волонтерську діяльність може бути враховано в трудовій книжці.

Неформальне волонтерство не передбачає укладення договору. Волонтер самостійно шукає можливості для надання допомоги іншим. Переваги неформального волонтерства: волонтер має більше свободи у виборі завдань та часу, може отримати більший досвід у конкретній сфері діяльності.

Залежно від провідного напрямку діяльності є різноманітні види волонтерства.

Соціальне волонтерство спрямовано на допомогу людям, які потребують підтримки. Волонтери працюють у соціальних службах, допомагаючи сім'ям, дітям, молоді та вразливим групам населення. Вони можуть надавати соціальну профілактику, соціальну реабілітацію, соціальний супровід, консультування тощо.

Екологічне волонтерство спрямовано на захист навколишнього середовища. Волонтери можуть займатися моніторингом якості води та стану навколишнього природного середовища, проводити освітні заходи з популяризації природоохоронного, здорового способу життя, реабілітувати й рятувати тварин.

Медичне волонтерство спрямовано на допомогу людям, які потребують медичної допомоги. Волонтери можуть допомагати медичному персоналу в лікарнях, проводити профілактичну роботу з населенням, надавати безкоштовні консультації лікарів, проводити безкоштовні медичні огляди.

Культурне волонтерство спрямовано на збереження та популяризацію культури. Волонтери можуть працювати в музеях, на виставках, займатися оцифруванням історичних документів, рукописів, літературних творів, музики тощо.

Івент-волонтерство спрямовано на допомогу в організації та проведенні великих значущих подій. Волонтери можуть допомагати на конференціях, з'їздах, форумах, святах, концертах тощо.

Медіаволонтерство спрямовано на поширення інформації про волонтерську діяльність. Волонтери-фотографи та журналісти можуть висвітлювати діяльність волонтерських організацій в інтернеті, інформуючи населення та залучаючи нових волонтерів.

Онлайн-волонтерство дозволяє волонтерам надавати різноманітну допомогу дистанційно. Волонтери можуть працювати з документами, перекладати тексти, надавати консультації, допомагати в навчанні тощо.

Волонтерство на підтримання Збройних сил України. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну волонтери зробили величезний внесок у підтримання Збройних сил України. Вони надають їм різноманітну допомогу: матеріальну допомогу, наприклад, продукти харчування, одяг, взуття, медикаменти, засоби захисту, транспорт, обладнання тощо; фінансову допомогу, яку використовують для закупівлі всього необхідного для Збройних Сил України; медичну допомогу, наприклад, надання першої допомоги, евакуацію поранених, лікування тощо; психологічну допомогу, яка допомагає воїнам впоратися зі стресом і травмами; інформаційну допомогу, наприклад, поширення правдивої інформації про війну, допомогу в протидії російській пропаганді тощо.

Отже, волонтерська діяльність є важливим чинником сталого розвитку суспільства. Вона допомагає розв'язувати складні проблеми окре-

мих громадян, зміцнювати громадянську активність, захищати соціальну інклюзію, поглиблювати солідарність і зміцнювати відповідальність за результати розвитку. Волонтерство дозволяє людям і громадам брати участь у власному зростанні та зміцнювати соціальну згуртованість. Завдяки волонтерству громадяни розвивають стійкість, поліпшують свою базу знань та формують почуття відповідальності за власну громаду. Соціальна згуртованість і довіра посилюються завдяки індивідуальним та колективним волонтерським діям, що сприяють стійким результатам у суспільному розвитку.

4.3. Засади співпраці волонтерів і організацій, що їх залучають

Підґрунтям практичної діяльності волонтерів є не лише моральні орієнтири та ціннісні мотиви, які визначають загальний, основний напрям їхньої діяльності. У практичній діяльності волонтери потребують також і конкретних правил, характерних для повсякденної роботи, дотримання яких є необхідним для реалізації відповідних моральних норм та принципів.

У своїй практичній діяльності волонтери керуються такими фундаментальними положеннями:

діяти відповідно до принципів та норм етичної поведінки. Це означає, що волонтери мають бути справедливими, чесними та доброзичливими у взаємодії з іншими людьми, зокрема з клієнтами, колегами та волонтерами;

розвивати свої професійні навички та знання. Це допоможе ефективно виконувати роботу та надавати якісну допомогу;

нести відповідальність за своїх клієнтів, тобто виконувати зобов'язання перед ними та забезпечувати їхні потреби;

працювати над підвищенням статусу волонтерської діяльності. Це допоможе залучити більше людей до волонтерства та зробити його більш ефективним;

стимулювати розроблення та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, спрямованих на поліпшення якості життя людей;

роз'яснювати призначення, цілі та завдання волонтерської діяльності. Це допоможе людям зрозуміти важливість волонтерства та заохотить їх долучитися до нього.

Найбільш юридично захищеним способом здійснення волонтерами їхньої діяльності є діяльність через неприбуткові організації та установи (здебільшого через громадські об'єднання або благодійні організації). Неприбуткові організації не ставлять за мету отримання прибутку, а зосереджуються на допомозі людям, розвитку суспільства, просвітництві та інших соціально значущих проєктах. Співпраця з неприбутковими організаціями (громадськими об'єднаннями, благодійними фондами) може дати волонтеру ряд переваг: нормований графік та чітке визначення завдань; можливість отримати посвідчення волонтера; відшкодування окремих витрат на волонтерську діяльність; страхування; отримання досвіду реалізації масштабних волонтерських проєктів із залученням необхідних ресурсів; можливість спілкуватися з однодумцями, оскільки неприбуткові організації об'єднують людей, які поділяють спільні цінності та прагнуть зробити світ кращим.

Співпрацю волонтера з неприбутковою організацією можна оформити за допомогою договору про провадження волонтерської діяльності. Цей договір укладають у письмовій формі в таких випадках: ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій: техногенних або природних; допомога Збройним силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, надзвичайного чи воєнного стану, антитерористичної операції, заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації; за бажанням волонтера (віком від 14 до 18 років) або його законного представника; відшкодування витрат, пов'язаних із волонтерською діяльністю.

Укладення договору забезпечує чітке визначення прав та обов'язків сторін, гарантує безпеку волонтера, дозволяє волонтеру отримати посвідчення, а також дає змогу відшкодувати певні витрати, пов'язані з волонтерською діяльністю.

Оформлюючи відносини між волонтерами та організаціями, що їх залучають, зокрема за допомогою договорів про провадження волонтерської діяльності, слід брати до уваги права та обов'язки волонтерів і зазначених організацій, установлені законодавством (табл. 4.1).

Права й обов'язки волонтерів і організацій, що їх залучають [65]

Права волонтерів	Права організацій
<p>Отримання належних умов здійснення волонтерської діяльності, зокрема, отримання повної та достовірної інформації про порядок і умови здійснення волонтерської діяльності, забезпечення спеціальними засобами захисту, спорядженням та обладнанням;</p> <p>зарахування часу здійснення волонтерської діяльності до навчально-виробничої практики в разі її проходження за напрямом, що відповідає отримуваній спеціальності, за згодою навчального закладу;</p> <p>відшкодування витрат, пов'язаних зі здійсненням волонтерської діяльності, відповідно до ст. 11 Закону № 3236-VI;</p> <p>інші права, передбачені договором про провадження волонтерської діяльності та законодавством</p>	<p>Провадити діяльність із укладанням договору про провадження волонтерської діяльності з волонтером або без такого договору в порядку, визначеному законом; отримувати кошти та інше майно для здійснення волонтерської діяльності;</p> <p>самостійно визначати напрями здійснення волонтерської діяльності; видавати волонтерам посвідчення, що засвідчують їх особу та вид волонтерської діяльності в межах організації; відшкодовувати волонтерам витрати, пов'язані з наданням ними волонтерської допомоги відповідно до ст. 11 Закону № 3236-VI;</p> <p>страхувати життя і здоров'я волонтерів на період провадження ними волонтерської діяльності;</p> <p>запрошувати іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України, направляти громадян України за кордон для провадження волонтерської діяльності</p>
Обов'язки волонтерів	Обов'язки організацій
<p>Сумлінно та своєчасно виконувати обов'язки, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності; у випадках, визначених законодавством, проходити медичний огляд і надавати довідку про стан здоров'я; у разі потреби проходити подальшу підготовку (перепідготовку);</p> <p>не допускати дій і вчинків, які можуть негативно вплинути на репутацію волонтера чи організації, на базі якої провадиться волонтерська діяльність;</p> <p>дотримуватися правового режиму інформації з обмеженим доступом; у разі укладення договору про провадження волонтерської діяльності та його одностороннього розірвання з ініціативи волонтера відшкодовувати прями збитки, завдані ним, якщо це передбачено договором; відшкодовувати майнову шкоду, заподіяну внаслідок здійснення ним волонтерської діяльності, відповідно до закону</p>	<p>Забезпечувати волонтерам безпечні та належні для життя і здоров'я умови надання волонтерської допомоги; здійснювати підготовку волонтерів; надавати волонтерам достовірну, точну та повну інформацію щодо змісту й особливостей провадження волонтерської діяльності; забезпечувати вільний доступ до інформації, що стосується здійснення волонтерської діяльності організаціями, які залучають до своєї діяльності волонтерів</p>

Для організацій, установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства, із метою провадження волонтерської діяльності на території України та Державної міграційної служби України і її територіальних органів, передбачено й деякі додаткові обов'язки, а саме: подбати про наявність інформації про організацію на сайті Національної соціальної сервісної служби, яка відповідно до абзацу 7 ч. 3 ст. 3 Закону № 3236-VI є центральним органом виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері волонтерської діяльності; поінформувати Нацсоцслужбу про початок співпраці з кожним волонтером-іноземцем; подбати про візу для іноземного волонтера та, за потреби, посвідку на тимчасове проживання; після закінчення співпраці з волонтером-іноземцем поінформувати про це Державну міграційну службу України.

На думку розробників програми «Волонтери ООН», є чотири моделі взаємодії з волонтерами організацій, які їх залучають:

модель «волонтер-помічник», коли волонтери надають непрофесійну допомогу більш досвідченій організації або групі. Ролі й завдання волонтерів є чітко визначеними та обмеженими. Це можуть бути волонтери, долучені до акції прибирання або публічного заходу;

модель «волонтер-експерт», яка передбачає залучення волонтерів із відповідним досвідом та навичками для виконання специфічної роботи. Наприклад, юриста або тренера, який безкоштовно надає свої послуги некомерційному проєкту, будуть вважати волонтером-експертом;

модель «волонтер-менеджер», коли волонтери є координаторами проєктів, ініціатив або волонтерських груп. Наприклад, координатор заходу або координатор волонтерів може виконувати таку роботу на волонтерських засадах;

модель «волонтер-партнер», відповідно до якої волонтери беруть рівноправну участь у роботі організації. Їх розглядають як членів команди, які можуть пропонувати та реалізовувати власні проєкти.

За будь-якої моделі взаємодії з волонтерами організаціям, які їх залучають, варто дотримуватися таких принципів:

потрібно чітко визначати цілі та обмеження роботи для волонтерів;

важливо завжди піклуватися про добровольців, забезпечуючи їм належні умови для роботи, оскільки люди є головним ресурсом для організатора волонтерських груп;

для залучення людей до волонтерства слід мати чіткі завдання та розуміння, що буде робити кожен волонтер;

успіх волонтерської роботи залежить від ефективної системи навчання та підготовки добровольців;

треба приділяти увагу психологічному клімату, у якому працюють волонтери, сприяючи формуванню теплих стосунків;

важливо формулювати чіткі завдання та вимоги щодо звітності про виконану роботу;

керівник групи волонтерів має підтримувати в них почуття самоповаги та добирати завдання, які вони можуть виконати;

волонтерів слід вести та надихати, а не змушувати;

залучення та утримання найкращих волонтерів можливе через їхню участь у процесі управління програмою;

важливо постійно шукати можливості для використання сил волонтерів та бути готовим до їх заміщення.

Щоб бути ефективною, співпраця з волонтерами має бути якісно організованою відповідно до розробленої програми. Основними етапами створення програми із залучення волонтерів є:

1. Планування залучення волонтерів, яке передбачає визначення потреби у волонтерах, розроблення змісту волонтерської діяльності, аналіз ресурсів, розроблення переліку вимог до волонтерів, розроблення системи обліку часу волонтерів, планування кампанії із залучення волонтерів. Інколи організації, які залучають волонтерів, нехтують цим етапом. Але не слід недооцінювати важливість планування залучення волонтерів, оскільки на цьому етапі є можливість зрозуміти, наскільки організації потрібні волонтери для її функціонування, і відповідно до потреб організації та наявних фінансових, матеріально-технологічних, кадрових і часових ресурсів розробити програму залучення волонтерів, створити власне бачення волонтерської участі в діяльності організації, визначити ступінь відповідальності волонтерів, адекватний їхнім функціональним обов'язкам.

2. Відбір та підготовка волонтерів, що передбачає відбір волонтерів, їх орієнтування, інструктаж і навчання.

3. Супровід діяльності волонтерів, що передбачає менторську підтримку, супервізію та інтервізію.

4. Моніторинг та оцінювання діяльності волонтерів.

Співпраця волонтерів та організацій, які їх залучають, є не лише залученням «дешевої робочої сили», це система, що робить волонтерство змістовним, корисним, ефективним, довготривалим і приємним.

Переваги якісної співпраці волонтерів та організацій, які їх залучають:

- зменшується навантаження на штатних працівників;

- співпраця відповідає очікуванням та потребам волонтерів;

- задовольняються потреби керівників проєктів та організації;

- підвищується ефективність роботи та обсяг допомоги;

- формується дружня волонтерська спільнота;

- створюється кадровий резерв майбутніх фахівців;

- можливість для волонтерів здобути нові компетенції та цінний досвід.

Коли організація вдало вибудовує роботу з волонтерами, їхня діяльність стає:

- суспільно корисною. Волонтери долучаються до проєктів, які мають позитивний вплив на суспільство. Координатори допомагають волонтерам бачити, як їхній внесок веде до позитивних змін;

- змістовною. Волонтери використовують свої знання, навички і таланти для розв'язання конкретних проблем. Їх не сприймають як дешеву робочу силу, а цінують їхній унікальний досвід та свіжий погляд;

- тривалою. Координатори підтримують постійний зв'язок із волонтерами, щоб вони відчували себе потрібними. Волонтери розуміють, що можуть брати паузу, коли їм це необхідно;

- ефективною. Завдання для волонтерів підбирають так, щоб максимально використовувати їхні можливості. Волонтерська робота не замінює роботу штатних працівників, а доповнює її;

- приємною. Волонтери відчують задоволення та радість від участі в проєктах. Координатори дбають про безпеку та комфорт волонтерів. Сприятлива атмосфера мотивує волонтерів повертатися до організації знову і знову.

Такий підхід робить волонтерство цінним досвідом для всіх учасників: волонтерів, організацій та суспільства загалом.

Література: [3 – 7; 10; 11; 52 – 54; 61 – 65; 88; 99].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Розкрийте сутність поняття «волонтерство».
2. Назвіть і охарактеризуйте ознаки волонтерської діяльності.
3. Наведіть перелік напрямів, що може вибрати особа, яка бажає займатися волонтерською діяльністю в Україні.
4. Назвіть і охарактеризуйте види волонтерства залежно від того, хто є організатором діяльності, де вона відбувається і які її цілі.
5. Опишіть форми індивідуального волонтерства.
6. Розкрийте зміст формального і неформального волонтерства.
7. Назвіть і охарактеризуйте види волонтерства залежно від провідного напрямку діяльності.
8. Визначте сутність поняття «волонтер».

Запитання для самоконтролю

1. Що таке волонтерська група?
2. За якими ознаками можна класифікувати волонтерські групи?
3. Розкрийте зміст центрального мотиву волонтерства.
4. Назвіть права та обов'язки волонтерів.
5. Назвіть права та обов'язки організацій, які залучають волонтерів.
6. Про що має подбати організація, яка залучає до своєї волонтерської діяльності іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України?
7. Назвіть і охарактеризуйте моделі взаємодії з волонтерами організацій, які їх залучають.
8. Розкрийте зміст етапів створення програми із залучення волонтерів.

Тестові завдання

1. *Характерними ознаками волонтерської діяльності є:*
 - а) неприбутковість;
 - б) прибутковість організацій, на базі яких працюють волонтери;

- в) добровільність;
- г) соціальна спрямованість;
- ґ) публічність;
- д) повторюваність дій.

2. Волонтер – це:

- а) фізична або юридична особа, яка потребує благодійної допомоги й отримує її;
- б) фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність через надання волонтерської допомоги;
- в) фізична особа, яка безкорисно підтримує ту діяльність, яка їй особисто цікава.

3. Який міжнародний документ визначає головні положення та вектор розвитку волонтерської діяльності у світі:

- а) Всесвітня декларація добровільництва;
- б) Всесвітня декларація «Про волонтерську діяльність»;
- в) Всесвітня декларація благодійної діяльності та волонтерства?

4. Чи правильним є твердження, що «центральним мотивом волонтерства є сама волонтерська діяльність, спрямована на допомогу іншим, яка ґрунтується на власній відповідальності за громаду і (або) релігійних переконаннях. Ця діяльність зазвичай пов'язана з низкою егоїстичних мотивів, коли бажання допомоги супроводжується очікуванням чогось натомість»?

5. Чи правильним є твердження, що «волонтерами можуть стати лише громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, віком від 18 років»?

Розділ 2

Методи та інструменти соціальної роботи із соціально вразливими верствами населення

5. Соціальна робота з молоддю

Мета – аналіз теоретичних засад соціальної роботи з молоддю; визначення шляхів реалізації соціальної роботи з молоддю в Україні; дослідження особливостей роботи фахівця соціальної сфери з молоддю родинною.

Основні питання

- 5.1. Характеристика соціальної роботи з молоддю.
- 5.2. Шляхи реалізації соціальної роботи з молоддю в Україні.
- 5.3. Законодавча база соціальної роботи з молоддю.
- 5.4. Система роботи фахівця соціальної сфери з молоддю родинною.

Ключові слова: молодь, молодість, юнацький вік, вікова група, соціальна відповідальність, молода сім'я, родина, соціальна допомога, соціальна справедливість, сім'я, соціальна сфера, соціальна робота з молоддю родинною.

5.1. Характеристика соціальної роботи з молоддю

Молодь є майбутнім держави, її інтелектуальним потенціалом і основою економічного, політичного та суспільного розвитку. У зв'язку із цим проблеми молоді вивчають у різних аспектах, серед яких: демографічна ситуація в молодіжному середовищі; стан здоров'я молоді; соціальне становище та психологічне самопочуття; питання шлюбу та проблеми молодих сімей; працевлаштування й професійна підготовка; доступ до освіти; участь молоді в Збройних силах та інших військових формуваннях України; розвиток фізичної культури і спорту; система цінностей, культурні потреби та духовний світ української молоді; групи ризику й схильність до ризикованої поведінки; економічна активність тощо.

Молодь – це соціально-демографічна група, основною кількісною характеристикою якої є вікові межі. Особливо вразливими є підліткової

і ранній юнацький періоди, коли молода людина розпочинає самостійне життя. У цей час виникають питання, пов'язані з отриманням професійної освіти, працевлаштуванням, розв'язанням житлових проблем, організацією дозвілля та відпочинку.

Загалом у світі вікові межі молоді варіюються від 13 до 35 років. У Європі молоддю вважають осіб віком від 15 до 30 років. В Україні, відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», **молодь** визначено як громадяни віком від 14 до 35 років.

Сьогодні поняття «молодь» набуває нового змісту. Людину **після 30 років** зазвичай вважають дорослою, оскільки часто вона вже одружена, має дітей та почала самостійне трудове життя. Однак ці події можуть настати в різний час для різних людей, що ускладнює визначення чітких вікових меж для поняття молоді особи. Загалом нижня межа коливається **між 14 – 16 роками**, а верхня межа – **між 25 – 35 роками**. *В Україні молоддю вважають осіб віком від 14 до 35 років, що охоплює період у 20 років, протягом якого людина проходить різні етапи життя та потребує підтримки.* Межі цих вікових груп є досить гнучкими і залежать від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, досягнутого добробуту, культурних традицій та умов життя. Нижню вікову межу визначає момент, коли підліток набуває (або не набуває) права на соціальний вибір, тоді як верхня межа залежить від досягнення професійної зрілості, завершення процесу створення сім'ї та здобуття певного статусу в суспільстві. Ці аспекти підкреслюють важливість урахування індивідуальних і соціальних обставин у роботі з молоддю.

До вікової групи молоді як об'єкта соціальної роботи належать юнацький вік (18 – 23 роки) та власне молодість (23 – 33 роки). Такий підхід до визначення меж молодого віку зумовлено низкою чинників, поданих у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Вікова характеристика розвитку особистості в зазначені періоди

Чинники	Юнацький вік	Молодість
1	2	3
Завдання: природно-культурні	завершення гармонійного розвитку організму, стабілізація фізичних і життєвих сил	організація здорового способу життя

Закінчення табл. 5.1

1	2	3
соціально-культурні	адаптація до соціальних ролей дорослого та опанування необхідних знань, умінь і норм для виконання цих ролей (працівник, студент, сім'янин, військовослужбовець)	формування компетентності в сімейній та соціальній сферах, розвиток уміння досягати поставлених цілей
соціально-психологічні	формування почуття ідентичності та індивідуальності, здатності до близьких взаємин, самоствердження через самореалізацію в міжособистісних і соціальних стосунках	формування почуття заповзятливості та ефективності в сімейних, трудових і міжособистісних стосунках, подолання кризи 30-річного віку
Провідні інститути й агенти соціалізації	навчальні заклади, трудові колективи, військові підрозділи, молода сім'я; ключову роль відіграють чоловік, жінка, батьки, колеги, друзі, які допомагають виконувати завдання розвитку	сім'я, місце роботи, засоби масової комунікації; еталонні групи; референтні особи, роль яких полягає у сприянні адаптації, підтримці в професійній діяльності, розвитку емоційних зв'язків і духовного потенціалу
Вікова субкультура	характерні норми, стиль поведінки, естетичні уподобання; формування субкультур (студенти, військовослужбовці, робітники тощо), зокрема жаргону	диференціація проведення вільного часу залежно від соціальної приналежності, місця проживання та кола спілкування; співвідношення трудової та позапрофесійної діяльності, особливості сімейного життя, підвищення рівня освіти і культури
Можливі небезпеки	наркоманія, алкоголізм, пияцтво, проституція, зґвалтування; самотність, суїцид, безробіття, убогість, маргінальність; ризик залучення до злочинних угруповань	наркоманія, алкоголізм, пияцтво, проституція, самотність, суїцид, злочинна діяльність, розлучення; утрата сенсу життя, безробіття, маргіналізація
Основні напрями роботи соціальних працівників	індивідуальне консультування щодо професійної самореалізації, соціальної адаптації та розв'язання життєвих проблем; підтримка молодих сімей через консультування та освітні заходи; організація клубів і груп за інтересами для соціальної активності та спілкування; залучення молоді до волонтерської та наставницької роботи з молодшими поколіннями; допомога в адаптації до нових соціальних ролей	сімейне консультування: допомога в розв'язанні проблем сімейного життя та виховання дітей; професійна підтримка: допомога в професійній переорієнтації; організація дозвілля: створення клубів, груп за інтересами, залучення до суспільного життя мікросоціуму; соціальна адаптація: допомога маргінальним і віктимним особам, залучення до волонтерської діяльності, взаємодопомоги, підтримання літніх людей

До категорії «молодь» належить соціально-демографічна група, яка перебуває на етапі соціальної зрілості та проходить період адаптації до навколишнього світу й майбутніх змін. Цей період є важливим етапом сімейної та суспільної соціалізації, у процесі якого особистість формує свої цінності, норми, настанови та зразки поведінки, прийняті в конкретному суспільстві. Молодь – це потенціал майбутнього держави, тому одне з основних завдань держави – забезпечити підтримку та допомогу молодим людям у їх професійному становленні.

Молодь належить до соціальних груп ризику через відсутність життєвого досвіду, чітких соціальних орієнтирів у поведінці та стилі життя, що може спричинити девіантну й асоціальну поведінку. Це виявляється в схильності до участі в кримінальних підліткових групах, зловживанні алкоголем, наркотиками тощо. Саме тому молодь має бути постійно в центрі уваги соціальної роботи, отримуючи необхідну підтримку та допомогу.

Соціальна робота з дітьми та молоддю – це діяльність організацій, підприємств, установ і окремих осіб, незалежно від їх підпорядкування та форми власності, спрямована на формування соціальних умов для повноцінного життя й розвитку молоді та дітей, захист їхніх прав, свобод і законних інтересів, а також задоволення культурних і духовних потреб.

Суб'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є органи, уповноважені здійснювати соціальну роботу з дітьми та молодими людьми, а також фахівці, які займаються цією діяльністю. До таких органів належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, служби з питань неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді та їхні спеціалізовані підрозділи, а також підприємства, установи та організації будь-якої форми власності.

Основними завданнями суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

надання широкого спектра соціальних послуг, зокрема соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів допомоги, а також консультування дітей та молоді;

розроблення та реалізація заходів, спрямованих на створення умов для життєдіяльності різних категорій дітей та молоді;

проведення соціально-профілактичної роботи, спрямованої на запобігання негативним явищам та їх подолання серед дітей та молоді;

розроблення і впровадження реабілітаційних заходів для відновлення соціальних функцій, морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, а також їх адаптація до безпечних соціальних умов, надання допомоги постраждалим від насильства чи жорстокого поводження;

розвиток міжнародного співробітництва, вивчення і поширення передового досвіду з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю;

підтримання молодіжних організацій і окремих громадян у їх культурному, фізичному розвитку та участі в трудовій і суспільно корисній діяльності;

виконання інших повноважень у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Суб'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю *мають право*: подавати пропозиції органам виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо поліпшення соціальної роботи з дітьми та молоддю, брати участь у реалізації цих ініціатив; укладати угоди з підприємствами, установами та організаціями, зокрема іноземними, для виконання робіт, що сприяють ефективності соціальної роботи; створювати агентства, спеціалізовані служби та інші установи соціального спрямування, а також займатися благодійною діяльністю відповідно до законодавства України; отримувати інформацію від підприємств, установ і організацій усіх форм власності щодо соціальної роботи з дітьми та молоддю; проводити соціологічні дослідження на підприємствах, в установах та організаціях, зокрема з проблем молоді; представляти інтереси окремих молодих людей та молодих сімей у відносинах із підприємствами, установами та організаціями; надавати платні послуги підприємствам, установам та організаціям щодо інформаційно-методичного забезпечення соціального обслуговування дітей та молоді за договорами, з урахуванням одержаних коштів на рахунках відповідних центрів соціальних служб для молоді.

Основним аспектом соціальної роботи з молоддю є її соціальний захист. Варто розрізняти *соціальний захист як діяльність держави та її інститутів, соціальну захищеність*, яка відображає реальний стан захисту молодої людини і молодого покоління на певний момент часу, і аспект, що фіксує психологічний стан особи (почуття соціальної захищеності, потребу в захисті тощо). Є чотири основні напрями соціального захисту молоді, подані на рис. 5.1.

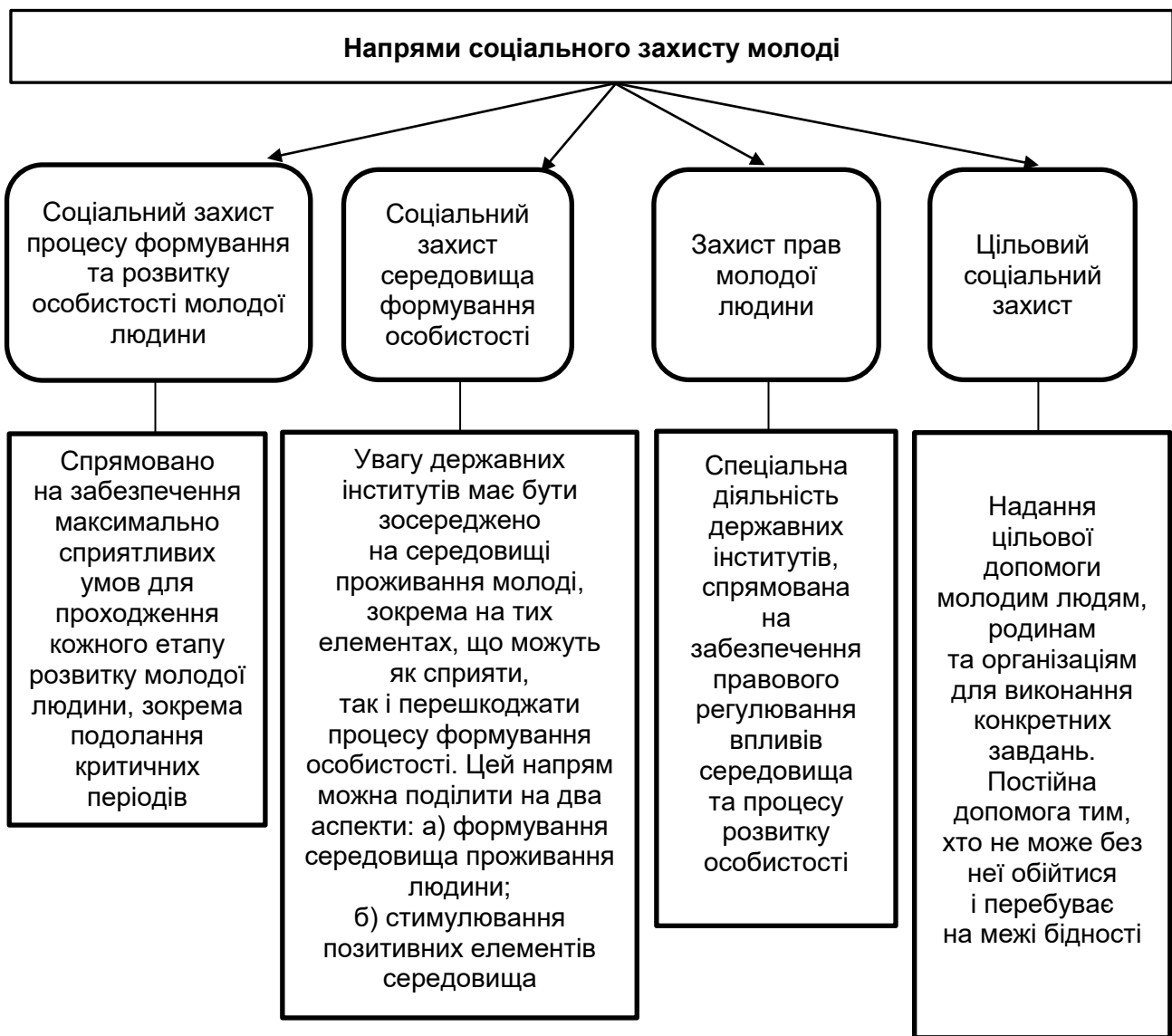

Рис. 5.1. Напрями соціального захисту молоді як діяльність держави

Об'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є діти, молоді люди та їхні родини; професійні й інші колективи; соціальні групи, для яких проводять соціальну роботу.

Основні **принципи** соціальної роботи з дітьми та молоддю: законність, дотримання та захист прав людини; диференціація, системність, індивідуальний підхід; доступність і конфіденційність у процесі соціальної роботи; відповідальність учасників соціальної роботи за дотримання етичних і правових норм, вимог і стандартів; добровільність у прийнятті допомоги.

Права та обов'язки фахівця із соціальної роботи з дітьми та молоддю визначено й затверджено спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики.

В умовах складної соціально-економічної ситуації важливо забезпечити оздоровлення соціального середовища та створення умов для соціального становлення молодої людини; утвердження високих моральних цінностей і настанов; об'єднання зусиль різних соціальних інститутів у вихованні молоді; боротьбу з безробіттям серед молоді; стимулювання виробництва доступних товарів для молодого покоління; подолання надмірного сексуалізованого контенту в молодіжних центрах і кінотеатрах; особисту безпеку та соціальний захист молодого покоління.

Основні напрями соціального захисту молоді як окремої категорії наведено на рис. 5.2.

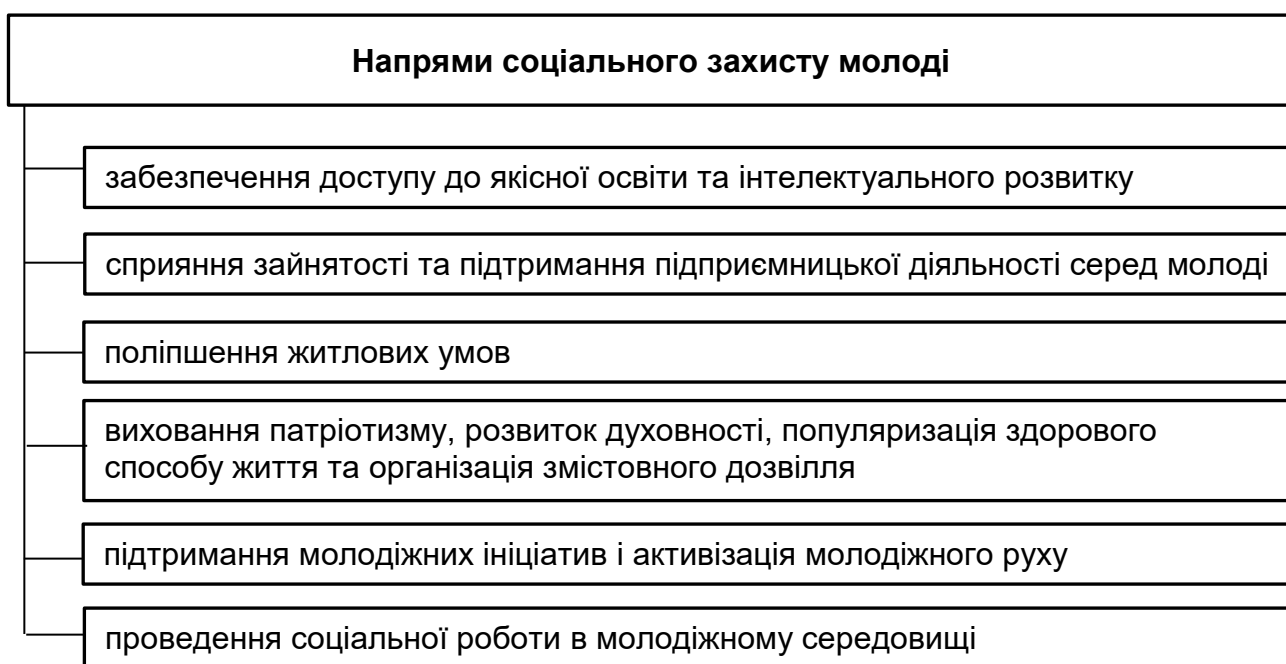

Рис. 5.2. Напрями соціального захисту молоді як окремої категорії

Молодь є соціальною групою, де виникає найбільше нових проблем, але розв'язання цих проблем має ключове значення для майбутнього суспільства. Ефективність соціальної роботи залежить від урахування її інтересів, ролі в соціально-економічних процесах та перспектив розвитку. Важливим є підтримання гармонійного розвитку молоді, формування її соціальної відповідальності та запобігання негативним

явищам, як-от зниження рівня престижу професії, зниження продуктивної діяльності, зниження інтелектуального рівня.

Перелік платних послуг, а також порядок їх надання та використання одержаних коштів визначає спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади, який займається питаннями молодіжної політики. Доходи, отримані від надання платних послуг, використовують виключно на соціальне обслуговування та надання допомоги дітям та молоді.

Державне регулювання має бути орієнтовано на розв'язання проблем конкретних вікових груп, оскільки особи віком 15 – 20 років мають інші потреби та проблеми, ніж ті, хто у віці 30 – 35 років. Тому є доцільним поділити молодь на дві категорії: молодь, яка навчається (15 – 25 років), і молодь, яка почала трудову діяльність (26 – 35 років). Це дозволить створити більш ефективний механізм державної підтримки для кожної з цих груп.

Підхід до соціальної захищеності може мати два аспекти: 1) акцент на найгостріші проблеми сьогодення, які визначають політику захищеності; 2) спрямування на прогнозування майбутніх подій і допомогу молоді стати господарем своєї долі.

5.2. Шляхи реалізації соціальної роботи з молоддю в Україні

Зусиллями держави в липні 1992 р. було створено Український національний комітет молодіжних і дитячих організацій (УНКМО), що став об'єднанням всеукраїнських громадських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних комітетів молодіжних організацій. Мета створення УНКМО полягала в координації діяльності таких організацій, представництві інтересів молодіжного руху України перед органами державної влади та на міжнародному рівні. Із 1995 р. УНКМО є членом Ради європейських національних молодіжних комітетів (РЄНМК), представляючи цю організацію в Україні. Наймасовішою студентською організацією в складі УНКМО є Асоціація профспілкових організацій студентів в Україні. Для оперативного інформування про події в молодіжному середовищі діє Інформаційне агентство УНКМО «Спалах», яке надає достовірну інформацію про ситуацію в молодіжних організаціях та інші події.

1992 р. до складу Українського національного комітету молодіжних і дитячих організацій входило лише 14 всеукраїнських громадських об'єд-

нань молоді, але вже 2001 р. їхня кількість зросла до 59 всеукраїнських організацій і 2 054 громадських молодіжних та дитячих організацій. За 10 років роботи УНКМО кількість програм, реалізованих за його підтримки, збільшилася втричі.

За даними Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, на початку нового тисячоліття було успішно реалізовано кілька соціально важливих молодіжних програм, серед яких: Державна програма підтримки молодіжного підприємництва; Програма роботи з обдарованою молоддю; Комплексна програма підготовки державних службовців; Національна програма професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями; Державна програма зайнятості населення; Програма «Сільська молодь»; Програма профілактики ВІЛ-інфекції / СНІДу; Програма сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді; Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти.

Для реалізації зазначених напрямів державою створено систему центрів соціальних служб для молоді (ССМ), які мають право брати участь у реалізації молодіжної політики та надавати соціальні послуги й допомогу молодим людям. Центри функціонують на обласному, міському та районному рівнях з метою практичної підтримки соціального становлення та розвитку молоді. Юридично систему ССМ затверджено в «Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Законі «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», а також постановою Кабінету Міністрів України «Про Типове положення про соціальні служби для молоді».

Метою Інституту соціальних служб для молоді – координатора цієї системи – є об'єднання всіх соціалізуючих процесів у суспільстві та виконання функцій посередника між особистістю і різними сферами життєдіяльності. Відповідно до Концепції діяльності центрів ССМ модель системи включає такі функції: координаційну, посередницьку, організаційну, комунікативну, прогностичну, діагностичну, охоронно-захисну, превентивно-профілактичну, а також корекційно-реабілітаційну.

Основні види діяльності центрів соціальних служб для молоді (ССМ) охоплюють такі ключові сфери: практичну, спрямовану на реалізацію

соціальних програм; організаційну, яка полягає в установленні та підтриманні взаємовідносин і співпраці з іншими суспільними та державними організаціями; ресурсну, здатну поновлювати та використовувати необхідні ресурси для реалізації програм різного рівня; аналітичну, яка передбачає оцінювання досягнутих результатів, а також збирання і моніторинг інформації про діяльність центрів ССМ.

При центрах ССМ в Україні діють понад 1 250 спеціалізованих підрозділів, які працюють із конкретними категоріями клієнтів. Особливу увагу приділяють консультативним службам для молодих людей, які планують одружитись і потребують підготовки до сімейного життя; молодіжним біржам праці й агентствам зайнятості, що допомагають із працевлаштуванням; службам юридичного консультування, які забезпечують молодь інформацією про нормативно-правову базу.

Сучасний етап розвитку громадських інституцій в Україні привів до формування соціальних служб для молоді – спеціалізованих установ, уповноважених державою виконувати державну молодіжну політику через здійснення соціальної діяльності з дітьми та молоддю.

Соціальна робота з молоддю має багатий історичний контекст і базується на принципах соціалізації особистості, сформованих завдяки розвитку соціальної педагогіки. Зміни в суспільстві, економічні кризи і соціальні перетворення стали поштовхом до появи нових соціальних інститутів, які відповідають за реалізацію соціального захисту молоді. Відповідно, з'явилися нові підходи та напрями соціальної роботи з молоддю, орієнтовані на задоволення потреб сучасної молоді та суспільства загалом.

Основним органом, що забезпечує реалізацію державної молодіжної політики в Україні, є Державне агентство розвитку молоді і громадянського суспільства, яке працює в тісній взаємодії з іншими міністерствами та органами виконавчої влади, а також співпрацює з політичними партіями і громадськими організаціями для розв'язання проблем молоді.

Система соціальних служб для молоді охоплює ключові установи, зокрема спеціалізовані соціальні служби та центри соціальних служб для молоді, уповноважені державою реалізовувати державну молодіжну політику та надавати соціальні послуги й допомогу молоді. Основними завданнями таких служб є забезпечення широкого спектра послуг: соціально-медичних, психолого-педагогічних, правових, інформаційних тощо,

а також консультування молоді та дітей. Ці послуги надають у різних форматах: очно, дистанційно, стаціонарно або комплексно.

Крім того, здійснюють розроблення та реалізацію заходів для створення умов, які сприяють комфортному та успішному життю молоді різних категорій. Проводять соціально-профілактичну роботу, спрямовану на подолання негативних явищ, а також упроваджують реабілітаційні програми, що допомагають відновити соціальні функції, моральний, психічний і фізичний стан молоді. Особливу увагу приділяють адаптації до безпечних соціальних і сімейних умов життя, а також наданню допомоги молоді, яка постраждала від насильства чи потрапила в екстремальні ситуації.

Діяльність служб охоплює міжнародне співробітництво, обмін досвідом у сфері соціальної підтримки та захисту молоді, а також активну співпрацю з органами влади, підприємствами, установами, громадськими організаціями та фізичними особами. Важливим напрямом є сприяння освітньо-культурному й фізичному розвитку молоді, її участі в трудовій та суспільно корисній діяльності.

Соціальна робота з молоддю передбачає два основні аспекти:

1. Соціальна опіка та надання допомоги – це надання різних видів підтримки для молодих людей, що перебувають у складних життєвих ситуаціях. Це може бути фінансова, психологічна, юридична, медична, педагогічна чи інша допомога, спрямована на поліпшення умов життя молоді, захист її прав і забезпечення рівних можливостей для розвитку.

2. Діяльність соціальних інституцій, спрямована на розкриття творчого потенціалу молоді, – це створення середовища, яке дозволяє молодим людям виявляти таланти та здібності, брати участь у культурних, творчих, освітніх і соціальних ініціативах. Важливою складовою частиною є сприяння активній участі молоді в громадському житті, розвитку її лідерських якостей та здатності до конструктивної взаємодії з іншими людьми і суспільством загалом.

Соціальну роботу з молоддю здійснюють через реалізацію ключових напрямів державної молодіжної політики, що забезпечують комплексний підхід до підтримання та розвитку молодих громадян (табл. 5.2).

Ключові напрями державної молодіжної політики

Напрямок молодіжної політики	Реалізація напрямку
1	2
Правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю	Формування правової основи для соціальної роботи із цією категорією громадян, що містить визначення прав і обов'язків молоді, створення умов для їх реалізації та захисту
Розроблення та реалізація програм	Формування державних, галузевих та регіональних програм, які сприяють соціальному становленню і підтримці молоді та можуть включати різноманітні заходи, направлені на розвиток освіти, культури, спорту, зайнятості та психологічної підтримки
Створення сприятливих умов для розвитку молоді	Організація умов для реалізації творчого потенціалу молодих людей, їх залучення до культурних, спортивних та оздоровчих програм, а також забезпечення вибору виду діяльності, який не порушує законодавства
Соціальні послуги та підтримка	Надання молодим людям різних видів допомоги: соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальних послуг, що сприяють їхньому розвитку й адаптації до соціуму
Соціальний менеджмент	Організація ефективної роботи органів виконавчої влади, громадських організацій та інших інститутів для розв'язання соціальних проблем молоді, що включає управління проектами та програмами, спрямованими на підтримання молоді та подолання соціальних проблем
Соціально-профілактична робота	Ужиття заходів для запобігання негативним явищам (наркоманії, алкоголізму, насильству) серед молоді, а також для подолання наслідків таких явищ через профілактику та підтримання
Реабілітаційні заходи	Організація програм та заходів для відновлення соціальних функцій молодих людей, які зазнали насильства, жорстокості чи потрапили в екстремальні ситуації
Підтримання громадських ініціатив	Сприяння розвитку та реалізації соціально значущих ініціатив, проектів молодіжними та дитячими організаціями, а також фізичними особами
Соціальні стандарти та нормативи	Забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів для умов життєдіяльності молоді, що включають моральний, психологічний та фізичний стан
Розвиток волонтерського руху	Підтримання волонтерської діяльності серед молоді як важливого елемента її соціалізації й активної участі в громадському житті

1	2
Міжнародна співпраця	Установлення та зміцнення зв'язків із міжнародними соціальними службами для молоді, що передбачає інтеграцію в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю, обмін досвідом та практиками
Адаптація дітей із вадами розвитку	Реалізація комплексних медико-соціальних та реабілітаційних заходів для адаптації дітей із фізичними чи розумовими вадами до суспільного життя

Ці напрями допомагають створити систему підтримання та розвитку молоді, що відповідає сучасним потребам і вимогам суспільства, сприяючи її гармонійному становленню та інтеграції в соціум.

Соціальна робота з дітьми та молоддю охоплює широкий спектр діяльності, здійснюваної різними суб'єктами – органами державної влади, підприємствами, організаціями, установами (незалежно від їх підпорядкування і форми власності), а також окремими громадянами. Метою цієї роботи є створення соціальних умов для нормальної життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, а також забезпечення їхніх прав і свобод, гарантованих Конституцією та законодавством.

Основні завдання соціальної роботи з дітьми та молоддю такі:

створення соціальних умов для розвитку: забезпечення доступу до освіти, медичного обслуговування, культурних і спортивних заходів, а також до інших необхідних ресурсів для розвитку особистості;

захист конституційних прав та свобод: соціальні працівники допомагають дітям і молодим людям реалізувати їхні права, захищають їх від будь-яких форм насильства, дискримінації та зловживань;

задоволення культурних та духовних потреб: сприяння залученню молоді до культурних і мистецьких заходів, розвитку її інтелектуального та духовного потенціалу через різноманітні програми, проекти та ініціативи;

сприяння інтеграції в суспільство: допомога в подоланні соціальних бар'єрів, адаптація до змін у соціальному середовищі, зокрема дітей та молоді з уразливих груп або тих, хто переживає важкі життєві ситуації.

Загалом, соціальну роботу з дітьми та молоддю спрямовано на створення підтримуючого середовища, яке дозволяє молодим людям розвиватися в умовах безпеки, рівності та рівних можливостей для самореалізації.

Соціальна робота з молоддю, як специфічна галузь соціальної діяльності, справді має свої особливості, що визначаються віковими,

соціальними та психологічними характеристиками молоді особи. Основні напрями і технології, на яких базується ця діяльність, такі:

1. *Соціальна профілактика*, орієнтована на запобігання негативним явищам серед молоді, як-от наркоманія, алкоголізм, насильство, безробіття, злочинність, психологічні та соціальні кризи. Основна мета – створення умов, які дозволяють молодій людині уникати ризикованих ситуацій та негативних впливів. Профілактика передбачає розроблення освітніх програм, організацію соціальних ініціатив, спрямованих на розвиток позитивних моделей поведінки.

Соціальна профілактика серед дітей та молоді передбачає виконання таких заходів: систематичного обліку та догляду за дітьми і молоддю, які виявляють схильність до асоціальної поведінки; інформаційно-просвітницької, пропагандистської й агітаційної діяльності серед дітей і молоді за місцем їхнього проживання, навчання чи роботи.

2. *Соціальне обслуговування* – це надання молодим людям підтримки та допомоги в організації їхнього життя, а також допомога в забезпеченні базових соціальних потреб (житло, робота, медичне обслуговування, освіта). Соціальне обслуговування охоплює як індивідуальні, так і групові форми роботи з молоддю, а також орієнтоване на залучення молоді до різноманітних програм розвитку (культурних, спортивних, соціальних).

Соціальне обслуговування дітей і молоді реалізують у порядку, визначеному нормативами, через надання таких соціальних послуг: забезпечених державою безкоштовних фізкультурно-оздоровчих послуг; у підборі роботи і працевлаштуванні згідно з покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою, професійною орієнтацією та перепідготовкою; у галузі освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, спеціалізованого медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку; благодійних послуг для задоволення духовних, культурних, естетичних, виховних, освітніх, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних та інших потреб.

3. *Соціальна реабілітація* – це процес відновлення молоді людини після соціальних чи психологічних травм, труднощів, які виникли через негативні впливи зовнішнього середовища (наприклад, насильство, зловживання наркотиками, психічні розлади). Соціальна реабілітація передбачає надання психологічної, медичної та соціальної допомоги, спрямованої на адаптацію до нормального життя і повноцінну інтеграцію в суспільство. Це можуть бути групи підтримки, реабілітаційні програми, тренінги і консультування.

Соціальна реабілітація дітей та молоді охоплює такі заходи:

1) навчально-виховну реабілітацію в загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей та молоді, які потребують соціальної допомоги; у спеціалізованих загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; у санаторних школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують тривалого лікування;

2) соціально-лікувальну та психологічну реабілітацію в спеціалізованих закладах охорони здоров'я для дітей та молоді, які зазнали жорстокого поводження, насильства або постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

3) фізичну реабілітацію дітей та молоді з фізичними та розумовими вадами в спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах (клубах, центрах тощо);

4) медико-соціальну реабілітацію неповнолітніх, які зловживають алкоголем або наркотиками і яких не можна направити до шкіл соціальної реабілітації чи професійних училищ соціальної реабілітації через стан здоров'я;

5) соціально-освітню реабілітацію в школах соціальної реабілітації та професійних училищах для неповнолітніх, які вчинили правопорушення.

4. *Соціальна допомога* охоплює надання різноманітних видів підтримки, як-от фінансова допомога, юридичні консультації, підтримка під час працевлаштування, а також надання іншої соціальної допомоги молодим людям, які опинились у складних життєвих обставинах (наприклад, сироти, особи, які пережили насильство чи інші травми).

Отже, соціальна робота з молоддю має багато аспектів, спрямованих на підтримання, розвиток і адаптацію молодої людини, з огляду на потреби, інтереси та специфіку вікових періодів. Це діяльність, яка не лише допомагає молодим людям подолати труднощі, але й сприяє їхньому гармонійному розвитку та успішній соціалізації в суспільстві. Соціальна робота з молоддю сприяє розв'язанню соціальних проблем і розвитку потенціалу кожної молодої людини в контексті потреб та інтересів суспільства. Це важливий інструмент для побудови здорового, стійкого і прогресивного суспільства, у якому молодь має можливість для повноцінного та гармонійного розвитку.

5.3. Законодавча база соціальної роботи з молоддю

Вітчизняне законодавство, яке регулює соціальну сферу, почали формувати ще до проголошення незалежності України на початку 1990-х рр.

Його постійно адаптують до змін економічної, соціальної та політичної ситуації в країні. Аналіз нормативно-правового забезпечення соціальної сфери дозволяє зробити висновок, що законодавство містить закони, спрямовані на захист уразливих верств населення, групи законів, які охоплюють соціальний захист за професійною ознакою, а також чотири закони, які забезпечують пільги, послуги та інші виплати за заслуги перед Вітчизною.

Молодіжну політику, як складову частину державної політики, спрямовано на формування в молодих людей орієнтації на культурні цінності та інтереси, що відповідають суспільним очікуванням. Вона має сприяти становленню покоління, здатного повноцінно інтегруватися в суспільство, реалізовувати свій трудовий і творчий потенціал. Напрями сучасної молодіжної політики визначено загальними процесами соціалізації молоді та перспективами розвитку суспільства (рис. 5.3).

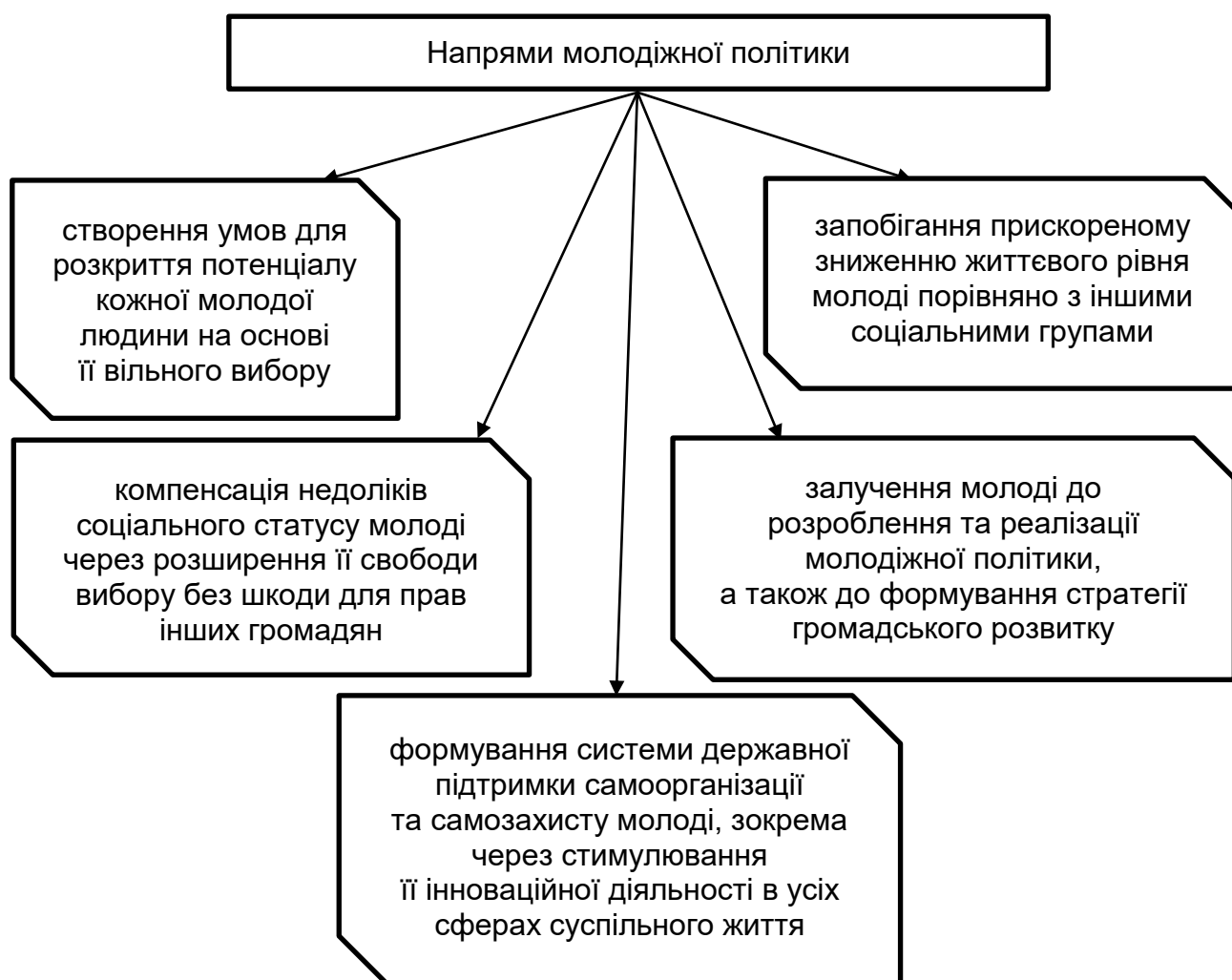

Рис. 5.3. Основні напрями молодіжної політики

Міністерство соціальної політики України є основним державним органом, відповідальним за визначення стратегічних і тактичних цілей у сфері соціальної політики та розроблення напрямів розвитку соціальної сфери. Сучасні виклики, зокрема воєнна агресія Російської Федерації, вимагають оперативного реагування на суспільні зміни, адаптації або оновлення наявних програм відповідно до умов воєнного стану й актуальних потреб населення. Структура міністерства як багатопрофільного органу також змінюється з огляду на політичні та економічні реалії країни. Крім того, інші центральні органи виконавчої влади, як-от Міністерство фінансів, Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції України, відіграють важливу роль у розв'язання соціальних питань, ухвалюючи нормативно-правові акти, що є джерелами права соціального забезпечення.

Законодавчу, нормативно-правову основу соціальної роботи в Україні, як і в інших країнах світу, визначають правові документи, які умовно згруповано в п'ять груп відповідно до суб'єктів їх видання:

1) регламентуючі, дорадчі документи світового співтовариства (акти, декларації, пакти, конвенції, рекомендації, резолюції ООН, ВООЗ, МОП, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та ін.);

2) внутрішньодержавні юридичні акти (Конституція, закони, укази, розпорядження Президента України, постанови Уряду України, накази, рішення колегій та інструкції Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету у справах сім'ї та молоді та ін.);

3) документи суб'єктів України, які забезпечують реалізацію законів на своїй території, виконання регіональних законоположень, виконання республіканських (Автономна Республіка Крим) нормативних законоположень із правом законодавчої ініціативи;

4) документи муніципальних утворень (міських і сільських районів, мікрорайонів (трудових колективів));

5) рішення, накази, розпорядження безпосередньо закладів та організацій.

Законодавчу базу соціальної роботи в Україні становлять такі міжнародні документи, як **Загальна декларація прав людини** (ООН, 10 грудня 1948 року) [19], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Нью-Йорк, 19 грудня 1966 року) [43]. У Загальній декларації прав людини наголошено, що «кожен як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на здійснення економічних, соціальних

і культурних прав, необхідних для його гідності й вільного розвитку його особистості, за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до організації ресурсів кожної держави». У ній зазначено, що кожен має право на працю, вільний вибір виду зайнятості, відпочинок і дозвілля, зокрема розумне обмеження робочого часу; на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я і добробуту свого народу і своєї сім'ї, та інші права і свободи [19].

У **Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права** зазначено, що «держави, які беруть участь у пакті, беруть до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської спільноти, і їхніх рівних і невід'ємних прав є основою волі, справедливості і загального світу» [43]. Особливу увагу в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права приділено гарантії права на працю, соціальне забезпечення, охорону дітей і жінок, захист від бідності й голоду. У ст. 6 зазначено: «Заходи, що мають вжити держави, що беруть участь у цьому Пакті, з метою повного здійснення цього права (на працю), включають програми технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення неухильного економічного, соціального та культурного розвитку і повної виробничої зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні й економічні свободи людини» [43].

Дуже важливим для правової основи соціальної роботи є Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III **«Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»** [67]. Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюють із метою: визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, закріплених Конституцією України; визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації; визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери. У законі подано систему і класифікацію соціальних нормативів, які за характером задоволення соціальних потреб поділяють на нормативи проживання, нормативи забезпечення, нормативи доходу [67].

На основі соціальних стандартів визначають розміри основних соціальних гарантій: мінімальні розміри заробітної плати та пенсії за віком, інших видів соціальних виплат і допомоги. Державні соціальні стандарти

обов'язково враховують під час розроблення програм економічного і соціального розвитку.

Соціальну політику в кожній країні реалізують не лише державні органи, але й організації недержавної інфраструктури. Серед них – органи систем соціального партнерства, недержавні або некомерційні організації, а також різноманітні фонди.

В Україні є значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють діяльність суб'єктів соціальної сфери. До основних джерел права соціального забезпечення належать закони України, а також підзаконні акти, зокрема укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, акти міністерств, місцевих органів виконавчої влади та самоврядування.

Згідно із законодавством України напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю уточнюють та підтримують нормативно-правові акти, які регламентують діяльність у цій сфері: Закон України **«Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»** [72], який визначає порядок надання соціальних послуг та захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та визначає конкретні механізми й органи для надання допомоги дітям, зокрема через системи соціального захисту та надання соціальних послуг; Закон України **«Про соціальні послуги»** [83], який регулює надання соціальних послуг, зокрема у сфері роботи з дітьми та молоддю, визначає види послуг, порядок їх надання, а також права та обов'язки суб'єктів соціальної роботи; Закон України **«Про освіту»** [80], який визначає права дітей на безкоштовну освіту в загальноосвітніх закладах, а також забезпечує належні умови для розвитку дітей в освітній сфері; Закон України **«Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»** [70], який забезпечує правовий статус дітей з інвалідністю та їх соціальний захист, зокрема через надання спеціалізованих послуг, реабілітаційні заходи та підтримання на всіх етапах розвитку.

Серед законів України, що регулюють відносини у сфері соціального забезпечення, найвищу юридичну силу має **Конституція України** – Основний Закон держави [30]. Прийнята 28 червня 1996 року, вона проголосила Україну соціальною державою та закріпила основні права людини і громадянина, зокрема права в соціальній сфері. Окремі статті Конституції містять положення, які визначають широкий спектр загальновизнаних соціальних прав і гарантій, що держава зобов'язується забезпечувати.

Відповідно до **ст. 46** Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що охоплює забезпечення у випадках повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них причин, а також у старості та інших обставинах, визначених законом.

Стаття 24 Конституції України передбачає соціальний захист вагітних жінок і матерів. Для вагітних жінок передбачено такі види підтримки, як допомога у зв'язку з вагітністю та пологами. Матері мають право на допомогу під час народження дитини, допомогу з догляду за дитиною, а також гарантії збереження робочого місця під час декретної відпустки та відпустки з догляду за дитиною. Окрім цього, їм надають податкові пільги.

Стаття 48 Конституції України гарантує право кожного громадянина на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає доступ до достатнього харчування, одягу та житла. Ця норма поширюється також на малозабезпечені сім'ї та осіб, які мають право на соціальні виплати, соціальне житло та житлові субсидії.

Згідно зі **ст. 52** Конституції України, яка ґрунтується на положеннях Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, гарантовано рівність дітей у загальногромадянських правах, зокрема в праві на освіту, охорону здоров'я та інших, що забезпечують їхній усебічний розвиток та благополуччя. Ця стаття встановлює, що утримання та виховання таких дітей покладено на державу. Це передбачає виплату пенсій у разі втрати годувальника, надання житла, соціальний супровід, безоплатне навчання та лікування, а також безкоштовне оздоровлення.

Стаття 53 Конституції України гарантує право на освіту та соціальний захист осіб, які навчаються в середніх загальноосвітніх, спеціальних навчальних закладах і вищих навчальних закладах. Здобувачі освіти мають право на пільги, зокрема в громадському транспорті, та податкові пільги.

Згідно зі ст. 25 Закону України від 26 квітня 2001 року «**Про охорону дитинства**» [82] діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків або з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави. Юридичний статус таких дітей визначає Закон України від 13 січня 2005 року «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Законодавство України передбачає засоби захисту дітей від насильства в сім'ї. Закон України від 15 листопада 2001 року «**Про**

запобігання та протидію домашньому насильству» [74] встановлює правові та організаційні засади для запобігання насильству, зокрема й щодо дітей. Попередження насильства в сім'ї визначають як систему соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин та умов, які можуть сприяти насильству в родині, припинення насильства, яке вже відбувається або перебуває в процесі, притягнення до відповідальності осіб, винних у його вчиненні, а також надання медико-соціальної реабілітації постраждалим від насильства. Закон визначає органи та установи, на які покладено виконання цих заходів.

Україна ратифікувала **Європейську конвенцію про правовий статус дітей** [29], народжених поза шлюбом та зобов'язалася привести своє законодавство у відповідність до її положень. Відповідно до українського законодавства права й обов'язки матері, батька та дитини ґрунтуються на визначенні походження дитини, яке підтверджують в установленому законом порядку (ст. 121 Сімейного кодексу України). Закон також визначає спеціальний порядок для встановлення походження дитини, народженої з використанням допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 Сімейного кодексу України) [90].

Відповідно до ст. 2 **Конвенції про права дитини** [29], ратифікованої постановою Верховної Ради України № 789-XII від 27 лютого 1991 року, Україна вживає всіх необхідних заходів для захисту дітей від будь-якої форми дискримінації або покарання, пов'язаних з їхнім статусом, діяльністю, переконаннями чи висловлюваннями, а також переконаннями батьків або законних опікунів дитини.

Закон України **«Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»** регламентує організацію та надання соціальних послуг дітям і молоді, зокрема медичних, психологічних та правових послуг [84].

Указ Президента України **«Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року»** визначає пріоритетні напрями роботи з молоддю, зокрема в аспектах освіти, зайнятості, здоров'я, розвитку та культури [79].

Аналіз нормативно-правових актів у соціальній сфері дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, є велика кількість нормативних документів, що регулюють різні аспекти соціального життя суспільства. По-друге, є комплексні нормативні акти, які охоплюють численні правовідносини, що виникають під час розв'язання конкретних соціальних проблем або стосуються певних соціальних груп. Основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю наведено на рис. 5.4.

Рис. 5.4. Напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю

Попри наявну нормативно-правову базу, соціально-економічне становище молоді в Україні значно погіршилося, що зумовлює потребу скерування соціальної роботи на такі ключові напрями:

- розвиток економічної самостійності молоді;

- підтримання підприємницької ініціативи серед молодих людей;

- створення механізмів соціально-економічного захисту від безробіття;

- забезпечення духовного та фізичного розвитку;

- зміцнення інституту молоді сім'ї;

- пошук та створення умов для підтримання талановитої молоді та захисту інтелектуального потенціалу;

- формування ефективної системи соціальних послуг для молоді;

- підтримання молодіжних організацій та рухів;

- правове забезпечення реалізації державної молодіжної політики.

Ці напрями передбачають усебічний розвиток молоді та підвищення її соціального захисту в умовах сучасних викликів. Успішне розв'язання цих питань можливе лише за підтримки суспільства. Держава забезпечує сприятливі умови для розвитку молоді, її інтеграції в суспільні відносини як самостійного суб'єкта, а також сприяє реалізації її особистісного потенціалу. Ці заходи впроваджують у межах державної молодіжної політики.

5.4. Система роботи фахівця соціальної сфери з молоддю родиною

Перспективи України як європейської держави великою мірою визначаються внутрішньою державною політикою, яка спрямована на утвердження та реалізацію соціальних прав громадян і забезпечує збереження та розвиток людського потенціалу. У цьому контексті набуває особливого значення сучасна соціальна робота як специфічний напрям державної діяльності, орієнтований на задоволення законних інтересів та соціальних потреб кожного члена суспільства. Її завданнями є розв'язання питань працевлаштування, сприяння духовному та фізичному розвитку особистості, подолання побутових труднощів тощо із залученням державних і громадських інститутів та використанням усіх ресурсів суспільства.

Основною місією сучасної соціальної роботи є не лише надання соціальної допомоги, але й запобігання негативному впливу на життєдіяльність особи, сім'ї, соціальних груп і суспільства загалом. Це передбачає подолання наслідків об'єктивних і негативних чинників, які можуть погіршувати соціальні умови життя.

Молода сім'я належить до особливих і фундаментальних груп суспільства, адже вона є одночасно соціальною групою та суспільним інститутом. Це є своєрідна модель суспільства, що відображає його соціальні зв'язки та відносини. Молода сім'я відіграє ключову роль у народженні та формуванні нових членів суспільства.

Під поняттям «**молода сім'я**» зазвичай розуміють сім'ю в перші три роки після укладення шлюбу (або без обмеження тривалості шлюбу в разі народження дітей), якщо обидва партнери не досягли 30-річного віку. Також до цієї категорії зараховують сім'ї, що складаються з одного з батьків віком до 30 років і неповнолітньої дитини.

Сучасна молода сім'я характеризується високою адаптивністю до нових соціокультурних умов, швидко реагує на суспільні зміни, має доступ до різноманітних альтернатив у шлюбно-сімейній та гендерній поведінці. Проте водночас вона є вразливою до впливу зовнішніх обставин, як-от обмежені матеріальні ресурси, незадовільні житлові умови, матеріальна залежність від батьків або проблеми з професійним самовизначенням. Значна соціальна вразливість молодих сімей робить їх однією з найбільш незахищених груп населення. Це зумовлює потребу в державній підтримці, спрямованій на забезпечення їхніх матеріальних, житлових і соціальних потреб, а також створення умов для їх стабільності та розвитку.

Соціальна робота з молодими сім'ями має на **меті** сприяти їх становленню та розвитку як повноцінної соціальної одиниці, забезпечуючи підтримку в різних аспектах життєдіяльності. Основні **завдання**, які формують комплексний підхід до підтримання молодих сімей, спрямований на їх соціальне та економічне зміцнення, а також підвищення якості життя, подано на рис. 5.5.

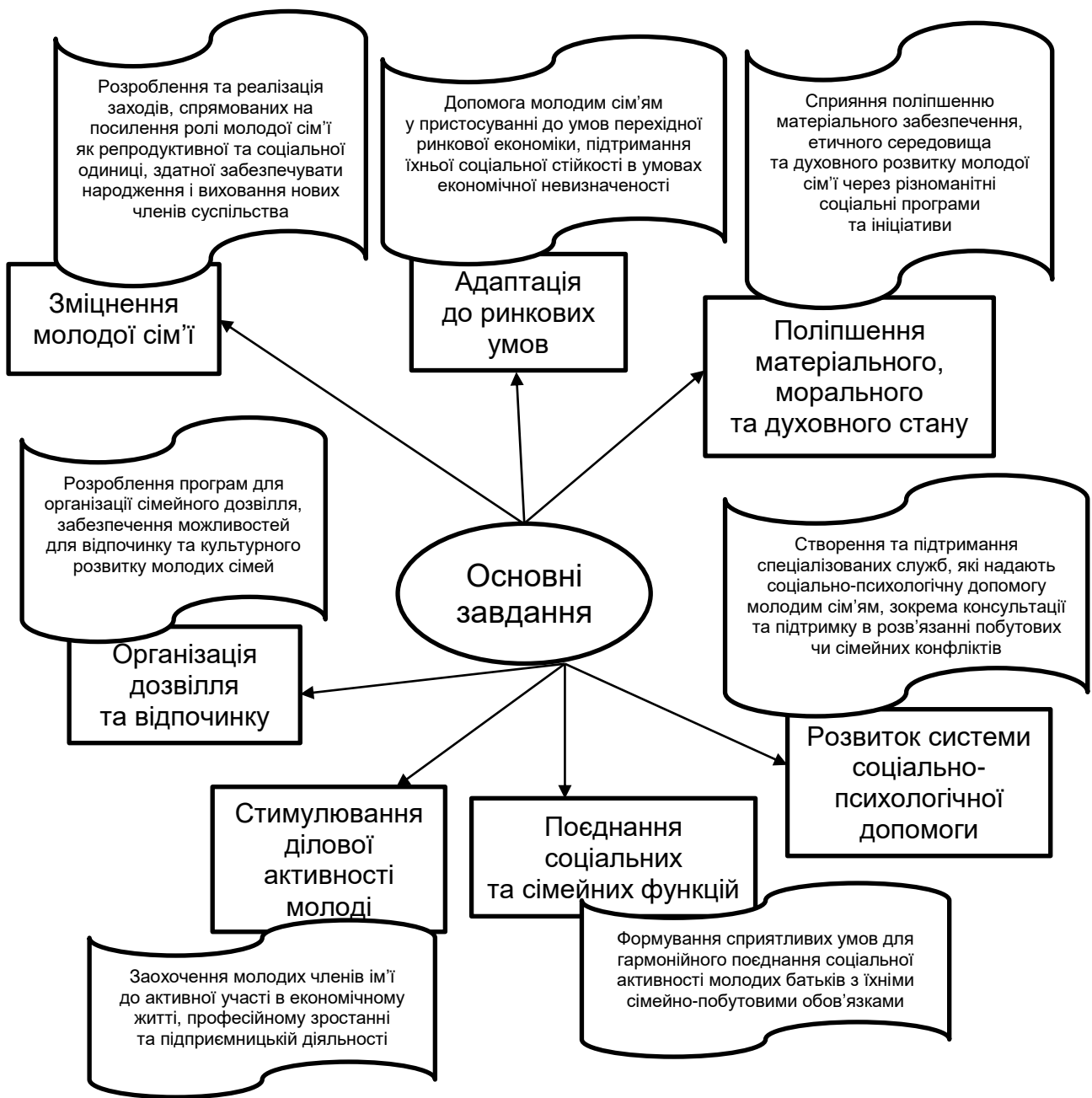

Рис. 5.5. Основні завдання соціальної роботи з молодими сім'ями

Соціальна робота з молодим сім'єю – це система взаємодії соціальних інституцій держави, громадських організацій та самої сім'ї, спрямована на створення сприятливих умов для життєдіяльності молодого сім'ї, розширення можливостей у реалізації її прав і свобод, визначених міжнародними та національними нормативними актами. Головною метою такої роботи є забезпечення повноцінного фізичного, морального та духовного розвитку всіх членів сім'ї, а також залучення їх до трудової, суспільно-культурної та творчої діяльності.

Основними **принципами** соціальної роботи є: *принцип самозабезпечення сім'ї*, який передбачає надання допомоги, спрямованої на стимулювання внутрішніх ресурсів сім'ї для розв'язання власних проблем, що сприяє підвищенню самостійності та стійкості молодого сім'ї в подоланні життєвих викликів; *індивідуальний підхід*, який дозволяє враховувати особливі потреби та запити кожного члена родини (відповідно до цього підходу соціальну роботу спрямовано не лише на сім'ю як єдине ціле, але й на окремих її членів: дитину, матір, батька чи інших близьких).

Успішність реалізації цілей та завдань соціальної роботи з молодими сім'ями залежить від урахування різних категорій молодих сімей (повні, неповні, багатодітні, прийомні тощо), дозволяє забезпечити диференційований підхід до надання допомоги та використання сучасних форм (консультацій, тренінгів, програм підтримки) та методів (індивідуальна робота, групова взаємодія, кризове втручання), що сприяє підвищенню якості соціальної підтримки. Отже, соціальна робота з молодими сім'ями є багатогранним процесом, що враховує індивідуальні особливості родин, підтримує їхню самостійність і сприяє інтеграції в соціальне, економічне й культурне життя суспільства. Основними **напрямами** соціальної роботи з молодією сім'єю є:

1. Підготовка молоді до сімейного життя. Роботу спрямовано на формування в молоді необхідних знань, навичок і установок для успішного створення та підтримання сім'ї. Зокрема, це навчання основ взаєморозуміння між подружжям, розподілу сімейних обов'язків, управління бюджетом та підготовка до виховання дітей.

2. Стабілізація сімейних стосунків. Соціальна робота з молодими сім'ями передбачає підтримку в розв'язанні конфліктів, зміцнення емоційних зв'язків між подружжям та з іншими членами сім'ї. Використовують методи психологічного консультування, сімейної терапії та тренінги зі спілкування.

3. Допомога в сімейному вихованні. Надання допомоги батькам у питаннях виховання дітей, розвитку їхніх фізичних, моральних та інтелектуальних якостей. Це передбачає консультації з педагогами, психологами та іншими фахівцями, організацію навчальних програм для батьків.

4. Соціальна реабілітація сімей. Роботу спрямовано на допомогу молодим сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, як-от фінансові труднощі, утрата роботи, житлові проблеми чи кризові ситуації. Реабілітація може охоплювати психологічну підтримку, матеріальну допомогу та залучення до соціальних програм.

Ці напрями соціальної роботи забезпечують комплексний підхід до підтримки молодих сімей, допомагаючи їм адаптуватися до нових ролей, подолати труднощі, та сприяють гармонійному розвитку.

Досягнення психологічної дорослості молодими людьми часто відбувається з певними труднощами. Одна з основних проблем – відсутність достатнього досвіду ухвалення спільних рішень, що є ключовим аспектом у формуванні гармонійних стосунків у молодій сім'ї. У консультативній роботі соціальних працівників важливим методом є ділове обговорення конкретних сімейних питань, яке допомагає молодим подружжям усвідомити важливі моменти: наявність чіткої інформації та розуміння власних інтересів, що є достатнім для ухвалення обґрунтованих рішень; розуміння, що неможливість погоджених дій не є наслідком відсутності прагнення до взаєморозуміння, а виникає через спроби розв'язати проблему поодиночі, а не спільними зусиллями; усвідомлення того, що відсутність здатності знайти спільне рішення часто зумовлено егоцентричним уявленням про сім'ю та небажанням відмовитися від певних привілеїв чи інтересів.

З огляду на це соціальний працівник працює з молодими сім'ями за чіткою схемою. По-перше, важливою є профілактика сімейного неблагополуччя, тобто робота з підлітками та молоддю, спрямована на відповідальне батьківство та підготовку до сімейного життя. По-друге, соціальний працівник має здійснювати безпосередню допомогу сім'ям, що потрапили у складні життєві обставини. Пріоритетність одного з напрямів роботи не можна визначити, оскільки обидва напрями слід здійснювати одночасно для досягнення комплексного та ефективного результату.

Підготовка молоді до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічні, юридичні, економічні, медичні знання з питань становлення особистості, розвитку комунікативних навичок; формування статево-рольової ідентифікації, корекції особистих проблем, духовного виховання; знання із сексології шлюбу та сім'ї; створення власного іміджу: знання медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань; планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, збереження вагітності, розвитку сімейних традицій, народження здорових дітей тощо.

Мета підготовки молоді до сімейного життя – забезпечення знаннями, навичками та установками, потрібними для створення та підтримання гармонійних сімейних стосунків, збереження здоров'я та реалізації прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї. Соціальну роботу з молодими

сім'ями спрямовано на їх підтримання, стабілізацію стосунків та допомогу у вихованні дітей.

Одним із основних *напрямів* є забезпечення гармонійних стосунків у сім'ї. Із цією метою проводять профілактику конфліктів – навчання ефективної комунікації та виявлення причин напруженості в стосунках. У разі виникнення суперечностей подружжя отримує допомогу в їх розв'язанні через консультації з психологами або медіаторами. Важливим аспектом є організація дозвілля для зміцнення емоційного зв'язку між членами сім'ї, а також надання рекомендацій із ведення сімейного господарства та управління бюджетом. Крім того, роботу спрямовують на формування позитивного іміджу сім'ї, популяризацію сімейних цінностей та правову підтримку подружжя, зокрема консультування щодо прав і обов'язків у шлюбі.

Соціальна робота також охоплює питання *виховання дітей*. Молодих батьків готують до народження дитини, навчають основ догляду за немовлятами та їх раннього розвитку. Надають допомогу у розв'язанні проблем виховання дітей різних вікових груп, зокрема в підготовці дитини до школи та налагодженні взаємин між поколіннями. Особливу увагу приділяють підтриманню специфічних категорій сімей, як-от одинокі матері, сім'ї з дітьми з інвалідністю, усиновленими чи прийомними дітьми, а також родини з обдарованими або проблемними дітьми.

Важливим компонентом є співпраця з освітніми закладами. Соціальні працівники допомагають учителям, шкільним психологам і класним керівникам у встановленні конструктивної взаємодії між батьками та дітьми.

Однією з актуальних проблем у молодій сім'ї є її залежність від батьків, що може виявлятися в кількох аспектах. По-перше, молода сім'я може намагатися орієнтуватися на установки та очікування батьків, замість того щоб керуватися власними потребами й ухвалювати власні рішення. По-друге, сімейні ритуали та традиції часто ототожнюють з основними принципами сімейних стосунків, що створює певну прив'язаність до батьківської моделі поведінки. По-третє, молода сім'я може прагнути бути незалежною, але при цьому продовжує демонструвати лояльність і вірність своїй генетичній родині, що лише підкреслює неготовність до повної автономії.

Залежність молодої сім'ї від батьків часто підтримується відчуттям небезпеки, самих батьків. Це відчуття спонукає постійно контролювати дітей, намагаючись убезпечити їх від помилок і небажаних наслідків.

Однак, не усвідомлюючи мотивів такого контролю, батьки посилюють залежність, що створює емоційне напруження в стосунках з дорослими дітьми. Цей контроль часто ускладнює психологічні проблеми молодих людей, адже вони перебувають у ситуації, коли бажають автономії та самостійності, але водночас потребують підтримки й піклування, що призводить до внутрішнього конфлікту. Це ставлення виражається, наприклад, у питанні матеріальної допомоги від батьків, коли молода сім'я хоче бути самостійною, але не готова повністю відмовитися від допомоги з боку батьків. Отже, проблема реалізації установки на допомогу і невтручання з боку батьків є складною для багатьох молодих сімей, оскільки потребує перегляду взаємин між поколіннями й адаптації до нових реалій сімейного життя.

Проблеми молодих сімей, зокрема матеріальна та емоційна залежність від батьків, потребують спеціалізованої консультаційної підтримки. Одним із головних завдань соціальних працівників є допомога молодим подружжям у досягненні самостійності, відповідальності й автономії, що є важливими складниками психологічного дорослішання. Психологічне дорослішання є складнішим процесом, аніж досягнення матеріальної незалежності, тому в роботі з молодими сім'ями особливу увагу слід приділяти саме цьому аспекту. У консультаційній роботі соціальні працівники можуть допомогти розв'язати питання матеріального забезпечення сім'ї. Це може бути надання інформації про можливості працевлаштування, умови придбання житла, державну підтримку та інші ресурси, що дозволяють молодим сім'ям стати більш самостійними в організації свого побуту та фінансових справах.

Також важливою проблемою є умови житла. Для комфортного життя кожен член сім'ї повинен мати окрему кімнату, що забезпечить не лише фізичний, але й психологічний комфорт. Проте для багатьох молодих сімей це залишається серйозною проблемою через обмеженість доступних житлових умов, що потребує уваги з боку держави та соціальних служб.

Отже, соціальна робота з молодими сім'ями забезпечує їхню стабільність і розвиток, сприяє формуванню здорових сімейних стосунків та створює сприятливі умови для виховання майбутніх поколінь.

Література: [12; 13; 15; 19; 27; 29; 30; 36; 42 – 48; 67; 68; 70; 72; 74; 79 – 84; 90; 93; 94].

Практична частина

Питання для обговорення

1. У чому полягає особливість соціальної роботи з молоддю порівняно з іншими віковими групами?
2. Які основні завдання соціальної роботи з молоддю ви знаєте?
3. Які методи використовують для профілактики негативних явищ серед молоді?
4. Які форми соціальної роботи використовують для розвитку громадянської активності молоді?
5. Назвіть соціальні проблеми, які є найбільш актуальними для молоді.
6. Державні програми, які підтримують соціальну роботу з молоддю в Україні.

Запитання для самоконтролю

1. Як взаємодіють освітні установи та соціальні працівники в роботі з молоддю?
2. Перелічіть особливості роботи з уразливими категоріями молоді (наприклад, сиротами, молоддю з низьким рівнем доходу, мігрантами).
3. Які міжнародні практики соціальної роботи з молоддю можна ефективно застосовувати в Україні?
4. Основні положення законів України, які є гарантом соціального захисту, соціального забезпечення і соціальної допомоги.
5. Правове забезпечення соціального захисту дітей та молоді.
6. Правові основи надання соціальних послуг.

Тестові завдання

1. Яка основна мета соціальної роботи з молоддю:
- а) залучення молоді до політичного життя;
 - б) підтримання молоді у важких життєвих ситуаціях;
 - в) забезпечення матеріальної допомоги молоді;
 - г) попередження злочинності серед молоді?

2. Яка з наведених категорій молоді є найбільш уразливою для соціальних проблем:

- а) молодь із вищою освітою;
- б) молодь із сімей середнього достатку;
- в) молодь, яка перебуває в соціально незахищених умовах;
- г) молодь, яка працює в ІТ-сфері?

3. Що з наведеного є основним методом соціальної роботи з молоддю:

- а) вигнання із соціальної групи;
- б) проведення тренінгів і семінарів;
- в) розроблення законодавчих ініціатив;
- г) пропаганда здорового способу життя через медіа?

4. Що є основним завданням соціальної роботи з молоддю в умовах ринку праці:

- а) підготовка молоді до виконання політичних обов'язків;
- б) адаптація молоді до ринкових умов праці та сприяння працевлаштуванню;
- в) сприяння створенню молоддю власного бізнесу;
- г) вивчення економічних інтересів молоді?

5. Які з перерахованих соціальних проблем є найбільш актуальними для сучасної молоді:

- а) проблеми старіння населення;
- б) проблеми працевлаштування, залежність від батьків, наркотична залежність;
- в) відсутність інвестицій у молодіжну культуру;
- г) високий рівень екологічних проблем?

6. Яку форму соціальної роботи з молоддю найчастіше використовують для розвитку лідерських якостей:

- а) психологічні тренінги;
- б) школи молодого лідера, молодіжні табори;
- в) трудову адаптацію молоді;
- г) правову консультацію?

7. Яку з міжнародних практик соціальної роботи з молоддю можна застосовувати в Україні:

- а) програми громадянської освіти в США;
- б) програми молодіжного бізнесу у Великій Британії;
- в) школу молодого лідера в Канаді;
- г) програми психологічної підтримки молоді в Німеччині?

6. Соціальна робота з уразливими сім'ями та дітьми

Мета – аналіз теоретичних знань та розвиток практичних навичок здобувачів вищої освіти у сфері соціальної роботи із сім'ями, що перебувають у складних соціально-економічних умовах, а також із дітьми, які потребують підтримки; ознайомлення з основними аспектами роботи з уразливими категоріями населення.

Основні питання

- 6.1. Соціальна робота з проблемними сім'ями.
- 6.2. Соціальна робота з дітьми, які залишилися без піклування батьків.
- 6.3. Соціально-правовий захист сім'ї.

Ключові слова: сім'я, уразлива сім'я, сімейна підтримка, діти, робота з дітьми, соціальні послуги, соціальна підтримка.

6.1. Соціальна робота з проблемними сім'ями

Якщо розуміти сім'ю як соціальну групу, то її можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільним проживанням (або його тимчасовою відсутністю) та родинними зв'язками, які можуть бути основаними на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні, опіці чи свояцтві. Ці особи взаємодіють через спільне формування і задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, а також через любов та взаємну моральну відповідальність.

Сім'я є малою соціальною групою, яка складається з подружжя (чоловіка та жінки), їхніх дітей (власних і прийомних) та інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками. Життєдіяльність сім'ї базується на спільному економічному, побутовому та морально-психологічному укладі, а також на взаємній відповідальності, вихованні дітей.

Сім'я є важливим чинником соціалізації особи на мікрорівні. Її основні соціалізуючі функції полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенціалу, забезпеченні дитині почуття захищеності, формуванні ціннісних орієнтацій особистості та оволодінні основними соціальними нормами.

За системного підходу сім'ю визначають як одночасно соціальний інститут, малу групу і систему стосунків. Як зазначає І. М. Трубавіна, сім'я є соціально-педагогічним інститутом та особливою соціальною системою, яка є підсистемою суспільства і включає інші підсистеми (членів сім'ї). Це мала соціальна група, первинний контактний колектив, у межах якого є шлюбні, міжпоколінні та кровні зв'язки, а також родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові та поваги. Сім'я забезпечує спільний побут і проживання її членів, виконує певні функції в суспільстві, а також має права й обов'язки, що стосуються як родини загалом, так і її членів, перед суспільством [96].

Сім'я є основним соціальним інститутом, який відіграє ключову роль у духовному, економічному та соціальному розвитку суспільства і виконує низку важливих **функцій**, серед яких: репродуктивна, виховна, економічна, рекреативна, господарсько-побутова, комунікативна та регулятивна (рис. 6.1).

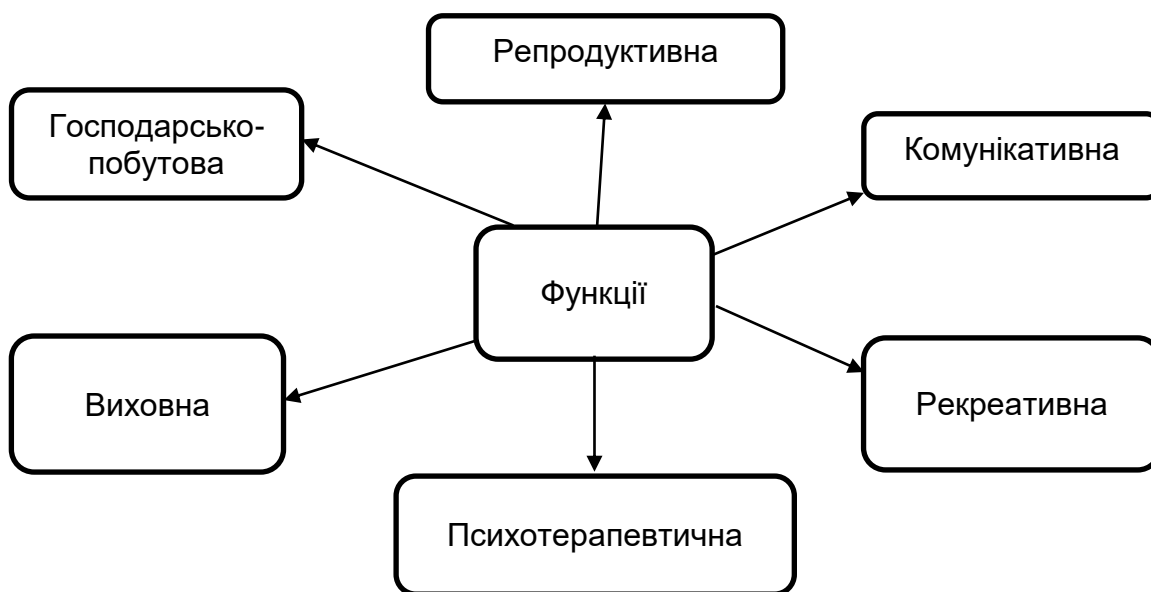

Рис. 6.1. Функції сім'ї як соціального інституту

Господарсько-побутова функція передбачає планування сімейного бюджету, організацію споживчої діяльності та ведення домашнього господарства, що дозволяє забезпечити стабільність і комфорт у побуті сім'ї.

Репродуктивну функцію спрямовано на продовження роду через народження та виховання дітей, що є основою для відтворення поколінь.

Комунікативна функція полягає у створенні позитивного емоційного клімату в сім'ї та організації внутрішньосімейного спілкування, що сприяє розвитку близьких і довірливих стосунків між членами родини.

Психотерапевтична функція надання психологічної підтримки членам родини в різних життєвих ситуаціях, створення емоційно комфортного середовища для відновлення сил після стресових моментів, забезпечення психічного і фізичного благополуччя родини.

Рекреативна функція – організація вільного часу та відпочинку для всіх членів сім'ї, розвиток інтересів і задоволення потреб, що сприяють зміцненню фізичного та емоційного здоров'я родини.

Виховна функція – передавання соціального досвіду та моральних цінностей від старших поколінь до молодших, що сприяє формуванню в дітей правильних соціальних орієнтирів і поведінкових моделей.

Згідно з аналізом науково-методичної літератури та вивченням практики роботи центрів соціальних служб, що працюють із сім'ями у складних життєвих обставинах, сім'ї класифікують залежно від рівня їхньої готовності до змін у життєвих обставинах, наявності ресурсів та мотивації. Відповідно, сім'ї поділяють на такі категорії:

1. Благополучна сім'я – родина, яка здатна самостійно розв'язувати свої проблеми, використовуючи наявні внутрішні та зовнішні ресурси.

Благополуччя сім'ї визначається високим рівнем внутрішньосімейної моральності, духовності та емоційної задоволеності її членів. Воно залежить не стільки від матеріальної забезпеченості сім'ї, її фінансових доходів, скільки від гуманізму взаємин, здатності любити та поважати одне одного. У здоровій сімейній атмосфері дитина розвивається в доброзичливому, гуманному, стійкому та оптимістичному середовищі. Вона набуває важливих соціальних якостей, як-от доброта, взаємодопомога, відчуття впевненості та щастя.

2. Сім'я соціального ризику – родина, що не має достатньо ресурсів для розв'язання проблем, але має бажання та високу мотивацію змінити своє становище за умови надання зовнішньої допомоги.

3. Неблагополучна сім'я / функціонально неспроможна сім'я – родина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, не в змозі самотійно розв'язати свої проблеми, сприймає ці обставини як норму і має низький рівень усвідомлення цих проблем та мотивації щодо їх розв'язання.

Неблагополучні сім'ї мають комплекс проблем, які вони не можуть розв'язати самотійно, але ще мають мотивацію до змін у стилі поведінки та житті. Вони є об'єктами соціального супроводу, який здійснюють через центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також недержавні організації. Ефективність і тривалість роботи з такими родинами залежать від рівня їхньої соціальної дезадаптованості.

4. Асоціальна сім'я – родина, яка вважає асоціальний стиль життя нормою, не бачить потреби змін у своїх життєвих обставинах і не готова співпрацювати із соціальним працівником.

Асоціальні сім'ї не вважають за потрібне змінювати свої життєві обставини. Соціальний супровід у таких випадках є неможливим, оскільки взаємодія з членами родини недосяжна. Унаслідок цього для таких сімей слід застосовувати сильний зовнішній мотиваційний вплив. Основною організацією, яка має працювати з такими сім'ями, є служба у справах дітей.

5. Ще один тип сімей, який виділяють практичні фахівці, – **пасивні сім'ї**. Це родини, які не усвідомлюють наявності проблем або не вважають за потрібне їх розв'язання, не готові до співпраці та соціального супроводу, незважаючи на наявність власних ресурсів. Цей тип сімей не можна визначити за певним рівнем соціальної адаптації. Першим етапом роботи з такими родинами має стати мотивація (як зовнішня, так і внутрішня) членів родини до змін у їхньому стилі життя.

Складні життєві обставини визначають як умови, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи і наслідки яких вона не здатна подолати самотійно. До таких обставин належать інвалідність, часткова втрата рухової активності внаслідок старіння або стану здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, вияви насильства, зневажливе ставлення, конфліктні та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічні або психічні розлади, стихійні лиха, катастрофи тощо.

Відповідно до ст. 1 **Закону України «Про соціальні послуги»** до складних життєвих обставин також зараховують утрату здатності до самообслуговування, близької людини чи роботи, порушення звичного

способу життя, дитячу бездоглядність, пожежу, стихійне лихо, а також ситуації, коли особа стала жертвою злочину, захворіла на невиліковну хворобу або зазнає загрози життю і здоров'ю (власному чи близьких) [83].

Додатковими чинниками є погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, що спричиняє в людей відчуття незахищеності, страх перед майбутнім, а також загострення конфліктів у сім'ї. Усе це може негативно впливати на виховання та розвиток дітей, створюючи ризики для їхньої соціалізації та благополуччя.

Поняття **«складна життєва ситуація»** також згадано у ст. 11 цього закону. Крім того, у ст. 4 зазначено, що положення міжнародних договорів, ратифікованих Україною, мають пріоритет перед нормами Закону України «Про соціальні послуги» [83], якщо вони встановлюють вищі стандарти соціального захисту. Це стосується, зокрема, ст. 19, 27 і 39 **Конвенції ООН про права дитини**, які можуть визначати інші підстави для визнання ситуації в сім'ї як кризової або складної [29].

Згідно із **Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»** [84] передбачено здійснення системного обліку та нагляду за дітьми і молоддю (особами віком від 18 до 35 років), які опинились у складних життєвих обставинах (ст. 9), мають схильність до асоціальної поведінки (ст. 10, що також поширюється на батьків віком до 35 років), або відбувають чи відбули покарання у формі позбавлення волі (ст. 12).

Відповідно до чинного законодавства України перелік складних життєвих обставин не є вичерпним. Зокрема, ст. 7 **Закону України «Про соціальні послуги»** [83] визначає право громадян, які опинились у складній життєвій ситуації через безробіття, та дітей і молоді, що опинилися в такій ситуації через інвалідність, хворобу, сирітство, безпритульність, малозабезпеченість, конфлікти чи жорстоке ставлення в сім'ї, на отримання безоплатних послуг у межах державних соціальних стандартів.

Окремий порядок обліку та підстави для соціальної роботи визначено **Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»** [74]. Проте положення цього закону не повністю збігаються із Законом України «Про соціальні послуги» [83], що створює додаткові умови для уточнення соціального захисту у випадках сімейного насильства.

Отже, складними життєвими обставинами можна вважати несприятливі для особи події чи життєву скруту, коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, яка передбачає підтримку від держави, суспільства, громади або найближчого оточення для подолання цих обставин і відновлення нормальної життєдіяльності.

Теорія соціальної роботи пропонує класифікацію складних життєвих обставин, яка базується на ключових умовах, важливих для виховання дітей (рис. 6.2).

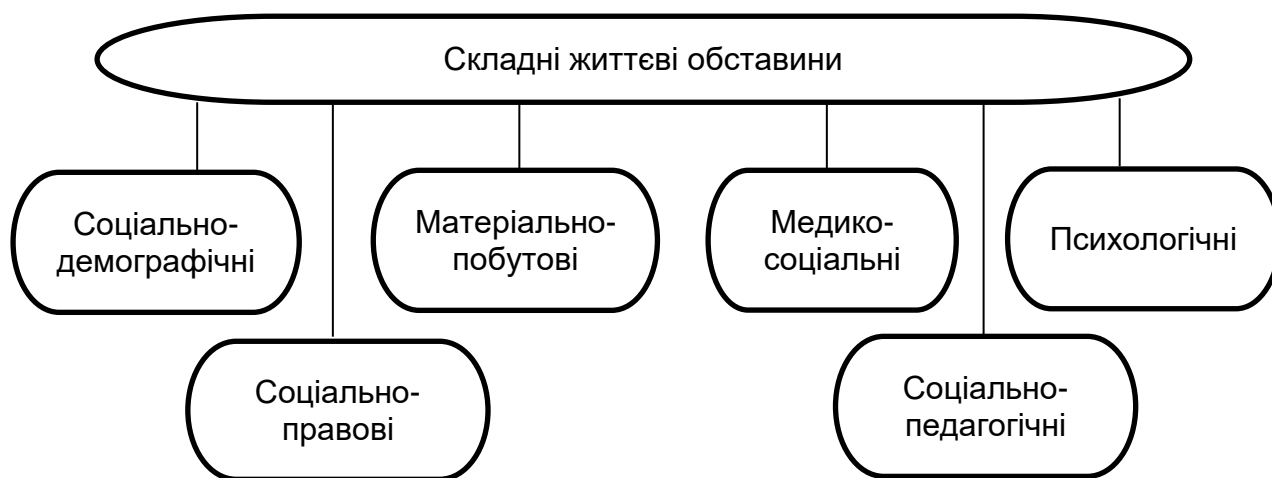

Рис. 6.2. Класифікація складних життєвих обставин, яка базується на ключових умовах, важливих для виховання дітей

Відсутність або недостатність цих умов суттєво впливає на стан дітей та сімей. Перелік складних життєвих обставин, у яких може опинитися сім'я з дітьми, не є остаточно визначеним і може бути уточненим чи розширеним відповідно до потреб.

У межах проекту ЄС «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей та дітей» було розроблено розширений перелік складних життєвих обставин. Цей перелік обговорювали із соціальними працівниками та медиками Київської області під час робочих зустрічей, круглих столів та семінарів. Групи складних життєвих обставин визначали відповідно до видів послуг, які може бути надано сім'ям із дітьми.

Згідно із Законом України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII (ст. 5) соціальні послуги поділяють на кілька видів (рис. 6.3) [83].

Сім'я, яка потрапила в складні життєві обставини, потребує додаткової соціальної підтримки, оскільки її нормальну життєдіяльність порушено і виникають проблеми, які члени родини не в змозі розв'язати самостійно. Класифікацію проблем і потреб таких сімей здійснюють із метою визначення основних напрямів і видів соціальної допомоги, необхідної для відновлення їх функціонування (табл. 6.1).

Соціальні послуги	<p>Психологічні послуги: надання консультацій із питань психічного здоров'я та поліпшення взаємодії із соціальним середовищем; застосування психодіагностики для вивчення соціально-психологічних характеристик особи з метою психологічної корекції або реабілітації; надання методичних порад</p>
	<p>Соціально-педагогічні послуги: виявлення і сприяння розвитку різноманітних інтересів та потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; організація індивідуальних навчальних, виховних і корекційних процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності; залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, зацікавлених осіб</p>
	<p>Соціально-медичні послуги: консультації щодо запобігання виникненню органічних розладів в особи; збереження, підтримання та охорона здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія</p>
	<p>Соціально-економічні послуги: задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізують через надання натуральної або грошової допомоги; допомога у формі одноразових компенсацій</p>
	<p>Юридичні послуги: надання консультацій із питань чинного законодавства; захист прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, які вдаються до протиправних дій; оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів осіб</p>
	<p>Послуги з працевлаштування: пошук відповідної роботи; сприяння в працевлаштуванні та соціальний супровід працевлаштованої особи</p>
	<p>Послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями: комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію, підготовку, освіту та зайнятість</p>
	<p>Інформаційні послуги: надання інформації, необхідної для розв'язання складної життєвої ситуації (довідкові послуги); поширення просвітницьких і культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про соціальні послуги, їх види та властивості, формування ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги)</p>

Рис. 6.3. Класифікація соціальних послуг згідно із Законом України «Про соціальні послуги» [83]

Напрями соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах, відповідно до рівня їхньої соціальної адаптованості

Тип сім'ї	Рівень соціальної адаптації	Напрями роботи із сім'єю
Благополучна сім'я	Члени родини за допомогою власних ресурсів розв'язують складні життєві обставини	Інформування щодо можливості самостійного розв'язання певних проблем: психологічних, юридичних, педагогічних
Сім'я соціального ризику	Сім'я потребує сторонньої допомоги в розв'язанні певних проблем, проте має високий рівень мотивації щодо цього	Консультаційна й інформаційна допомога в розв'язанні окремих проблем, які сім'я не може розв'язати самостійно
«Пасивна» сім'я	Сім'я не визнає наявності проблем або не вважає за потрібне їх розв'язувати; не готова до взаємодії та соціального супроводу, хоча має власні ресурси	Налагодження взаємодії, визнання сім'єю наявності проблем, мотивація (примус як один із елементів мотивації), соціальний супровід
Неблагополучна сім'я	Сім'я не може розв'язати комплекс складних життєвих обставин, не має або не вміє використовувати власні ресурси, не вбачає потреби в зміні життєвих обставин	Мотивування щодо зміни життєвих обставин (примус як один із елементів мотивації), соціальний супровід
Асоціальна сім'я	Сім'я веде асоціальний спосіб життя, що члени родини сприймають як норму; не має розуміння і потреби в зміні стилю життя	Зовнішній примус. Мотивація до усвідомлення потреби змінити стиль життя. Соціальний супровід за умови формування потреби в змінах і готовності до співпраці

Поділ сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, є умовним, але дає змогу класифікувати їх відповідно до суб'єктів соціальної роботи, як-от центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей та недержавні об'єднання.

Запропонований поділ сімей за рівнем соціальної адаптації вказує на потребу застосування диференційованого підходу у виборі форм і методів соціальної підтримки залежно від готовності сім'ї до змін і наявності внутрішніх та зовнішніх ресурсів для цих змін.

Кожна сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах, характеризується специфічними виявами дисфункцій та унікальним характером неблагополуччя. Відповідно, соціально-педагогічна робота з такими

сім'ями потребує індивідуалізованого підходу. Фахівець із соціальної роботи, взаємодіючи з проблемними сім'ями, виконує три основні ролі:

радника, який інформує про важливість гармонійних стосунків у родині, консультує щодо розвитку дітей, надає педагогічні рекомендації з питань їх навчання та виховання;

консультанта, який роз'яснює норми сімейного законодавства, пропонує ефективні методики виховання, адаптовані до конкретної сімейної ситуації, та надає рекомендації щодо створення здорового мікроклімату в родині;

захисника, який забезпечує захист прав дитини у випадках деградації батьків чи наявності соціальної та сімейної депривації.

Напрями та форми соціальної роботи із сім'ями, що потрапили у складні життєві обставини, мають урахувати рівень зацікавленості та готовності родини до розв'язання власних проблем. Досвід роботи центрів соціальних служб дозволяє виділити три категорії сімей, які потребують соціальної підтримки:

1. Сім'ї, налаштовані на розв'язання проблем (благополучні сім'ї, сім'ї соціального ризику). Зазвичай самостійно звертаються по допомогу і потребують консультаційної та інформаційної підтримки для розв'язання проблем, які вони не можуть подолати самостійно.

2. Сім'ї, які мають комплекс проблем, але сподіваються розв'язати їх за допомогою фахівців.

3. Сім'ї, які не визнають наявності проблем або не вважають за потрібне їх розв'язувати. Отримують інформацію про себе через зовнішні організації або індивідуальні повідомлення. Такі родини потребують комплексного розв'язання своїх проблем, але насамперед слід стимулювати їх до зміни життєвих обставин, а також активізувати відповідальність батьків за виховання та розвиток дітей.

Практика соціальної роботи із сім'єю завжди спирається на конкретний тип сім'ї. Класифікацію типів сім'ї може бути побудовано на різних засадах, за різними критеріями, ознаками тощо. Клієнтом соціальної роботи може стати сім'я будь-якого типу, а рівень потреби в соціальній підтримці, її конкретний зміст, види допомоги, якої потребують або можуть потребувати сім'ї, що належать до різного типу, мають бути різними. Соціальний працівник, який працює із сім'єю, зазвичай орієнтується на відповідну модель соціальної роботи. Є досить велика кількість моделей соціальної роботи з різноманітними типами сімей. У вітчизняній теорії й практиці соціальної роботи з різноманітними типами сімей як зразок може бути запропоновано модель І. М. Трубавіної (табл. 6.2).

Моделі соціальної роботи з різними типами сімей [96]

Тип сім'ї	Проблема	Форми та методи роботи	Напрями діяльності
1	2	3	4
Бездітна сім'я	здатність подружжя мати дітей або пошук дитини для усиновлення	клуби, секції, походи, спільне відзначення свят, індивідуальні консультації, відеолекторії, телефони довіри тощо	подолання однобічного фокусу членів родини на бажанні мати дитину (залучення до фасилітаторства, волонтерства, доброчинності, просвітницької роботи); профілактика девіантної поведінки членів родини; надання інформаційно-консультативної допомоги; формування груп за інтересами, груп підтримки, організація вільного часу й спілкування
Багатодітна сім'я	фінансове забезпечення дітей, нестабільність статусу в громадській свідомості, соціально-рольова нестабільність у родині, наявність споживацьких установок	клуби, секції, походи, спільне відзначення свят, індивідуальні консультації, відеолекторії, телефони довіри тощо	навчання сімейного бізнесу, інформування про права родини та дітей, організація вільного часу, відпочинку й спілкування батьків і дітей; представлення інтересів багатодітних родин; організація підготовки та перепідготовки членів родини
Малодітна сім'я	внутрішньосімейна комунікація, наявність егоцентричних рис у дитини, проблема авторитету й лідерства серед подружжя	тренінги, консультаційні пункти, вечори запитань і відповідей, розповсюдження серед батьків і дітей брошур, буклетів; лекторії, тематичні передачі на радіо, ТБ; виставки педагогічної літератури	формування гендерної рівності, культури спілкування в родині, інформування про права членів родини всередині сім'ї, профілактика сімейних конфліктів, формування індивідуальної моделі виховання та коригування сімейного життя, просвітництво з питань родинного виховання
Дистантна сім'я	епізодичність виховного впливу на дітей, відсутність стабільних сімейних стосунків, що призводить до «емоційного відторгнення» дітей від батьків, протиставлення батьківських поглядів на виховання, непорозуміння з мікросередовищем	консультаційні пункти, групи самопомоги, клуби за інтересами, спільне святкування, благодійні акції, екскурсії, походи, тренінги	адаптація до зустрічей і розставань, стабілізація та корекція внутрішньосімейних стосунків, допомога в організації спілкування на відстані, підтримка культурно-дозвіллевої діяльності, профілактика сімейних конфліктів

Продовження табл. 6.2

1	2	3	4
Неповна сім'я	адаптація до нового статусу в суспільстві, проблема виховання дітей за відсутності одного з батьків; матеріальні умови життя таких родин, можливість розвитку девіантних рис у батьків і дітей як «нерозвиненість батьківських почуттів», «емоційне відчуження», комплекс неповноцінності в дітей чи батьків	групи підтримки, лекторії, консультаційні пункти, тренінги, семінари, курси, ярмарки професій, оплачувані громадські роботи для дітей, організація дозвілля та спілкування батьків і дітей	формування позитивного мислення, профілактика помилок у вихованні, просвітництво з прав родини та дітей, корекція стосунків сім'ї з мікросередовищем, допомога в навчанні та працевлаштуванні дітей і батьків із неповних родин
Первинна сім'я	вироблення індивідуальної моделі родинного виховання, яка відрізняється від батьківської; перерозподіл ролей та обов'язків у родині у зв'язку з народженням дитини	школи молодих батьків, клуби сімейного спілкування, спільне відзначення свят, таких як День сім'ї, День матері; розваги, ігри, тренінги, лекторії, передачі на радіо, ТБ, вечори запитань і відповідей, педагогічний десант, виставки педагогічної літератури, консультаційні пункти, ярмарки професій, перепідготовка	батьківське просвітництво, робота над зміцненням подружніх стосунків, формування гендерної рівності, запобігання насильству в родині, допомога в працевлаштуванні родини, організація дозвілля та відпочинку родини
Вторинний шлюб	діти виростили, стали самостійними, а батьки залишилися самі з усіма проблемами старості: погіршене здоров'я, згаслі почуття, відсутність роботи, але з прагненням до самоутвердження	клуби, секції здоров'я, групи підтримки, тематичні круглі столи, передачі на ТБ і радіо, волонтерська допомога, буклети, брошури, виставки літератури з питань здоров'я, благодійні акції, спільне відзначення свят, об'єднання поколінь у громадській діяльності	допомога в пошуку нових життєвих цілей, збереження здоров'я, турбота одне про одного; формування толерантності, емпатії, культури спілкування в родині; організація дозвілля та спілкування родини

1	2	3	4
Позашлюбна сім'я	неоформлені стосунки, що впливають на обов'язки щодо членів родини, стосунки з мікросередовищем; відсутність чітких уявлень про майбутнє родини, нерозуміння в мікросередовищі, напружене очікування визначеності стосунків	передачі на радіо, ТБ, відеолекторії, консультаційні пункти, телефони та пошта довіри, притулки для жінок і дітей, розповсюдження брошур і буклетів	пропаганда сімейного способу життя, просвітництво з прав родини та її членів, запобігання відмовам матерів від позашлюбних дітей
Вторинно-шлюбна сім'я	ефект «ореолу» (стереотипи про переваги попереднього партнера порівняно з новим), психологічний захист членів родини, адаптація нового члена до інших, взаємодія колишніх і теперішніх членів подружжя між собою та з дітьми, стосунки з мікросередовищем; розвиток особистості дитини й формування в неї моделі родинного життя	консультаційні пункти, клуби сімейного спілкування, підліткові клуби, гуртки, лекторії на замовлення, телефони та пошта довіри, групи взаємної та самопідтримки, тренінги, курси, семінари	подолання агресивної поведінки з боку колишніх членів родини, профілактика дитячої депресії та девіантної поведінки в умовах різноманітних вимог батьків, насильства в родині, подолання ворожості матері до дітей, схожих на колишнього чоловіка (і навпаки), допомога в адаптації родини до нової структури, пропагування сімейних цінностей, корекція внутрішньосімейних стосунків і стосунків родини з мікросередовищем, формування гендерної рівності
Міжнаціональна сім'я	у взаємодії родини з мікро- та макросередовищем, у виборі дітьми національної ідентичності, виборі батьками традицій, освіти, релігії, громадянства для дітей; ставлення до національних і релігійних цінностей, до спілкування з однодумцями	тренінги, курси, семінари, передачі на ТБ, радіо, спільне відзначення національних і державних свят, групи підтримки та самодопомоги, консультаційні пункти, клуби сімейного спілкування	просвітництво батьків і дітей, консультування, корекція сімейних стосунків, профілактика насильства в родині, формування культури спілкування, толерантності, гендерної рівності, організація дозвілля на основі національних традицій і загальнолюдських цінностей
Вторинна сім'я	згасання подружніх почуттів через накопичення проблем у родині, у вихованні дітей; зростання самостійності дитини й конфлікти між батьками та дітьми; суперечки між чоловіком і дружиною через самостійність дітей та їх виховання	сімейні клуби, конкурси, походи, вікторини, курси сімейного бізнесу, тренінги, лекторії на замовлення, сімейні свята, консультаційні пункти, телефони та пошта довіри, виставки педагогічної літератури	корекція сімейних стосунків, формування толерантності, культури спілкування в родині, профілактика насильства в родині, батьківське просвітництво, організація дозвілля, відпочинку й спілкування членів родини

1	2	3	4
Різнорідна сім'я	самореалізація членів родини, несумісність поглядів, цінностей і цілей подружжя, сімейні негаразди, які виявляються через ревності, підозри; різниця в соціальному й освітньому статусі чоловіка та дружини; лідерство одного з партнерів і авторитарний стиль спілкування, що викликає опір в інших членів родини; напружені стосунки між батьками і дітьми, основані на обов'язках, а не на довірі та любові	тренінги, семінари, консультаційні пункти, «гарячі» лінії, телефони довіри, лекторії, курси підвищення кваліфікації, брошури, буклети, виставки спеціальної літератури, дівочі та жіночі клуби, зустрічі з цікавими людьми, вечори запитань і відповідей	допомога в професійній та особистій самореалізації, профілактика конфліктів, формування гендерної рівності, толерантності та культури спілкування, організація сімейного дозвілля, просвітництво батьків, профілактика девіантної поведінки, ознайомлення з правами дітей і дорослих
Складна сім'я (патріархальна)	самостійність дорослих дітей, адаптація нових членів родини до усталеного способу життя; формування моделей сімейного життя та виховання в умовах традицій, авторитету старшого покоління, лідерства в розв'язанні сімейних проблем; ризик девіантної поведінки, пов'язаної з «вихованням невпевненості»	клуби, гуртки, сімейні свята, вечори відпочинку, розваги, ігри, сімейні конкурси, курси, тренінги, екскурсії, конференції, благодійні акції, громадські приймальні, фасилітаторство, зустрічі з цікавими людьми, пошта довіри, круглі столи з питань молодіжної та сімейної політики	просвітництво батьків, інформування про права сім'ї та дітей, профілактика насильства, формування гендерної рівності, толерантності, культури спілкування, забезпечення можливостей для самореалізації членів сім'ї, які не працюють, через залучення до громадської діяльності
Опікунська сім'я	соціальний статус опікунів (переважно робітники, пенсіонери), що потребує додаткової роботи; більшість опікунів понад 50 років, часто це бабусі; відсутність досвіду виховання нерідних дітей і проблеми адаптації дітей у новій сім'ї та мікросередовищі	тренінги, семінари, круглі столи, сімейні вечори, спільне святкування, екскурсії, консультаційні пункти, рейди-перевірки, виставки педагогічної літератури	підготовка опікунів до виховання дітей, адаптація дітей в опікунській сім'ї та школі, супровід сім'ї та підготовка дитини до самостійного життя
Сім'ї із засудженими батьками чи іншими членами родини	незадоволення дитини відсутністю батька, негативне ставлення матері до відсутнього батька, яке вона може переносити на дитину; негативне ставлення мікросередовища до такої сім'ї; насильство щодо дітей у сім'ї	зустрічі членів сім'ї, бесіди, тренінги, консультаційні пункти, рейди-перевірки, групи взаємопідтримки	організація контактів між членами родини, профілактика девіантної поведінки, запобігання насильству, адаптація сім'ї в мікросередовищі, корекція внутрішньосімейних стосунків, організація дозвілля дітей, формування позитивного мислення та впевненості у своїх силах

Напрями соціально-педагогічної роботи із сім'єю охоплюють соціальну допомогу, профілактику та реабілітацію. У роботі з неблагополучними сім'ями особливу роль відіграють соціальний супровід певних категорій сімей, їх захист і соціальне інспектування.

Першим етапом соціальної роботи є діагностика сім'ї, яка передбачає збирання й аналіз конкретної інформації про її стан. Одним із поширених інструментів у цій сфері є паспортизація сім'ї – процес систематизації даних у стандартизованій формі, що має назву «паспорт сім'ї».

Передумовою створення паспорта сім'ї є проведення моніторингу, що передбачає регулярне збирання, узагальнення, аналіз та накопичення інформації про процеси, які відбуваються в сім'ї. На основі цих даних ухвалюють стратегічні й тактичні рішення. Основна мета моніторингу та діагностики полягає у формулюванні висновків про стан конкретної неблагополучної сім'ї. Відповідно до отриманої інформації соціальний працівник розробляє стратегію й тактику втручання.

Соціальна допомога охоплює три ключові аспекти: освітній, психологічний та посередницький.

Освітня соціальна допомога передбачає сприяння в навчанні, спрямоване на профілактику сімейних проблем та підвищення педагогічної культури батьків; засвоєння теоретичних знань і розвиток практичних навичок, що допомагають батькам упорядкувати побут сім'ї та поліпшити її соціальний статус.

Допомогу у вихованні реалізують через консультування та створення спеціальних виховних ситуацій. Основними аспектами виховної роботи є формування батьківської відповідальності (родинна деонтологія), зміцнення сімейних інтересів та розвиток внутрішньосімейної любові. Значущою складовою частиною цієї діяльності є ретельний добір методів сімейного виховання, адекватних конкретній ситуації.

Соціально-психологічна допомога. Психологічну підтримку орієнтовано на створення сприятливого мікроклімату в сім'ї під час кризових періодів. За наявності відповідної освіти соціальний працівник може надавати таку підтримку самостійно. Якщо її немає, він є посередником між сім'єю та фахівцем (психологом, психотерапевтом чи психіатром). Соціальний працівник аналізує проблеми сім'ї, статус дитини, характер міжособистісних стосунків у сім'ї та її зв'язки із суспільством, тоді

як психолог проводить діагностику за допомогою тестувань та інших методик, а психіатр чи психотерапевт надає терапевтичну допомогу.

Корекцію міжособистісних стосунків застосовують у випадках психологічного насильства в неблагополучних сім'ях, яке може спричиняти нервово-психічні та фізичні порушення. Метою корекційної роботи є виявлення конфліктів у взаєминах між членами сім'ї та між сім'єю і суспільством. Працівники допомагають сім'ї усвідомити ці конфлікти та змодельовувати нові, більш конструктивні типи стосунків.

Посередницька допомога передбачає організацію сімейного дозвілля: створення клубів за інтересами, організацію сімейних свят, конкурсів, літнього відпочинку, а також благодійних заходів, як-от аукціони або виставки-продажі; координацію взаємодії із соціальними інститутами, які здатні сприяти розв'язанню конкретних проблем сім'ї; інформування сімей із питань соціального захисту, що здійснюють через консультування з житлових, сімейно-шлюбних, трудових, пенсійних питань, а також щодо захисту прав дітей, жінок та осіб з інвалідністю.

Профілактична робота із сім'єю передбачає реалізацію комплексу соціально-психологічних, медико-соціальних та правових заходів, спрямованих на усунення умов і причин виникнення проблем у сім'ї, а також упровадження системи заходів для запобігання сімейному неблагополуччю. На цьому етапі соціальний працівник організовує свою діяльність на основі достовірної й актуальної інформації.

Одним із найпоширеніших методів профілактичної роботи є розроблення соціально-педагогічних програм (проєктів), спрямованих на просвітницьку діяльність і роботу з батьками, а саме: проведення семінарів-практикумів, лекцій, бесід, виступів на батьківських зборах, створення груп підтримки та організацію взаємодопомоги.

Соціальний працівник має сприяти популяризації ненасильницьких підходів до виховання дітей, ознайомлювати батьків із методами, що формують у дітей слухняність і відповідальність без застосування «каральної педагогіки». Крім того, він має рекомендувати комунікативні стратегії, що допомагають подолати непорозуміння в стосунках між членами сім'ї та у взаємодії з навчальними закладами.

Ефективність профілактичної діяльності залежить від правильно вибраних способів спілкування із сім'єю, створення доброзичливої та підтримувальної атмосфери. Цьому сприяють організація тематичних вечорів, заходів дозвілля, святкування визначних подій, ювілеїв тощо.

Реабілітація є системою заходів, спрямованих на повне або часткове відновлення порушених сімейних функцій. Реабілітаційну роботу із сім'єю поділяють на три рівні: індивідуальний, груповий та рівень роботи з громадою. На *індивідуальному рівні* реабілітаційна робота передбачає консультування, що полягає у сприянні однієї людини поліпшенню ситуації іншої через застосування методичних прийомів, як-от бесіда, спостереження, переконання, виконання вправ, досягнення компромісу, активне слухання, перефразування, конфронтація та демонстрація позитивного прикладу.

Групова реабілітація базується на застосуванні таких методів, як збори, лекції, бесіди, диспути та дискусії. Основним інструментом групової роботи є тренінг, спрямований на розвиток комунікативних і соціальних навичок учасників.

Реабілітаційна робота на *рівні громади* має на меті відновлення життєвого простору сім'ї через організацію соціально значущих заходів. До методів роботи належать лекції, бесіди, масові акції, благодійні заходи та мітинги.

Соціальний супровід є специфічним видом соціальної діяльності, орієнтованої на надання опіки, підтримки та патронажу сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Його основна мета полягає в систематичному супроводі таких сімей, що забезпечує їм необхідні умови для підтримання життєдіяльності. Соціальний супровід застосовують не лише до неблагополучних сімей, але й до прийомних сімей, а також сімей, де виховують дітей з обмеженими функціональними можливостями. Тривалість соціально-педагогічного супроводу визначають залежно від складності проблем сім'ї та рівня здатності її членів самостійно долати труднощі.

Патронаж є однією з форм державного захисту прав сім'ї та особи в умовах домашнього середовища. Ця діяльність передбачає організацію профілактичних, оздоровчих, просвітницьких заходів та надання соціально-педагогічних послуг удома. Тривалість патронажу зазвичай становить від 4 до 9 місяців. Соціальний працівник, який здійснює патронаж, може одночасно супроводжувати не більш як дві сім'ї. Важливо, щоб зв'язок між сім'єю та соціальним працівником був постійним і працівник залишався обізнаним щодо всіх подій, що відбуваються в сім'ї. У межах патронажу можна надавати різні види допомоги, зокрема матеріальну, психологічну та освітню.

Соціальне інспектування є складовою частиною соціального супроводу, спрямованою на контроль за дотриманням прав членів сім'ї, виявлення порушень та визначення умов, що сприяють їх виникненню. Інспектування може відбуватись у співпраці з представниками правоохоронних органів, опікунської ради або інших соціальних інституцій.

Також у практиці соціальної діяльності застосовують різні моделі підтримання сімей, застосування яких сприяє комплексному підходу до підтримання сімей, забезпечуючи їхню адаптацію та підвищення якості життя (рис. 6.4).

Діагностична модель	спрямована на виявлення порушень у функціонуванні сім'ї, визначення їх причин та встановлення діагнозу, що є основою для вибору оптимального підходу до надання допомоги
Педагогічна модель	метою якої є розвиток у батьків педагогічної компетентності у вихованні та навчанні дітей
Психологічна модель	орієнтована на усунення комунікативних проблем між членами родини
Соціальна модель	передбачає розв'язання побутових і економічних труднощів
Медична модель	основана на припущенні, що джерелом сімейних проблем може бути хвороба одного з членів родини

Рис. 6.4. Моделі підтримання сімей, які використовують у практиці соціальної діяльності

Отже, соціальна робота із сім'єю ґрунтується на визначенні поняття «сім'я» як об'єкта дослідження і взаємодії. Сім'ю розглядають як соціальний інститут, малу групу або систему міжособистісних стосунків. Є низка типологій сімей, які враховують різноманітні класифікаційні ознаки. Для соціального працівника важливо розуміти, що клієнтом соціальної роботи може стати сім'я будь-якого типу. Водночас зміст, характер

і обсяги соціальної підтримки залежать від конкретного типу сім'ї та її потреб.

Соціальна робота із сім'єю є одним із найбільш універсальних напрямів професійної діяльності, оскільки багато індивідуальних проблем мають сімейний контекст – минулий, теперішній або майбутній. У цьому напрямі соціальної роботи виявляються всі загальні закономірності професійної діяльності, але є також і специфічні аспекти, характерні виключно для роботи із сім'ями.

6.2. Соціальна робота з дітьми, які залишилися без піклування батьків

Як і в інших країнах світу, в Україні багато громад занепокоєні загостренням соціальних та економічних проблем, які погіршують соціальне становище сімей із дітьми. Спеціальні урядові програми, спрямовані на їх розв'язання, не дають очікуваних результатів. В Україні невідкладного розв'язання потребують проблеми соціального сирітства, насильства щодо дітей, погіршення стану їхнього здоров'я та багато інших соціальних негараздів. Зрозуміло, що ці проблеми є не ізольованими, а глибоко взаємопов'язаними, що стає очевидним навіть на рівні територіальних громад. Зростає усвідомлення того, що професійні працівники соціальної сфери та державні програми, які вони реалізують, незважаючи на їхні добрі наміри, не можуть повною мірою забезпечити комплексне розв'язання зазначених проблем.

Сирітство – це соціальне явище, яке виникає через наявність у суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок позбавлення батьків батьківських прав, визнання їх недієздатними або безвісно відсутніми в установленому законодавством порядку. Згідно зі **ст. 52 Конституції України** держава бере на себе обов'язок із забезпечення утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [30].

Сирота – це дитина, яка тимчасово або постійно перебуває поза межами сімейного середовища через утрату батьків, або дитина, яка через певні причини чи в інтересах власної безпеки не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту й допомоги з боку держави.

Результативність соціальних програм значною мірою залежить від активної участі пересічних громадян, бізнесових структур, формальних

і неформальних громадських, благодійних організацій у багатьох сферах життя. Усе більш важливими в реалізації соціальних програм стають особисті взаємини та поновлені, життєздатні соціальні мережі. Створення й відновлення таких взаємин і соціальних мереж, передусім у територіальних громадах, є завданням, до виконання якого мають долучатися всі сектори суспільства.

Створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї та забезпечення пріоритету сімейних форм улаштування є основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак шлях до забезпечення цього права є досить складним. На сьогодні в Україні понад 100 000 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Із них більше 60 % виховують в інтернатних закладах. Хоча вже сформовано передумови для розвитку сімейних форм улаштування дітей, цей процес уповільнюється через різні чинники: недостатню проінформованість населення про державну соціальну політику в цьому напрямі, необ'єктивність громадської думки, неготовність громадян активно брати участь у цьому процесі, а також недостатню кількість підготовлених спеціалістів, які працюють у сфері захисту прав дітей. Крім того, не відпрацьовано ефективні технології роботи щодо розвитку сімейних форм улаштування в широкому розумінні, зокрема з кожною дитиною і сім'єю.

Згідно із Законом України **«Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»** [72] передбачено такі форми влаштування дітей цих категорій:

Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення проводять у найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя, що регулює **ст. 101 Сімейного кодексу України** [90].

Право на усиновлення має будь-який повнолітній дієздатний громадянин України. Однією з умов усиновлення є різниця у віці між усиновителем і дитиною, яка має становити не менш ніж 15 років. У разі наявності вагомих причин суд може скоротити цю різницю під час розгляду заяви про усиновлення. Якщо дитину всиновлюють родичі, вимогу щодо різниці у віці між усиновителями та дитиною не застосовують.

Не можуть бути усиновителями такі дієздатні особи: позбавлені батьківських прав; які подали завідомо неправдиві документи щодо усиновлення; які бажають оформити усиновлення з метою отримання матеріальної чи іншої вигоди; які вже були усиновителями, і якщо з їхньої вини усиновлення було скасовано або визнано недійсним; які перебувають на обліку в психоневрологічних та наркологічних диспансерах або лікуються в зазначених установах; які на час усиновлення не мають постійного заробітку або інших установлених законом доходів.

Усиновлення є найкращою формою влаштування долі дитини-сироти, оскільки це єдина форма, яка повністю виводить дитину із системи державної опіки та піклування. Унаслідок усиновлення дитина отримує нову сім'ю, а її статус дитини-сироти чи такої, що залишилася без батьківського піклування, офіційно припиняють. Це дає їй можливість жити в стабільному середовищі, в умовах сімейного тепла, що є найкращим варіантом для її розвитку, виховання та соціалізації. Усиновлення сприяє повному інтегруванню дитини в суспільство, надаючи їй шанс на гармонійне життя та розвиток у новій сім'ї.

Установлення опіки та піклування – це влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї громадян України, які переважно перебувають у сімейних, родинних стосунках із цими дітьми, із метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їхніх прав та інтересів. Опіку встановлюють над дитиною, яка не досягла 14 років. Піклування встановлюють над неповнолітньою дитиною віком від 14 до 18 років.

Опіка і піклування є важливими правовими інструментами для забезпечення благополуччя дітей, які залишилися без батьківського піклування. Обидві форми спрямовано на створення сприятливих умов для життєзабезпечення і розвитку дитини. Вони дозволяють дитини отримати необхідну підтримку, захист її прав та інтересів у ситуаціях, коли вона не може жити з біологічними батьками.

Обидві форми влаштування не припиняють правовий зв'язок дитини з її біологічними батьками та родичами, що зберігає для неї важливі родинні зв'язки. Це робить опіку та піклування більш доступними і сприяє створенню умов для гармонійного виховання в родинному середовищі. Згода опікуна на встановлення опіки є важливою вимогою, що підкреслює значення педагогічного підходу в ухваленні рішень щодо дитини. Це забезпечує дитину не лише матеріально, а й емоційно, а також

допомагає їй адаптуватися до життя поза родиною, зберігаючи можливість розвитку в безпечному середовищі.

Прийомна сім'я – це форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ю, яка добровільно бере на виховання дітей із закладів для таких дітей. Згідно з українським законодавством прийомна сім'я може виховувати від однієї дитини до чотирьох дітей. Однак загальна кількість дітей у родині, зокрема рідних і прийомних, не може перевищувати п'яти осіб.

Прийомні батьки забезпечують дітям належне виховання, навчання, догляд і захист прав та інтересів. Прийомна сім'я є важливою складовою частиною системи соціального захисту дітей, яка дає їм можливість жити в родинній атмосфері, отримувати емоційну підтримку й інтегруватися в суспільство, поки їхні біологічні батьки не зможуть виконувати свої обов'язки або доки не знайдуть інший варіант улаштування дитини.

Перехід до прийомної сім'ї є добровільним процесом, у якому сім'я або окрема особа, яка не перебуває в шлюбі, приймає на виховання та спільне проживання дітей із дитячих закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зазвичай приймають від однієї дитини до чотирьох дітей.

Інститут прийомної сім'ї є важливою формою тимчасового влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей тип опіки може тривати від кількох тижнів до двох-трьох років, коли, наприклад, батьки дитини перебувають на лікуванні, в ув'язненні або іншій ситуації, що тимчасово позбавляє їх можливості виконувати батьківські обов'язки. Така форма опіки дозволяє забезпечити тимчасовий захист прав та інтересів дитини, позбавленої батьківської опіки.

Прийомна сім'я зазвичай потребує спеціальної психологічної підготовки батьків, які мають бути готовими до виховання дитини в обставинах тимчасового влаштування, зокрема орієнтуватися на інтереси дитини, а не на власні потреби. Важливо, щоб прийомні батьки були готові до змін в їхньому житті та виконання складних завдань, пов'язаних із забезпеченням психоемоційного благополуччя дитини.

Дитячий будинок сімейного типу є іншою формою влаштування, що створюють за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі. У такій родині має проживати не менш ніж п'ять дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця форма також забезпечує стабільне, родинне середовище для дітей, однак її мета –

це не лише виховання, а й повноцінне спільне проживання, що сприяє соціалізації дітей і допомагає їм адаптуватися до нормального життя в суспільстві.

Перехід до дитячого будинку сімейного типу передбачає прийняття в окрему сім'ю, створену за бажанням подружжя чи особи, яка не перебуває в шлюбі. У такій сім'ї виховують не менш ніж п'ять дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, зокрема й рідних, не має перевищувати 10 осіб.

Якщо з певних причин неможливо влаштувати дитину в сім'ю, її можуть направити до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми власності та підпорядкування.

Функціонування дитячих будинків сімейного типу регулюється державними нормативно-правовими актами, зокрема **Положенням про дитячий будинок сімейного типу** [76], затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 року № 267. Це Положення визначає умови, за яких дитячий будинок сімейного типу може бути створеним і функціонувати. 1998 р. до Положення було внесено певні зміни, що уточнили порядок улаштування дітей та організацію виховання.

Один із основних принципів створення дитячого будинку сімейного типу – це вимога щодо прийняття на виховання не менш ніж п'ятьох дітей, позбавлених батьківського піклування. Це забезпечує можливість улаштування більшої кількості дітей у родинні умови, що позитивно позначається на їхньому розвитку. Водночас, з огляду на психологічні та педагогічні аспекти, загальна кількість дітей у сім'ї, як рідних, так і прийомних, не має перевищувати 10 осіб. Це обмеження покликане забезпечити оптимальні умови для виховання та розвитку дітей, створити належні умови для їхнього соціального адаптування та розвитку.

У деяких випадках, якщо дозволяють житлово-побутові умови та є бажання батьків-вихователів, у родині може перебувати більш ніж 10 дітей. Однак на практиці часто бувають порушення цих обмежень, оскільки місцеві органи влади прагнуть розмістити якомога більше дітей-сиріт. Це може мати негативні наслідки для оптимального розвитку вихованців, адже збільшується навантаження на батьків-вихователів як у фізичному, так і в психологічному аспекті. Додаткове навантаження може вплинути на якість виховання, психоемоційний стан дітей і загальний стан родинного середовища в такій родині.

Прийомні діти в дитячих будинках сімейного типу, дійсно перебувають на повному державному утриманні, що передбачає забезпечення їхніх потреб у житті та розвитку. Одним із важливих аспектів цього процесу є збереження за дітьми-сиротами права на майно та житлову площу, що їм належить. Це право залишається за ними до досягнення повноліття.

Органи опіки та піклування несуть відповідальність за збереження цих прав і майна до того моменту, поки дитина не досягне 18 років. Це регулювання є важливим інструментом для забезпечення прав дитини на власність і житло, що знижує ризики виникнення проблем із житловими умовами після того, як дитина стане повнолітньою.

Таке нормативне врегулювання має на меті полегшити подальше влаштування долі дитини після досягнення повноліття, забезпечивши їй житло і зберігаючи її майнові права. Це допомагає створити більш стабільні умови для дорослішання і соціалізації дитини, що підвищує її шанси на успішну інтеграцію в суспільство після виходу з державної системи опіки.

Соціальне сирітство – це складне соціальне явище, яке виникає внаслідок того, що батьки ухиляються або відсторонюються від виконання батьківських обов'язків щодо своїх дітей. Це може бути викликано різними соціальними, економічними та психологічними причинами, через які дитина залишається без належного догляду, навіть якщо її батьки живі.

В Україні, як і в інших країнах, немає єдиного чіткого визначення цієї категорії дітей. У різних джерелах є такі терміни: бездоглядні діти, бездомні, безпритульні, діти вулиці, діти, позбавлені батьківського піклування, соціальні сироти, неповнолітні групи ризику.

Згідно з визначенням Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), до соціальних сиріт можна зарахувати:

дітей, які не підтримують контакт із родиною і живуть у тимчасових сховищах;

дітей, які хоч і мають родину, але через бідність і зловживання з боку батьків проводять більшість часу на вулиці;

дітей-вихованців інтернатів або притулків, які втекли із цих закладів і живуть на вулиці.

Такі діти можуть мати різні соціальні характеристики залежно від місцевих умов. В Україні до «дітей вулиці» належать такі групи неповнолітніх:

безпритульні діти, які не мають постійного місця проживання через різні причини (утрата батьків, асоціальна поведінка батьків);

бездоглядні діти, які мають місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці через матеріальну неспроможність опікунів або психічні розлади батьків;

діти-втікачі з виховних установ, які через насильство чи погане ставлення втікають з інтернатів;

діти-втікачі з благополучних сімей, які мають проблеми в родині та емоційно відчужуються від неї;

діти, схильні до перебування на вулиці через психологічні чи соціальні проблеми (важковиховуваність, соціальна ізоляція, відсутність батьківського піклування).

Ці діти зазнають численних ризиків і потребують особливої уваги з боку соціальних служб і державних органів для забезпечення їх захисту, реабілітації та інтеграції в суспільство.

Проте потрібно пам'ятати, що влаштування дитини в сімейну форму виховання не завжди є найкращим варіантом для її інтересів. Це може позбавити її права на власне коріння, на знання своїх біологічних родичів, а інколи навіть на інформацію про своє минуле. У таких випадках рішення щодо влаштування дитини слід ухвалювати індивідуально, з урахуванням її потреб і обставин. Важливою є пріоритетність біологічної сім'ї як найбільш оптимального варіанта для виховання дитини, оскільки саме вона, за умови благополуччя, найкраще може забезпечити інтереси та потреби дитини.

Згідно з українським законодавством дитина може бути влаштованою до певної сімейної форми виховання, якщо їй надано статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, є визначеним законодавством правовим становищем, яке надає дитині право на повне державне забезпечення, а також на отримання передбачених пільг. Цей статус підтверджують пакетом документів, які засвідчують обставини, через які дитина залишилася без батьківського піклування. Установлення такого статусу є необхідним для того, щоб дитина могла

дістати відповідну підтримку та ресурси, передбачені державою для забезпечення її прав та інтересів.

В Україні є широкий перелік можливостей для встановлення статусу дитини, позбавленої батьківського піклування. Але на практиці встановлення цього статусу часто асоціюють із позбавленням батьків батьківських прав. Такий підхід не завжди є найкращим, оскільки, на основі досвіду багатьох країн, позбавлення батьківських прав має бути крайнім заходом, який застосовують тільки у виключних випадках.

Вітчизняна практика часто суперечить цьому, адже місцеві служби, які працюють у сфері захисту прав дітей, іноді надмірно часто порушують питання про позбавлення батьків прав на виховання дітей, що призводить до перекладання відповідальності на державу. Водночас українське законодавство дозволяє виводити дітей із сім'ї без позбавлення батьків прав, що уможлиблює надання необхідної підтримки сім'ї без радикальних заходів. Такий підхід є вигідним також з економічного погляду, оскільки короткострокова допомога біологічній сім'ї може забезпечити її відновлення і зменшити потребу в довгостроковому державному фінансуванні для дитини.

Подальший розвиток сімейних форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні має базуватися на принципі забезпечення інтересів дитини. Це передбачає, наскільки можливо, збереження для неї біологічної родини. Найефективніше цей підхід відображено у світовій практиці короткострокових прийомних сімей.

Створення таких прийомних сімей в Україні, які б могли терміново забезпечити потреби дитини в умовах, коли її біологічна родина переживає життєву скруту, дозволить стимулювати родину до подолання кризи та запобігти влаштуванню дитини в інтернат навіть на короткий термін. Професійно підготовлені прийомні батьки могли б замінити притулки та центри соціальної реабілітації для дітей, надаючи більш індивідуалізований і гнучкий підхід до виховання в кризових ситуаціях.

6.3. Соціально-правовий захист сім'ї

Згідно з Конституцією України [30] соціальні права, пов'язані із сім'єю, дитинством, материнством і батьківством, є гарантованими та охороняються державою. Вона створює умови для нормального функціону-

вання сім'ї та розвитку дітей через соціально-економічні й правові заходи. Основні соціальні права щодо сім'ї такі:

1. Шлюб і сім'я. Шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки, а також на рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї. Члени сім'ї зобов'язані піклуватися одне про одного, зокрема, батьки утримують своїх дітей до їхнього повноліття, а повнолітні діти – своїх непрацездатних батьків.

2. Захист сім'ї та дітей. Усі основні права, що стосуються сім'ї та дітей, захищено на законодавчому рівні, зокрема в таких актах, як Цивільний і Сімейний кодекси, а також у законах про соціальну роботу, охорону дитинства, запобігання насильству в сім'ї, надання державної допомоги сім'ям із дітьми та ін.

3. Соціальний захист сімей у складних життєвих обставинах. Законодавство України регулює надання соціальних послуг сім'ям, які потрапили в складні життєві обставини, зокрема через закони, що визначають права й обов'язки членів сім'ї, а також організацію та надання допомоги таким сім'ям через різні органи соціальної допомоги.

Сімейний кодекс України встановлює основні засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, а також права та обов'язки батьків і дітей. У ньому визначено права, обов'язки та відповідальність членів сім'ї щодо забезпечення розвитку дитини в родині, охорони батьківства і материнства, а також підтримання подружніх стосунків.

Отже, українське законодавство охоплює широкий спектр питань, спрямованих на забезпечення благополуччя та захисту прав сімей, зокрема тих, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Закон України «Про охорону дитинства» [82] визначає основні принципи державної політики у сфері забезпечення реалізації прав дітей, їх соціального захисту та всебічного розвитку. Відповідно до цього Закону сім'я є найкращим природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку дитини, а також для забезпечення її матеріального благополуччя. Держава встановлює відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї з батьками або в сім'ї одного з батьків і на турботу від них. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть рівну відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини, її здоров'я,

моральний, духовний і фізичний стан, а також за її підготовку до самостійного життя та праці.

Закон також передбачає, що батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав дитини та за невиконання своїх обов'язків, а також за ухилення від виконання батьківських функцій. Для забезпечення матеріальних умов виховання дітей у сім'ях держава надає соціальну допомогу батькам або особам, які їх замінюють, згідно із Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [68].

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [84] регулює організаційні та правові засади соціальної роботи з дітьми, визначаючи такі поняття, як «соціальний супровід», «соціальна профілактика», «соціальна реабілітація» та «соціальне інспектування». Відповідно до цього Закону об'єктами соціальної роботи є діти, молодь і члени їхніх сімей. Основною метою соціальної роботи є захист прав дітей, профілактика правопорушень серед неповнолітніх, особливо з неблагополучних сімей, через соціальну опіку, допомогу та патронаж, а також запобігання асоціальній поведінці дітей і молоді. Окрім того, важливою складовою частиною є контроль за дотриманням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціальної роботи.

Закон України «Про соціальні послуги» [83] визначає організаційні та правові основи надання соціальних послуг особам, які опинилися в складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги. У цьому Законі подано визначення таких понять, як «соціальні послуги», «складні життєві обставини», «соціальний працівник», «соціальне обслуговування», «соціальні служби», «реабілітація», а також визначено види соціальних послуг і організацію їх надання.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [74] встановлює правові та організаційні засади щодо запобігання насильству в сім'ї, а також визначає органи та установи, які відповідають за здійснення заходів із попередження насильства. Закон дає визначення таких понять, як «насильство в сім'ї», «фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство», «жертва насильства», «попередження насильства», «реальна загроза вчинення насильства в сім'ї», «захисний припис», а також «віктимна поведінка щодо насильства в сім'ї».

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [72] встановлює правові, організаційні та соціальні засади підтримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей закон визначає основні поняття системи соціального захисту таких дітей, а також засади державної соціальної політики в цьому напрямі. Закон чітко обґрунтовує поняття статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, умови його набуття й установлює пріоритетність форм улаштування цих дітей, зокрема за принципом реалізації права дитини на виховання в сім'ї. Документ також розмежовує повноваження органів виконавчої влади щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Для соціального працівника важливим є знання та дотримання указів Президента України, постанов Верховної Ради України, а також постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, які видають у межах компетенції на підставі законів. Ці нормативно-правові акти конкретизують юридичні права й обов'язки суб'єктів правовідносин, визначають механізми та заходи їх виконання. Серед основних таких актів – укази Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», «Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту», постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді», а також розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції Державної програми подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006 – 2010 роки».

На основі цих законодавчих актів міністерства та відомства ухвалюють нормативні акти (накази, інструкції, положення), які деталізують механізми дії, повноваження, обов'язки та відповідальність структурних підрозділів міністерств, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та конкретних посадових осіб. Ці акти роз'яснюють положення, зазначені в законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах.

Звісно, знати всі положення законів неможливо, адже специфіка роботи соціального працівника полягає в тому, що кожен конкретний випадок може вимагати специфічних знань з інших галузей законодавства.

«Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» затверджено наказом

Міністерств України у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я, праці та соціальної політики, освіти і науки, внутрішніх справ, транспорту і зв'язку, Державного комітету України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 року. Цей порядок розроблено для впровадження ефективного механізму взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в життєвій скруті. Він визначає порядок взаємодії щодо здійснення соціального супроводу сімей у кризових ситуаціях, суб'єктів соціального супроводу, механізми його здійснення. Порядок визначає процедуру виявлення, обліку та соціального супроводу сімей, члени яких перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [55].

«Порядок розгляду звернень та повідомлень із приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення», затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, міністерствами охорони здоров'я, освіти і науки, внутрішніх справ, визначає механізм взаємодії структурних підрозділів міністерств і відомств, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в запобіганні жорстокому поводженню з дітьми, фізичному, сексуальному, психологічному насильству. У цьому порядку поняття «жорстоке поводження з дитиною» охоплює будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї чи поза нею. Координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження є служба у справах неповнолітніх [58].

«Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я щодо надання медичної допомоги та соціальних послуг дітям і молоді» затверджено наказом міністерств України у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я. Цей порядок визначає функції центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та закладів охорони здоров'я щодо надання медичної допомоги і соціальних послуг дітям та молоді на основі принципів дружнього підходу до молоді, рекомендованих Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) і Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) [57].

«Порядок взаємодії центрів соціальних служб для молоді із закладами охорони здоров'я з питань запобігання ранньому соціальному сирітству» затверджено наказом міністерств України у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я. Цей порядок визначає загальні засади взаємодії центрів соціальних служб із закладами охорони

здоров'я, зокрема створення, діяльність та інформування населення про роботу консультативних пунктів центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спрямованих на надання допомоги жінкам, які відмовляються від новонароджених дітей, та батькам, які тимчасово влаштовують дітей до будинку дитини. У межах цього порядку надають соціально-педагогічні, психологічні, юридичні, інформаційні та соціально-економічні послуги [56].

Обов'язки і повноваження соціальних працівників визначено положенням «Про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» та посадовими інструкціями.

Література: [12; 13; 29; 30; 36; 39; 42 – 47; 49; 50; 55 – 59; 68 – 76; 82 – 84; 90; 94; 96; 98].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Назвіть основні категорії вразливих сімей, які визначають у контексті соціальної роботи.
2. Які соціальні проблеми є найбільш характерними для вразливих сімей та дітей?
3. Назвіть основні методи і форми соціальної роботи, які використовують для підтримання вразливих сімей.
4. Як законодавство України захищає права дітей із уразливих сімей?
5. Які технології соціальної роботи сприяють запобіганню насильству в родині та зловживанню правами дітей?

Запитання для самоконтролю

1. Дайте порівняльну характеристику різних форм опіки дітей-сиріт.
2. Проаналізуйте перспективи розвитку інституту прийомних сімей в Україні.
3. Розробіть проєкт реформування закладів інтернатного типу.
4. Запропонуйте шляхи подолання соціального сирітства в Україні.
5. Які принципи ефективної соціальної роботи з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, ви знаєте? Назвіть їх.

Тестові завдання

1. Які чинники можуть призвести до вразливості сім'ї:

- а) безробіття;
- б) високий рівень доходів;
- в) відсутність соціальних зв'язків;
- г) усі перераховані вище?

2. Яка з наведених категорій є вразливою сім'єю:

- а) сім'я з високим рівнем доходів;
- б) сім'я, де один із батьків страждає від алкоголізму;
- в) сім'я з дітьми підліткового віку;
- г) сім'я з хорошими стосунками?

3. Який із методів соціальної роботи є найбільш ефективним у роботі з дітьми з уразливих сімей:

- а) індивідуальне консультування;
- б) групові заняття;
- в) проведення психологічних тренінгів;
- г) соціальна адаптація через навчання?

4. Яке законодавче положення захищає права дітей з уразливих сімей в Україні:

- а) Кодекс законів про працю;
- б) Сімейний кодекс України;
- в) Конституція України;
- г) Закон України про освіту?

5. Яка організація може брати участь у захисті прав дітей із уразливих сімей:

- а) місцеві органи опіки та піклування;
- б) поліція;
- в) благодійні організації;
- г) усі перераховані?

7. Соціальна робота з людьми похилого віку

Мета – ознайомити здобувачів вищої освіти з основними аспектами соціальної роботи з людьми похилого віку; навчити ефективних методів і технологій надання допомоги людям похилого віку; сформувати практичні навички для розвитку індивідуальних і групових форм соціальної роботи із цією категорією осіб.

Основні питання

7.1. Соціальна робота з людьми похилого віку в системі соціального захисту населення.

7.2. Види соціальної роботи з людьми похилого віку.

7.3. Органи соціального захисту людей похилого віку.

7.4. Старість як зміна соціального статусу людини.

Ключові слова: люди похилого віку, соціальна робота з людьми похилого віку, соціальний захист, соціальний статус, ейджизм, соціальне обслуговування, старість.

7.1. Соціальна робота з людьми похилого віку в системі соціального захисту населення

Соціальна робота з людьми похилого віку (особами пізньої дорослості) є одним із ключових напрямів у системі соціального захисту населення. Період пізньої дорослості відіграє значущу роль у житті людини. За даними американських дослідників, якщо початок цього періоду вважати віком після 60 років, його тривалість у деяких випадках може сягати 40 років. У низці суспільств особи пізньої дорослості мають офіційний статус «старійшин», що підкреслює їхню соціальну важливість.

Особливості людей похилого віку можна класифікувати за кількома аспектами, які є важливими для розуміння потреб цих людей та необхідності комплексної підтримки з боку соціальних служб.

1. Психосоматичні особливості. У літніх людей знижується енергетичний потенціал організму, що призводить до підвищеної психологічної стомлюваності, сповільненості сприйняття, реакцій і мислення, а також погіршення пам'яті. Відбуваються зміни в емоційній сфері, зокрема підвищується зосередженість на своїх інтересах, підозрілість

і вразливість. Це є наслідком зменшення кількості води, солей, мікроелементів і погіршення кисневого обміну, що впливає на функціонування мозку та інших систем організму.

2. Проблеми зі здоров'ям. Рівень захворюваності в людей похилого віку у 2 – 6 разів вищий, ніж у молодших груп населення. Вони часто мають хронічні захворювання, що можуть призвести до інвалідності. Ці проблеми не завжди можна компенсувати соціальними заходами, і погіршення стану здоров'я стає дестабілізуючим чинником для соціальних відносин.

3. Зміна соціального статусу. У похилому віці часто відбувається припинення або обмеження офіційної трудової діяльності, що спричинює трансформацію способу життя та соціальних контактів. Це може бути важким, особливо для тих, чия трудова діяльність була активною і високо оціненою. Зміни в соціальному статусі можуть негативно впливати на емоційний стан і самопочуття людини.

4. Проблеми із самообслуговуванням і самотністю. Багато літніх людей мають труднощі із самообслуговуванням, особливо самотні пенсіонери, що може призводити до фізичної залежності від інших. Самотність є великою проблемою, і багато людей похилого віку прагнуть до шлюбу або зміцнення родинних зв'язків, щоб уникнути цієї самотності.

5. Погіршення матеріального стану. Старіння зазвичай супроводжується зниженням рівня життя, що викликає невпевненість у завтрашньому дні. Пенсіонери часто витрачають значну частину свого бюджету на харчування, що не завжди є достатнім. Це призводить до мінімізації витрат на соціально-культурні потреби та підвищує вразливість літніх людей, що позначається на їхньому фізичному та психічному здоров'ї.

Ставлення до людей похилого віку суттєво визначають стереотипи, які варіюються залежно від культурного контексту. За результатами міжнародних опитувань, старших людей сприймають як у позитивному, так і в негативному аспектах, що значно впливає на їхнє соціальне становище. Негативні стереотипи ускладнюють сприйняття літніх людей як індивідуальностей із різноманітними потребами, здібностями та особливостями. Вони також можуть сприяти формуванню соціальних установок, які знижують мотивацію людей похилого віку до участі в трудовій діяльності й активного проведення дозвілля (табл. 7.1).

Стереотипи про людей похилого віку

Негативні стереотипи	Позитивні стереотипи
Значна частина людей похилого віку живе в умовах бідності	Особи похилого віку часто належать до соціальної групи з відносно стабільним фінансовим становищем, забезпеченим за рахунок пенсійних виплат і соціальної підтримки, що надають члени суспільства, які працюють
Більшість людей похилого віку живуть в умовах соціальної ізоляції, страждають від самотності або перебувають у будинках для літніх людей	Особи старшого віку вирізняються високим рівнем соціальної комунікації, доброзичливістю та відкритістю у взаємодії з іншими людьми
Багато людей старшого віку стикаються з фінансовими труднощами через інфляцію	Люди похилого віку мають глибокий життєвий досвід, зрілість і мудрість, що робить їх цікавими співрозмовниками та порадиниками
У більшості літніх людей є труднощі, пов'язані з житлом	Представники старшого покоління демонструють розвинені комунікативні навички, особливо здатність до уважного слухання, а також виявляють високу толерантність і емпатію у взаємодії з дітьми
Літні люди часто мають слабе здоров'я та страждають від хвороб	Літні люди зазвичай відрізняються щирістю, добротою та безкорисливою любов'ю в ставленні до своїх дітей і онуків, що сприяє зміцненню міжпоколінних зв'язків у сім'ї
Рівень ризику нещасних випадків у літніх працівників зазвичай вищий	Літні люди є потенційно значущою політичною силою, оскільки беруть активну участь у виборах, підтримують політичну активність, демонструють згуртованість у своїх переконаннях і становлять велику групу населення
Люди похилого віку зазвичай не є впливовою політичною групою та потребують додаткового захисту	
У багатьох людей старшого віку знижено працездатність, продуктивність і мотивацію, а також є меншою здатність до сприйняття нового та творчої діяльності	
Із віком у літніх людей погіршуються інтелектуальні здібності, пам'ять і здатність до навчання. Літні люди часто демонструють інтелектуальну жорсткість і схильність до догматизму. Багато з них прив'язані до своїх звичок і не готові змінювати їх	

Науковий інтерес до проблеми старіння з'явився в зарубіжних дослідженнях у 1960-х рр. минулого століття. Негативну установку щодо літніх людей часто позначають терміном «ейджизм». Ейджизм є соціальною установкою, що виявляється в надмірно позитивному ставленні до молодості й одночасній дискримінації осіб похилого віку.

Дослідження показують, що ставлення до людей похилого віку часто є амбівалентним, із внутрішніми суперечностями. З одного боку, їх сприймають як мудрих і досвідчених, з іншого – як осіб, які втратили розумові здібності; добродушних і водночас буркотливих, постійно незадоволених; тих, хто виявляє турботу про оточення, але й байдужих та замкнутих.

У різних культурах та суспільствах протягом історії формувалося ставлення, що передбачало повагу до осіб похилого віку. Питання про те, як краще здійснювати турботу про вразливих членів суспільства, зокрема літніх людей, є актуальним не тільки для самих осіб похилого віку та їхніх родин, але й для політиків. Піклування про літніх осіб є важливою частиною суспільної політики. За останні десятиріччя в низці країн (Велика Британія, Швеція, Данія, Нідерланди, Австралія) відбулися значні зміни в цій сфері, як у розумінні потреб старших людей, так і в реальних практиках. Ці зміни було зумовлено, з одного боку, тиском самих літніх людей та їхніх родин, а з іншого – зусиллями політиків, які намагаються зменшити державні витрати на догляд за людьми похилого віку, а також підвищити ефективність і економічну доцільність соціальної допомоги для цієї групи населення.

Тиск із боку осіб, які потребують догляду, зокрема літніх людей, є особливо сильним у країнах, де існують організовані лобістські групи пенсіонерів. Наприклад, у Швеції близько 30 % людей похилого віку є членами асоціацій пенсіонерів, які активно обстоюють свої права й інтереси на рівні місцевого та центрального урядів. Навіть у країнах, де таких організацій не так багато, урядові структури усвідомили необхідність урахувувати потреби старших осіб і їхніх сімей. У результаті цього політики визначили три основні напрями змін у сфері піклування про людей похилого віку, що мають на меті змінити саму природу турботи про цю соціальну групу.

Перша мета полягає в досягненні максимальної інтеграції осіб похилого віку в суспільство, одночасно з поліпшенням умов їхнього життя та якості догляду за ними. Це передбачає підвищену увагу до осіб, які проживають у будинках для людей похилого віку й аналогічних установах. Крім того, ця мета сприяє пом'якшенню режиму в цих закладах і, де можливо, переведенню старших осіб на домашній догляд або в денні стаціонари.

Друга мета – це визнання важливості навантаження та стресів, із якими стикаються ті, хто здійснює догляд, і розроблення програм підтримки для цих осіб, щоб попередити «синдром вигорання». У багатьох країнах почали визнавати роль членів родини в догляді за літніми людьми, уважаючи їх не лише працівниками, а й клієнтами служб соціального забезпечення, зокрема тими, хто має право на допомогу від держави. У Великій Британії наголошують на необхідності практичної підтримки для осіб, які доглядають за старшими людьми. У Швеції місцеві органи управління зобов'язані враховувати потреби доглядачів і надавати їм підтримку, зокрема у формі оплачуваних відпусток. У Великій Британії й Австралії питання відпочинку для осіб, які здійснюють тривалий догляд, стало предметом національних обговорень.

Третю мету спрямовано на підвищення ефективності та економічної обґрунтованості програм догляду за людьми похилого віку. Ця проблема особливо актуальна для країн, які прагнуть зменшити витрати на соціальне забезпечення. Однак вона також є важливою для держав, які приділяють велику увагу соціальній підтримці. У Нідерландах, наприклад, комітету з фінансування охорони здоров'я було визначено завдання розробити стратегію, що сприятиме підвищенню обсягів допомоги та водночас знижуватиме витрати в умовах населення, яке старіє. Така стратегія є частиною нової австралійської політики щодо ефективного використання бюджетних коштів на догляд за людьми похилого віку.

Соціальну роботу з людьми похилого віку спрямовано на виконання таких ключових завдань:

- попередження причин виникнення проблем літніх людей через аналіз та усунення чинників, що сприяють їх соціальній ізоляції чи відчуженню;

- сприяння реалізації прав і законних інтересів людей похилого віку, створення умов для їх самореалізації, активного життя та уникнення соціальної ізоляції;

- забезпечення рівності в отриманні соціальної допомоги та послуг з огляду на можливості та потреби літніх людей;

- диференційований підхід до розв'язання проблем різних категорій людей похилого віку з урахуванням соціальних ризиків, що впливають на їхній стан;

- виявлення індивідуальних потреб осіб похилого віку в соціальній допомозі та обслуговуванні;

адресність надання послуг, особливо для тих, хто перебуває в ситуаціях, які загрожують їхньому здоров'ю чи життю;

використання інноваційних технологій соціальної роботи, спрямованих на задоволення потреб літніх осіб;

забезпечення інформованості громадян похилого віку щодо доступних їм соціальних послуг і програм допомоги.

Соціальна робота з людьми похилого віку охоплює кілька основних напрямів щодо забезпечення їхніх потреб та підтримання:

1. *Соціальне забезпечення та допомога*: створення матеріальних і фінансових умов, необхідних для підтримання нормальної життєдіяльності.

2. *Догляд у стаціонарних установах*: надання соціальної допомоги та догляду в спеціалізованих закладах Міністерства праці та соціальної політики.

3. *Територіальні центри та відділення денного перебування*: забезпечення соціальної підтримки, організації дозвілля й адаптації літніх людей.

4. *Догляд і соціальна підтримка вдома*: індивідуальне обслуговування літніх людей за місцем їх проживання.

Соціальна допомога людям похилого віку – це підтримка, що здійснюють у грошовій чи натуральній формі, а також у формі послуг або пільг, на основі законодавчо закріплених державою соціальних гарантій. Мета такої допомоги – забезпечення адресної підтримки різним категоріям літніх людей, подолання критичних життєвих ситуацій, викликаних складними соціально-економічними умовами. Основні види соціальної допомоги подано на рис. 7.1.

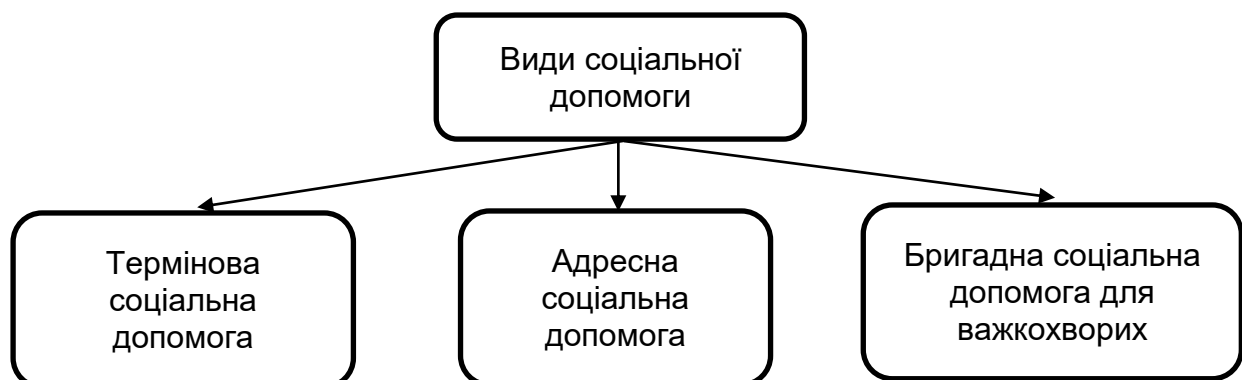

Рис. 7.1. Соціальна допомога людям похилого віку

Термінова соціальна допомога – це разова підтримка для людей, які гостро потребують допомоги; забезпечення гарячим харчуванням, продуктовими наборами, одягом, взуттям, предметами першої необхідності; разові матеріальні виплати, сприяння в тимчасовому житті, екстрена соціально-психологічна підтримка через «Телефон довіри» та юридична допомога.

Адресна соціальна допомога – це надання підтримки літнім людям, які опинилися в особливо складних життєвих обставинах; відвідування соціальними працівниками, надання побутової та соціально-психологічної допомоги.

Бригадна соціальна допомога для важкохворих – це комплексне обслуговування, що поєднує соціальні та медичні послуги; надання побутової допомоги соціальними працівниками та медичного догляду медичними сестрами.

У багатьох країнах світу для задоволення зростаючих потреб людей похилого віку та осіб, які здійснюють за ними догляд, проводять систематичну роботу з трансформації традиційних культурних цінностей і норм. Це передбачає зміну суспільної свідомості, поведінкових моделей і звичаїв, які історично склалися. Особливу увагу приділяють подоланню суспільного опору щодо перерозподілу обмежених фінансових ресурсів, що виділяють для людей похилого віку, адже цей процес часто сприймають як конкуренцію з іншими соціальними програмами. Така ситуація потребує стратегічного підходу, спрямованого на формування солідарності між поколіннями та створення стійкої підтримки політики, орієнтованої на літніх людей.

7.2. Види соціальної роботи з людьми похилого віку

У стратегії соціальної роботи, яка враховує соціально-демографічні процеси старіння населення, спростовують хибне уявлення про те, що літні люди є тягарем для суспільства. Ця позиція є помилковою з огляду на дві ключові причини.

Економічний аспект. Кожна людина, яка працює, приблизно у віці 30 – 35 років уже компенсує суспільству витрати на її навчання й освіту. Протягом наступних 20 – 30 років професійної діяльності вона генерує економічний «надлишок», частину якого згодом використовують для забезпечення її пенсійних виплат і соціальних послуг. Варто зазначити,

що пенсіонери зазвичай не споживають усієї вартості раніше створеного ними продукту, оскільки далеко не всі мають змогу прожити понад 20 років після виходу на пенсію.

Морально-гуманістичний аспект. Ставлення до літніх осіб як до тих, хто «віджив своє» або «втратив цінність», є не лише помилковим, а й етично неприйнятним. Таке сприйняття суперечить гуманістичним принципам, є відверто цинічним і жорстоким.

Головна мета соціальної роботи з людьми похилого віку (ЛПВ) полягає в залученні їх до «соціальної самодіяльності», що може суттєво полегшити їхнє життя та забезпечити їм відчуття корисності й поваги (рис. 7.2).

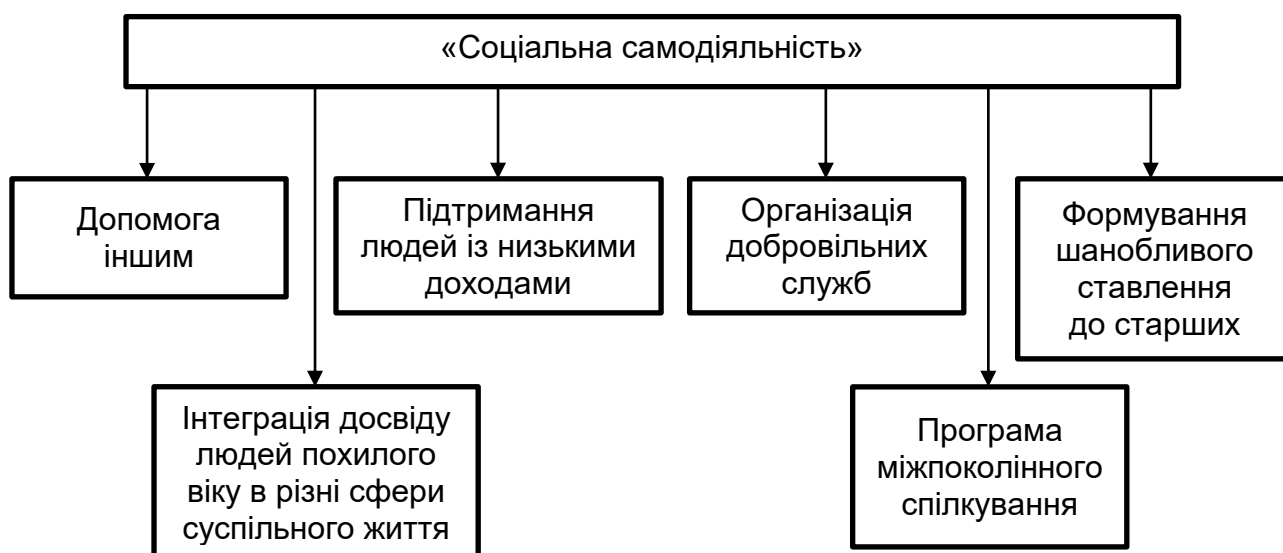

Рис. 7.2. Основні програми «соціальної самодіяльності» людей похилого віку

Основні зусилля соціальних служб, що працюють із людьми похилого віку, спрямовано на поліпшення умов їхнього життя, підтримання соціального забезпечення, допомогу в досягненні довголіття, і забезпечення спокійної старості. Роботу з людьми похилого віку здійснюють на двох рівнях.

Макрорівень – це створення та реалізація соціальної політики, яка враховує інтереси людей похилого віку: формування пенсійних фондів, розвиток системи соціального страхування, створення фондів підтримки, організацію медичного, психологічного та консультаційного обслугову-

вання. Політика на цьому рівні має забезпечити національні програми, що сприятимуть інтеграції людей похилого віку в суспільство та забезпеченню їхніх потреб.

Мікрорівень охоплює вивчення умов життя людей похилого віку, рівня та якості надання їм соціальної допомоги. Це конкретна соціальна робота, спрямована на підтримання людей у повсякденному житті через надання соціальних послуг, створення комфортних умов для проживання, забезпечення необхідною медичною та побутовою допомогою.

Соціальна робота з ЛПВ передбачає застосування трьох основних принципів:

вивчення індивіда в його соціальному середовищі. Для ефективної роботи з літніми людьми слід урахувати не тільки їхні індивідуальні потреби, але й умови, у яких вони живуть, їхні соціальні зв'язки, місце в суспільстві. Важливо також зрозуміти, як соціальні та культурні чинники впливають на їхнє життя;

розуміння психосоціального становлення та розвитку особистості як довічного процесу. Для соціальної роботи важливо враховувати, що старіння – це зміни не тільки на фізичному рівні, але й у психології та соціальних ролях людини;

урахування соціокультурних чинників у формуванні й розвитку особистості. Розуміння того, що кожна людина старіє в умовах свого унікального соціокультурного середовища, яке визначає її поведінку, звички, цінності й способи адаптації до старості.

Одним із основних напрямів соціальної роботи з літніми людьми є *соціальна допомога вдома*. Мета такої допомоги – максимальне продовження перебування літніх людей у звичній для них обстановці, збереження їхнього особистісного та соціального статусу, захист прав та інтересів. Крім того, для підтримання соціальної активності людей похилого віку часто організують клуби за інтересами або відділення денного перебування. У цих відділеннях створюють умови, схожі на домашні, організують різні види діяльності та спілкування, дозвілля, а також посильну працю. Це дозволяє літнім людям зберігати активність, соціальні зв'язки і функціонувати в колективі, що допомагає в їх соціальній реабілітації. У результаті соціальна робота дає змогу літнім людям стати не просто об'єктами підтримки, а повноправними суб'єктами, здатними брати активну участь у житті суспільства (табл. 7.2). Основними напрямами соціальної роботи з ЛПВ є виявлення осіб, які потребують

соціальної допомоги; активізація соціального життя; освітня й роз'яснювальна робота.

Таблиця 7.2

Основні напрями соціальної роботи з людьми похилого віку

Напрямок соціальної роботи	Перелік послуг
Соціальне забезпечення та підтримка	Надання матеріальних і фінансових ресурсів для підтримання нормальної життєдіяльності; забезпечення натуральною допомогою (одяг, продукти, предмети першої необхідності); організація доступу до безкоштовного або пільгового харчування, ліків, побутових послуг
Медико-соціальна допомога	Організація медичного обслуговування (домашній догляд, сестринський догляд); проведення профілактичних заходів, спрямованих на збереження здоров'я; надання послуг соціальних аптек, лікарень, реабілітаційних центрів
Соціально-психологічна підтримка	Надання психологічної допомоги (індивідуальна, групова терапія); організація підтримки для подолання самотності (групи спілкування, клуби за інтересами); допомога в адаптації до змін соціального статусу та втрачених ролей
Організація дозвілля та самореалізації	Проведення культурно-освітніх заходів, тренінгів, майстер-класів; створення умов для творчої діяльності, волонтерства, участі в громадських ініціативах; залучення до програм міжпоколінного обміну досвідом
Соціальна допомога вдома	Надання послуг соціальних працівників удома (догляд за важкохворими, допомога у веденні господарства); організація доставки продуктів, ліків, забезпечення транспортних послуг; психосоціальна підтримка на дому
Стаціонарний догляд	Соціальна та медична допомога в установах Міністерства праці та соціальної політики; забезпечення повноцінного догляду в будинках-інтернатах, геріатричних центрах; розроблення та впровадження індивідуальних програм реабілітації та догляду; організація паліативної допомоги
Юридична підтримка	Захист прав літніх людей (обстоювання пенсійних, майнових прав, захист від насильства); консультації щодо оформлення документів, спадкування, соціальних виплат; допомога в доступі до правової допомоги
Профілактика соціального відчуження	Збереження соціальних зв'язків (відвідування родичів, колишніх колег); популяризація толерантного ставлення до літніх людей у суспільстві; сприяння інтеграції літніх людей у громадське життя

Стратегія соціальної роботи в аспекті роботи з літніми людьми базується на розмежуванні феноменів ізоляції та самотності.

Ізоляція відображає об'єктивну відсутність суспільних контактів і часто є наслідком зовнішніх обставин, як-от утрата родини, друзів чи можливостей для соціальної взаємодії.

Самотність натомість є суб'єктивним психічним станом, що може виникати навіть за наявності соціальних зв'язків, але зумовлюється одноманітністю життя або невідповідністю соціальних контактів очікуванням людини. Ступінь самотності визначається не лише кількістю контактів, а й глибиною очікувань, сформованих у літньої людини щодо оточення.

7.3. Органи соціального захисту людей похилого віку

Однією з ключових проблем соціальної роботи з людьми похилого віку є подолання самотності й адаптація до пенсійного періоду життя. У контексті геронтології самотність трактують як глибоке емоційне переживання, пов'язане з відчуттям розриву соціальних зв'язків, страхом перед наслідками ізоляції, втратою життєвих цінностей або близьких людей; супроводжується відчуттям покинутості, непотрібності та марності власного існування. Хоча самотність може виникати на будь-якому етапі життя, у старості вона стає особливо значущою й актуальною.

Самотність у старості є багатограним соціальним феноменом, який має кілька основних вимірів:

1. Соціальний стан: відображає психофізичний статус літньої людини, що утруднює встановлення нових соціальних контактів або підтримання наявних зв'язків. Причини цього стану можуть мати як психічний, так і соціально-економічний характер.

2. Відсутність близьких: виявляється у відсутності родичів, дітей, онуків або подружжя, а також у випадках окремого проживання від молодших членів родини.

3. Ізоляція в родинному середовищі: навіть за умови проживання в сім'ї літня людина може відчувати дефіцит людського спілкування, що є виявом психологічної самотності.

4. Свідомий вибір самотнього способу життя: у деяких випадках літня особа свідомо вибирає ізоляцію, прагнучи захистити свій внутрішній світ, стабільність і незалежність від вторгнення сторонніх чи навіть близьких. Такий вибір може бути зумовлено особливостями характеру, станом психічного здоров'я або бажанням зберегти звичний спосіб життя.

Соціальні працівники, працюючи з літніми людьми, мають брати до уваги різні аспекти самотності, пропонуючи індивідуалізовані підходи для підтримання соціальної інтеграції, поліпшення емоційного стану та відновлення соціальних зв'язків.

Серед категорій людей похилого віку, які потребують особливої соціальної допомоги, виокремлюють ветеранів війни і праці, інвалідів, малозабезпечених пенсіонерів та самотніх громадян.

Проблема старіння населення є одним із глобальних викликів сучасного світу. Згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я, до літніх людей належать особи віком від 60 до 74 років, до старих – від 75 до 89 років, а до довгожителів – особи віком 90 років і старші. Соціологи часто позначають ці періоди як «третій вік», а демографи використовують терміни «третій» (60 – 75 років) і «четвертий» (понад 75 років) віки.

Отже, у контексті соціальної роботи до літніх належать люди, які вже досягли 60-річного віку. Це означає, що соціальна допомога цим особам має особливе значення, оскільки вони стикаються з численними соціальними, психологічними та фізичними викликами, які потребують комплексного підходу до їх забезпечення та інтеграції в суспільство.

Основне завдання соціальної роботи з людьми похилого віку полягає в забезпеченні їх соціального захисту, який охоплює комплекс економічних, соціальних та правових гарантій, спрямованих на підтримання громадян літнього й старечого віку. Ця діяльність базується на принципах гуманізму, милосердя й турботи з боку держави та суспільства до тих, хто найбільше цього потребує.

Соціальний захист цієї категорії населення структурно складається з трьох основних напрямів:

Профілактика, метою якої є збереження добробуту людей похилого віку через зменшення чи усунення чинників ризику, які можуть призводити до втрати незалежності.

Завдання: запобігання потребі влаштування в стаціонарні установи соціального обслуговування завдяки підтриманню здоров'я, соціальної активності та благополуччя.

Підтримка – забезпечення необхідної допомоги для збереження максимально можливого рівня самостійності літньої людини.

Завдання: створення умов для продовження активного способу життя, зокрема через надання послуг соціального догляду, побутової підтримки, організації дозвілля тощо.

Представництво – захист прав та інтересів осіб літнього віку, які не можуть їх обстоювати самотійно.

Завдання: представництво інтересів недієздатних або обмежено дієздатних людей у правових і соціальних питаннях для забезпечення необхідної допомоги та підтримки.

Територіальні центри соціального обслуговування є спеціалізованими державними установами, що забезпечують надання соціальних послуг громадянам, які опинились у складних життєвих обставинах.

Завдання: надання послуг особам похилого віку, людям із інвалідністю, а також хворим, які потребують постійної допомоги; безробітним, зареєстрованим у державній службі зайнятості, за умови, що середньомісячний сукупний дохід їхніх родин не перевищує рівня прожиткового мінімуму. Безоплатне обслуговування надають особам похилого віку, які не мають родичів, зобов'язаних забезпечувати догляд за ними.

Для отримання соціального обслуговування особа похилого віку має подати письмову заяву до Управління праці та соціального захисту населення за місцем проживання. Процедура надання соціального обслуговування передбачає такі етапи (рис. 7.3):

Рис. 7.3. Етапи надання соціального обслуговування

Цілісна система соціального захисту людей похилого віку має сприяти збереженню їхньої гідності, інтеграції в суспільство та забезпеченню якості життя, відповідної до їхніх потреб і можливостей. Кожна із систем має різний рівень чутливості до ризиків: солідарна система вразлива до демографічних змін, але менш залежна від інфляційних чинників, тоді як накопичувальна система демонструє стійкість до демографічних ризиків, проте більш вразлива до інфляційних впливів. Така взаємодоповнюваність дозволяє створити більш стабільну й адаптивну пенсійну систему.

У західних країнах активно популяризують концепцію «успішного старіння», яка передбачає три ключові аспекти: низьку ймовірність виникнення хвороб чи інвалідності, високі можливості для навчання та фізичної активності, а також активну участь у суспільному житті.

Нині в Україні умови для реалізації цієї концепції є недостатньо сприятливими. Попри це, окремі її елементи частково впроваджують. Наприклад, люди старших вікових груп, як і решта громадян, мають змогу брати участь у політичному житті та висловлювати свою громадянську позицію. Однак в Україні немає організованих громадських об'єднань людей похилого віку, які могли б бути єдиною силою, здатною впливати на формування та реалізацію стратегій і програм, спрямованих на захист їхніх інтересів.

Соціальну політику держави орієнтовано на реалізацію конституційного права громадян похилого віку на соціальний захист. Серед стратегічних цілей на найближчу перспективу є не лише поліпшення матеріального становища та умов життя цієї категорії населення, але й створення умов для їх повноцінної участі в житті суспільства.

В Україні сформовано систему законодавства, спрямовану на соціальний захист громадян старшого віку. Ці нормативно-правові акти сприяють їх підтриманню та поступовому поверненню до самостійного і повноцінного життя. Основну відповідальність за надання соціальних послуг літнім людям покладено на відділення соціальних служб місцевих органів влади, департаменти соціальних служб, муніципальні служби соціального забезпечення, патронажні відділення, а також регіональні комісії з охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Попри наявність законодавчої бази, що регламентує соціальний захист літніх осіб, ключові аспекти цієї сфери потребують модернізації відповідно до міжнародних стандартів.

7.4. Старість як зміна соціального статусу людини

Тенденція старіння населення є важливим соціальним явищем, яке останніми десятиліттями спостерігають у багатьох розвинених країнах. Це результат зниження рівня народжуваності та збільшення тривалості життя, що призводить до поступового зменшення частки молодих людей у загальній чисельності населення та водночас до збільшення кількості людей похилого віку. Дані ООН ілюструють цю тенденцію: 1950 р. на планеті проживало близько 200 млн людей віком понад 60 років, а до 1975 р. їх кількість зросла до 550 млн. Сьогодні люди віком понад 60 років становлять 13,7 % від загальної чисельності населення Землі.

Це явище має соціальні, економічні та медичні наслідки. Наприклад, зростання кількості літніх людей потребує розроблення нових підходів у соціальній політиці, системі охорони здоров'я, а також у сфері пенсійного забезпечення. Важливою є також проблема забезпечення старшого покоління необхідними соціальними послугами, підтримання його активності, як фізичної, так і соціальної, а також розв'язання питань щодо соціальної ізоляції та самотності, які можуть посилюватися з віком.

Дійсно, старіння населення є однією з основних демографічних проблем для України, як і для багатьох інших країн. Згідно з прогнозами, до 2050 р. люди віком 60 років і старші становитимуть майже третину населення країни. Це спричиняє серйозні соціальні та економічні виклики, адже потреби цієї групи суттєво відрізняються від потреб молодшого населення. Зростання частки людей похилого віку ставить під загрозу стабільність пенсійної системи, оскільки зменшення працездатного населення означає менше надходжень до державних пенсійних фондів. Крім того, старіння населення потребує значних ресурсів для охорони здоров'я, адже з віком збільшується ймовірність захворювань та необхідність у медичному обслуговуванні. Також важливо переосмислити роль людей похилого віку в суспільстві. Хоча старші люди часто стикаються з проблемами, як-от обмеження у фізичній активності та самостійності, вони можуть робити цінний внесок у соціальний розвиток через передавання досвіду, волонтерську діяльність або участь у громадському житті. Це може стати важливим аспектом політики старіння, де акцент робитимуть на активному і гідному старінні.

Основним показником демографічного старіння суспільства є співвідношення чисельності двох вікових груп: осіб у віці до 19 років і понад

60 років. За шкалою Дж. Сандберга, демографічна старість настає, коли частка осіб першої групи стає меншою за 30 %, а частка другої групи перевищує 15 % від загальної чисельності населення.

Основним наслідком старіння населення та його стабільного природного зменшення є подальше скорочення потенціалу відтворення трудових ресурсів в Україні. Активізація процесу старіння спричиняє низку соціально-економічних змін, серед яких виокремлюють такі: зростання економічного навантаження на працездатне населення та збільшення витрат на соціальні програми в бюджеті; старіння найбільш працездатної частини населення, уповільнення оновлення знань та ідей, що може перешкоджати науково-технічному прогресу. Крім того, старіння населення поглиблює проблему самотності серед літніх осіб, посилюючи потребу в соціальній підтримці, економічному забезпеченні та інших формах допомоги. Загалом процес старіння та його наслідки вимагають суттєвої перебудови соціально-економічної системи, адаптації суспільства й економіки до реалій «старого» населення, де кількість споживачів переважає над кількістю економічно активних осіб.

Старість – це заключний етап індивідуального вікового розвитку (онтогенезу), який виникає закономірно й характеризується специфічними фізіологічними, психологічними та соціальними особливостями.

Старіння – це деструктивний процес, зумовлений наростаючою дією зовнішніх і внутрішніх чинників, які поступово ушкоджують організм, призводячи до зниження його фізіологічних функцій.

Стратегічне завдання соціальної роботи в умовах старіння полягає в активному втручанні в біосоціологічні процеси старіння. Це передбачає розроблення та реалізацію заходів, спрямованих на *подолання синдрому передчасного старіння* – патологічного, прискореного розвитку вікових змін; *профілактику негативних вікових змін* через організацію підтримки, яка дозволяє зменшити вираженість вікових проблем і адаптувати людину до змін, що відбуваються. Такий підхід дозволяє зберегти фізичне, психічне та соціальне благополуччя людей літнього віку, сприяючи їхній активній участі в житті суспільства.

До категорії літніх людей зараховують осіб, які досягли віку понад 60 років. Ця демографічна група характеризується низкою специфічних особливостей, наведених на рис. 7.4.

Рис. 7.4. Аспекти специфічних особливостей демографічної групи «літні люди»

Важливу роль у процесі демографічного старіння відіграє **зниження рівня народжуваності**. Менша кількість новонароджених призводить до поступового збільшення частки людей старшого віку. Демографічне старіння є зворотним до явища омолодження: за умови підвищення рівня народжуваності збільшується частка дітей і молоді, а частка осіб старшого віку зменшується.

Для України є характерним несприятливе співвідношення між працездатним та післяпрацездатним населенням. Частка осіб у післяпрацездатному віці становить понад 24 %, а економічне навантаження на працездатне населення з боку осіб післяпрацездатного віку досягло

411 осіб на 1 000 працездатних. Загальний коефіцієнт економічного навантаження становить 723 утриманці на 1 000 осіб працездатного віку. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, на пенсійне страхування сплачують внески 15,2 млн осіб, тоді як кількість пенсіонерів становить 13,8 млн. Це означає, що кожен платник внесків фактично фінансує 90,8 % середньої пенсії, і в окремих регіонах цей показник може бути ще більшим. Однак частка пенсійних витрат у ВВП країни становить 15 %, а рівень фіскального навантаження на платників страхових внесків залишається дуже високим (33,2 % для роботодавців і 2 – 5 % для найманих працівників), що стримує зростання легальної заробітної плати, а отже й бази для сплати страхових внесків. Прогнозують, що до 2046 р. частка пенсіонерів у загальній чисельності населення досягне 35 %, а до 2050 р. кількість осіб пенсійного віку зросте на 2 млн осіб, що спричинить збільшення співвідношення пенсійного до працездатного населення до 83 %, що є більш ніж двократним зростанням.

Процес демографічного старіння потребує переосмислення й адаптації основ функціонування соціальних служб з акцентом на соціальний захист і підтримання осіб літнього та старечого віку. Специфіку медичних і соціально-психологічних викликів цього періоду обґрунтовано в концепціях «**спосіб життя**» і «**якість життя**».

Концепція здорового способу життя базується на цілісному розумінні розвитку людини від дитинства до старості, визнаючи невідворотність вікових змін. Вона передбачає знання про те, як максимально ефективно використовувати ресурси організму в періоди піку фізичних і психічних можливостей і на етапах їх поступового зниження. Психічна активність є критично важливою, оскільки її втрата прискорює фізіологічне старіння. Збереження психічної активності дозволяє відсунути межу глибокої старості, роблячи кожну людину відповідальною за формування власної стратегії старіння.

Якість життя літніх осіб тісно пов'язана з їхнім загальним добробутом і характеризується впливом сукупності зовнішніх (соціальних, економічних, екологічних) і внутрішніх (психологічних, фізіологічних) чинників. Соціальна робота в цьому контексті має стратегічне спрямування.

У сучасному суспільстві спостерігають зростання інтересу до психологічних аспектів пізнього віку, що зумовлено низкою соціальних

чинників. З огляду на це літні люди стикаються із загальноновизнаними проблемами, серед яких можна виділити основні, подані на рис. 7.5.

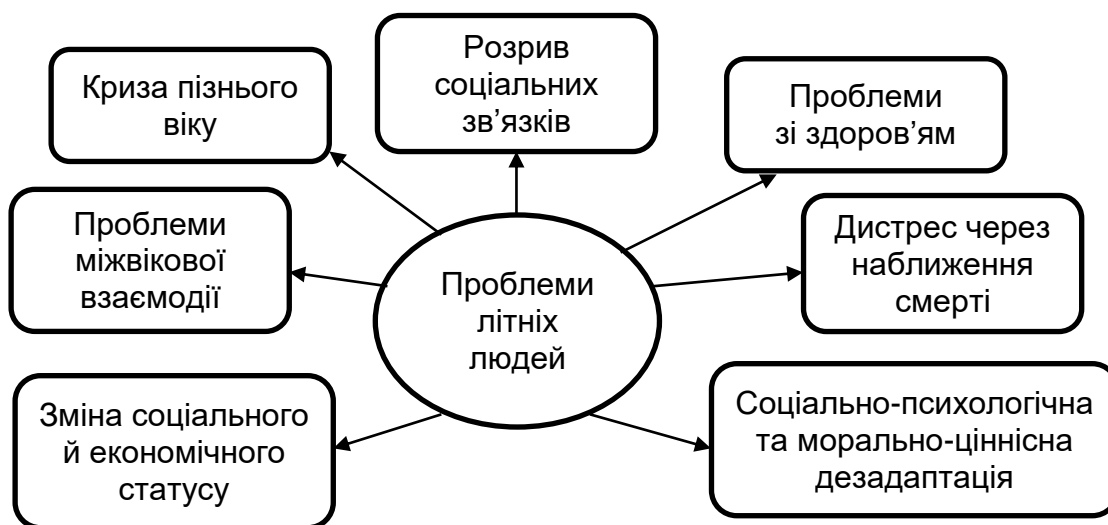

Рис. 7.5. Соціально-психологічний аспект загальноновизнаних проблем літніх людей

Одна з них – це збільшення частки літніх осіб у загальній демографічній структурі населення, поліпшення якості їхнього життя та працездатності, а також скорочення кількості багатопокілних сімей. Останнє призводить до того, що літні люди частіше залишаються самотніми, проживаючи окремо від дітей та онуків, і потребують різнобічної допомоги, зокрема соціально-психологічної підтримки. Крім того, у сучасній науці старість усе частіше розглядають як період розвитку, а не як етап деградації.

Розрив соціальних зв'язків спричинено зниженням соціальної активності, утратою працездатності, виходом на пенсію, фізичною чи емоційною віддаленістю від дорослих дітей, звуженням кола інтересів і соціальних контактів.

Проблеми зі здоров'ям: медико-біологічні (переживання болю, потреба в терапевтичному лікуванні), матеріальні (недостатність коштів для забезпечення якісного лікування та життєвої підтримки) та психологічні (утруднення самообслуговування).

Дистрес через наближення смерті: страх перед кінцевістю життя й очікування смерті викликають серйозне емоційне навантаження.

Соціально-психологічну та морально-ціннісну дезадаптацію зумовлено зміною суспільних установок, зниженням толерантності та ціннісної

погодженості особистості, утратою близьких, що призводить до самотності, самоізоляції та труднощів у спілкуванні.

Зміна соціального й економічного статусу: престиж літньої особи може знижуватися через погіршення матеріального становища, зниження якості життя, зростання залежності від інших.

Проблеми міжвікової взаємодії: виникають труднощі у взаєминах із представниками інших вікових груп, а також в організації дозвілля та відпочинку.

Криза пізнього віку охоплює переживання, пов'язані з відсутністю життєвої перспективи, обмеженнями в самореалізації та іншими психологічними викликами.

Психічний розвиток особи в пізній дорослості характеризується двома важливими особливостями: *нерівномірністю та варіативністю*.

Нерівномірність виявляється в різній швидкості змін психічних функцій. Наприклад, у літньої людини може залишатися порівняно добре збереженою здатність до мислення, тоді як пам'ять, особливо механічна, значно погіршується.

Варіативність свідчить про те, що психічний розвиток у цьому віці не має жорсткої детермінації. Старіючі люди одного й того самого віку можуть суттєво відрізнятися за психічними функціями, що залежить від стану їхнього здоров'я та індивідуального життєвого досвіду. Такі відмінності менш виражені на ранніх етапах життєвого циклу.

Ще однією ключовою характеристикою цього вікового періоду є поступове посилення **інволюційних (руйнівних) процесів**, які виявляються як мікроінволюційні зміни ще задовго до настання старості. Ці процеси потребують особливої уваги в контексті психологічної та соціальної підтримки літніх осіб.

Настання старості не є чітко окресленою чи легко фіксованою подією. Це поступовий, тривалий процес, у результаті якого старість як етап життєвого циклу настає поступово. Відсутність точних меж між пізньою дорослістю та попередніми віковими періодами підкреслює складність цього явища. Період пізньої дорослості охоплює значний за тривалістю відрізок життя, який не є однорідним, тому його поділяють на кілька етапів. Хронологічні межі цих етапів не завжди є чіткими, проте найчастіше виокремлюють:

- похилий вік (60 – 74 роки);
- старечий вік (75 – 89 років);
- довгожителство (90 років і більше).

Якість життя на кожному із цих етапів великою мірою залежить від стану здоров'я та загального самопочуття людини.

Результати наукових досліджень особистісних характеристик у старості демонструють неоднозначність і розбіжності в інтерпретаціях. Одні вчені стверджують, що риси особистості залишаються стабільними протягом старіння, аргументуючи це впливом генетичних чинників на такі аспекти, як емоційність, товариськість і активність, які з віком майже не змінюються. Натомість інші дослідники вказують на якісні зміни особистісних рис на різних стадіях старіння. Наприклад, у Шотландському дослідженні 1947 р., продовженому у 2012 – 2013 рр., було виявлено істотні відмінності в особистісних характеристиках людей пізнього віку порівняно з попередніми етапами життя. Водночас дві риси залишилися стабільними – сталість настрою та добросовісність.

Деякі науковці вважають, що в старості характерологічні риси особистості з негативним забарвленням можуть загострюватися. Наприклад, недовірливість може трансформуватися в підозрілість, дріб'язковість – у скнарність, принциповість – у непримиренність, а емоційна нестабільність і дратівливість – в агресивність. Водночас багато людей із віком демонструють позитивні зміни в характері, як-от поступливість, прагнення до компромісу, внутрішнє умиротворення, відхід від дріб'язковості та переосмислення глобальних людських цінностей.

Дослідження також показують, що з віком здебільшого не відбувається суттєвої втрати моральних або соціальних якостей особистості. Чесність, щирість і дружелюбність залишаються характерними рисами багатьох літніх людей. Не всі дослідники підтримують твердження про погіршення емоційних станів та емоційного реагування в пізньому віці. Зарубіжні науковці на основі своїх досліджень стверджують, що емоційні переживання в старшому віці можуть бути не лише такими самими, як і в молодості, а іноді навіть більш позитивними. Вони зазначають, що літні люди, порівняно з молодшими, мають меншу кількість негативних емоційних переживань і вищий рівень емоційного самоконтролю. Емоційне життя в пізній дорослості зберігає багато спільного з молодшим віком, змінюються лише способи регуляції емоцій, і ці зміни зазвичай є позитивними.

Ставлення до себе в більшості осіб пізнього віку є вибіркоким і залежить від конкретної ситуації. У знайомих умовах, до яких вони прагнуть, це ставлення є позитивним і сприятливим. У таких умовах літні люди

демонструють працездатність, упевненість у собі та здатність контролювати власні емоції. Негативне ставлення до себе, тривожність і проблеми виникають, коли виникають труднощі або змінюється звична для них ситуація. Загалом люди похилого віку віддають перевагу збереженню своєї особистості, взаємин та оточення в поточному стані.

Література: [12; 13; 27; 34; 39; 42 – 47; 49; 67; 68; 93; 94; 96].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Визначте основну мету соціальної роботи з людьми похилого віку в сучасних умовах.
2. Місце соціальної роботи з людьми похилого віку в системі соціального захисту населення.
3. Наведіть основні категорії соціальних послуг для людей похилого віку в Україні.
4. Які є види соціальної роботи з людьми похилого віку? Які з них є найбільш ефективними?
5. Які особливості мають групові форми соціальної роботи з людьми похилого віку?
6. Які органи соціального захисту відповідають за надання допомоги людям похилого віку в Україні?

Запитання для самоконтролю

1. Що таке індивідуальний підхід у соціальній роботі з людьми похилого віку та як його реалізувати на практиці? Назвіть органи місцевого самоврядування, що можуть сприяти розвитку соціальних послуг для людей похилого віку.
2. Які види соціальних послуг для людей похилого віку є найбільш затребуваними в умовах сучасного соціуму?
3. Як можна вдосконалити систему соціальної роботи з людьми похилого віку в Україні?
4. Як забезпечити ефективну взаємодію між соціальними працівниками та людьми похилого віку на індивідуальному рівні?

5. Які методи та технології соціальної роботи з людьми похилого віку є найбільш ефективними в боротьбі з ізоляцією та самотністю?

6. Як соціальна робота може сприяти підвищенню якості життя людей похилого віку?

Тестові завдання

1. Метою соціальної роботи з людьми похилого віку є:

- а) формування системи пенсійного забезпечення;
- б) підвищення активності та участі в суспільному житті;
- в) виплата грошових допомог;
- г) підтримання здоров'я літніх людей.

2. Яка організація відповідає за соціальний захист людей похилого віку в Україні:

- а) Міністерство охорони здоров'я;
- б) Міністерство праці та соціальної політики;
- в) Державний фонд соціального страхування;
- г) органи місцевого самоврядування?

3. Важливою складовою частиною концепції «успішного старіння» є:

- а) відсутність будь-яких хвороб;
- б) активна участь у політичному житті;
- в) високий рівень навчання та фізичної активності;
- г) відсутність сімейних зв'язків.

4. Яка з наведених категорій осіб має право на соціальне обслуговування через територіальні центри:

- а) люди похилого віку, які мають родичів;
- б) люди похилого віку з низьким доходом;
- в) безробітні громадяни;
- г) особи, які перебувають у трудовій активності?

5. Що є основним елементом старості, який впливає на зміни в соціальному статусі людини:

- а) зниження фізичної активності;
- б) утрата роботи;

- в) відсутність соціальної підтримки;
- г) зміна звичних ролей та обов'язків?

6. Що є основною метою органів соціального захисту людей похилого віку:

- а) виплата пенсій;
- б) забезпечення безпеки;
- в) надання соціальних послуг для поліпшення якості життя;
- г) організація дозвілля?

7. Як зміни в здоров'ї літніх людей впливають на їхню соціальну активність:

- а) знижують рівень їхньої участі в громадських заходах;
- б) поліпшують фізичну активність;
- в) збільшують потребу в психологічному консультуванні;
- г) спрощують виконання повсякденних обов'язків?

8. Соціальна робота з особами з інвалідністю

Мета – ознайомити здобувачів вищої освіти з основними аспектами соціальної роботи з особами з інвалідністю; навчити ефективних методів і технологій надання допомоги цій категорії осіб; сформувати практичні навички для розвитку індивідуальних та групових форм соціальної роботи.

Основні питання

- 8.1. Правові аспекти соціального захисту осіб з інвалідністю.
- 8.2. Система соціальної роботи з особами з інвалідністю.
- 8.3. Державне управління системою соціального захисту інвалідів.

Ключові слова: соціальна робота, інвалідність, соціальний захист, ресурсна підтримка, психосоціальна адаптація, індивідуальні програми.

8.1. Правові аспекти соціального захисту осіб з інвалідністю

В Україні відбувається поступове зростання загальної кількості осіб з інвалідністю, що частково зумовлено наслідками воєнних дій. Відпо-

відно до Конституції України така категорія населення має гарантовані адміністративні, соціальні та економічні права, реалізація й захист яких є обов'язком держави. На сьогодні в країні сформовано певну систему захисту прав осіб з інвалідністю, яка містить механізми забезпечення цих прав. Проте система постійно зазнає змін і вдосконалення, що відображено як у чинному законодавстві, так і в трансформації суспільного ставлення до осіб з інвалідністю. Особливу увагу приділяють адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, прийнятих у розвинених країнах, зокрема у сфері соціального захисту та забезпечення прав осіб з інвалідністю. Незважаючи на позитивну динаміку, залишаються проблеми, пов'язані з необхідністю подальшого вдосконалення законодавчої бази. Зокрема, актуальним є питання ефективності дотаційної моделі соціального захисту, яка домінує в Україні. Крім того, потребує розвитку адміністративно-правове регулювання інтеграції осіб з інвалідністю в усі сфери суспільного життя, а також реабілітаційні заходи, спрямовані на їх адаптацію до нормального функціонування в соціальному середовищі. Усе це свідчить про важливість подальших наукових досліджень, спрямованих на розроблення економічно обґрунтованих механізмів підтримання та залучення осіб з інвалідністю до активної участі в житті суспільства.

Інваліди – це особлива соціально-демографічна група, основною ознакою якої є наявність юридично визнаного статусу інваліда. Визначення громадянина як інваліда базується на поєднанні трьох основних чинників, поданих на рис. 8.1.

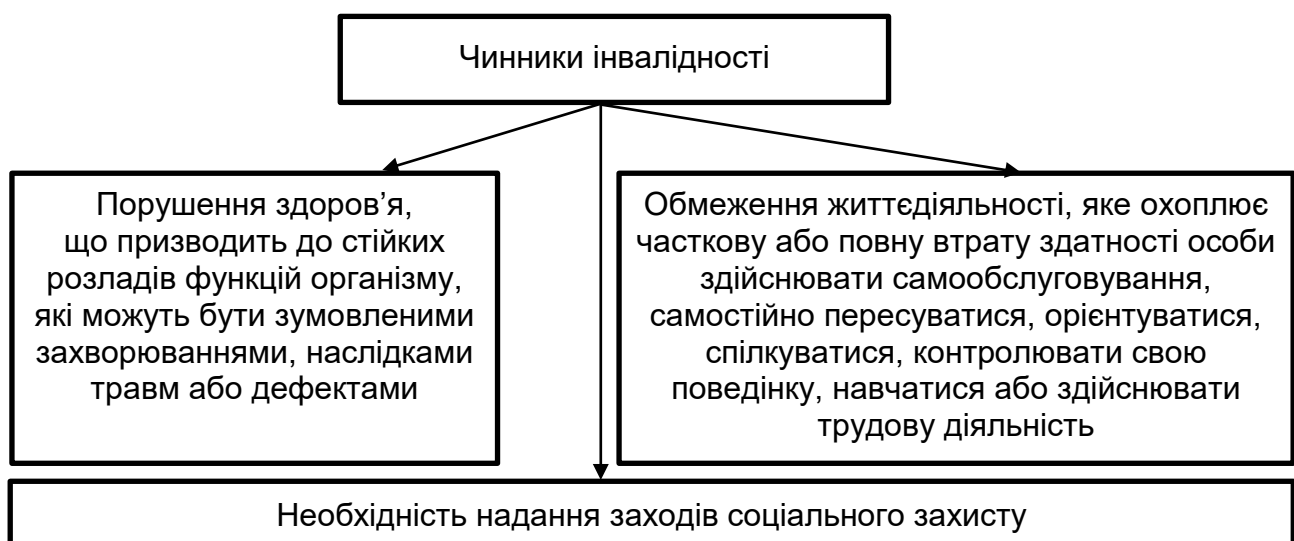

Рис. 8.1. Чинники визначення громадянина як інваліда

Під час медико-соціальної експертизи оцінюють основні категорії життєдіяльності, що мають ключове значення для соціальної достатності людини. Обмеження певних аспектів життєдіяльності або їх сукупності залежить від характеру порушень здоров'я, ступеня функціональних розладів, а також психологічних та соціальних чинників. Ступінь вираженості обмежень життєдіяльності може варіюватися.

Класифікація обмежень передбачає ранжування на три ступені, що залежать від здатності особи здійснювати певну категорію життєдіяльності та необхідних для цього умов. Залежно від тяжкості порушень функцій організму та обмеження життєдіяльності особі, визнаній інвалідом, присвоюють I, II або III групу інвалідності. Для осіб віком до 18 років визначають категорію «дитина-інвалід».

Євроінтеграційні прагнення України зумовлюють адаптацію європейських та міжнародних стандартів до національного законодавства у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю. Це питання є особливо актуальним, оскільки відповідно до офіційної статистики в Україні налічують 2,7 млн осіб з інвалідністю, що становить майже 6 % від загальної чисельності населення. За останні два десятиліття кількість інвалідів в Україні подвоїлася, що підтверджує необхідність подальшої уваги до цієї категорії громадян. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю, затверджені **Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН** у грудні 1993 р., установлюють принципи створення рівних стартових умов для всіх осіб, незалежно від їхнього психофізичного стану, здоров'я, віку, статі чи соціально-економічного статусу [87].

Подальший розвиток міжнародних норм у цій сфері відбувся 2006 р. з ухваленням **Конвенції про права осіб з інвалідністю** [28]. Головною метою Конвенції, відповідно до ст. 1, є сприяння, захист і забезпечення повного та рівного користування особами з інвалідністю всіма правами людини й основоположними свободами, а також зміцнення поваги до їхньої гідності.

Ці нормативні акти не лише визначають міжнародні зобов'язання держав у сфері соціального захисту, а й окреслюють межі для створення ефективних економічних механізмів, які сприятимуть інтеграції осіб з інвалідністю в суспільне та економічне життя. Вони є основою для розроблення політик, спрямованих на забезпечення рівності можливостей і повноцінної участі цієї категорії населення в усіх сферах суспільної діяльності.

Ратифікація Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю Верховною Радою України 16 грудня 2009 року стала важливим етапом у підвищенні значущості питань удосконалення інституційного забезпечення реалізації прав осіб з інвалідністю та їх реабілітації. Це рішення посилює зобов'язання держави перед українським суспільством щодо створення ефективних механізмів забезпечення рівності можливостей. 7 вересня 2016 року Верховна Рада України ухвалила урядовий законопроект, який вносить зміни до *Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів та Факультативного протоколу до неї»*. Ці зміни спрямовано на вдосконалення правових інструментів, що регламентують реалізацію положень Конвенції, та на забезпечення більш ефективного виконання міжнародних зобов'язань.

Усвідомлення державою важливості й актуальності розв'язання проблем осіб з інвалідністю сприяло ухваленню низки нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення правового, соціального та економічного захисту цієї категорії громадян, а також на формування позитивного ставлення суспільства до осіб з інвалідністю. До основних законодавчих актів у цій сфері належать Закон України **«Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»**; Закон України **«Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»**; Закон України **«Про психіатричну допомогу»**; Закон України **«Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»**.

Основним нормативно-правовим документом, що закріплює право громадян України на соціальний захист, є **ст. 46 Конституції України** [30]. Вона гарантує забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності. Це право реалізують через механізм загальнообов'язкового державного соціального страхування, який фінансують за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Важливим актом у сфері соціального захисту є Закон України **«Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»** [81]. Він передбачає надання особам з інвалідністю таких видів соціального захисту (рис. 8.2).

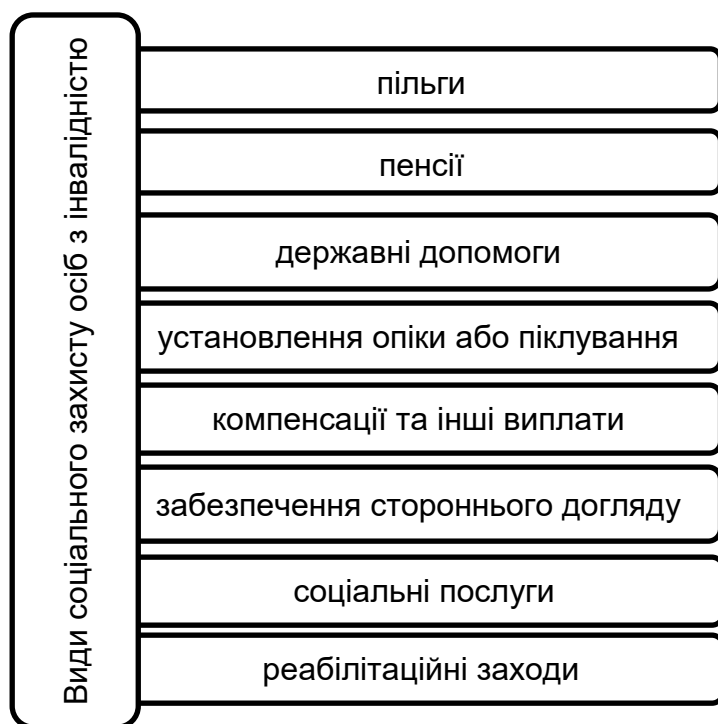

Рис. 8.2. Види соціального захисту осіб з інвалідністю відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»

Відповідно до **ст. 3 Конституції України** [30] людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнають найвищою соціальною цінністю. Ця норма передбачає рівний захист і забезпечення прав усіх осіб, зокрема тих, які мають обмежені можливості. Забезпечення цих принципів на практиці є важливим завданням держави в контексті побудови інклюзивного суспільства та досягнення соціальної справедливості.

Відповідно до **ст. 1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»** [81] особи з інвалідністю мають повний обсяг соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, визначених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Це підтверджує, що за законодавством України особи з інвалідністю користуються рівними правами з іншими громадянами.

У країні створено систему правового, соціального, психологічного та економічного захисту, спрямовану на забезпечення реалізації прав

осіб з інвалідністю. Водночас держава усвідомлює важливість формування належних умов для повноцінного використання цих прав. Такі умови є необхідними для забезпечення соціальної інтеграції осіб з інвалідністю та їхньої активної участі в суспільному житті, що відповідає принципам соціальної справедливості та інклюзії.

Захист прав дітей з інвалідністю регулює, зокрема, Закон України **«Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» (2001 р.)**. Питання реабілітації осіб з інвалідністю, закріплені у ст. 26 **Конвенції про права осіб з інвалідністю**, відображено в Законі України **«Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»** та постанові Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2006 року № 1 686 **«Про затвердження Державної типової програми реабілітації осіб з інвалідністю»**.

Окремої уваги потребує розвиток інклюзивної освіти в Україні, який стає ключовим елементом інтеграції осіб з інвалідністю в суспільне життя та забезпечення рівного доступу до якісної освіти. Інклюзивне навчання відіграє важливу роль у процесі інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство. Цей напрям реабілітації закріплено в низці нормативно-правових документів, що формують правове підґрунтя для його реалізації. Серед таких документів:

Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347;

Комплексна програма освіти та фахової підготовки осіб з інвалідністю;

зміни до Закону України **«Про освіту»** [80], які дозволяють загальноосвітнім навчальним закладам створювати спеціальні та інклюзивні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Крім того, наказом Міністерства освіти і науки України № 912 від 1 жовтня 2010 року затверджено **Концепцію розвитку інклюзивного навчання** [32], яка визначає основні підходи до впровадження інклюзивної освіти. Інклюзивна освіта є не лише інструментом навчання, а й важливим елементом соціалізації осіб з інвалідністю, сприяючи їх залученню до активної участі в житті суспільства.

Аналіз стану адміністративно-правового регулювання прав осіб з інвалідністю в Україні свідчить, що на сьогодні здійснено низку важливих заходів для забезпечення належного правового регулювання цієї

категорії осіб. Проте залишається необхідність прискореного розроблення ефективних механізмів реабілітації осіб з інвалідністю, зокрема тих, які стали інвалідами внаслідок війни. Одним із ключових чинників, що сприятиме досягненню цієї мети, є нормативне закріплення заходів соціально-трудової адаптації, освіти та перепідготовки осіб з інвалідністю. Важливо створити умови, які б забезпечували їх повну інтеграцію в суспільні процеси, не допускаючи ізоляції. Це сприятиме розвитку інклюзивного суспільства, де кожен громадянин має рівні можливості для участі в соціальних, економічних та культурних аспектах життя.

8.2. Система соціальної роботи з особами з інвалідністю

Згідно з Декларацією про права інвалідів (ООН, 1975 р.) **інвалідність** визначають як стан особи, яка не в змозі самотійно повною або частковою мірою задовольняти потреби нормального особистого та/або соціального життя через наявність вад, як природжених, так і набутих, що обмежують фізичні або розумові можливості. Відповідно, **інвалідність** – це складна біопсихосоціальна категорія, основною характеристикою якої є те, що люди з обмеженими можливостями стикаються з функціональними труднощами не лише через фізичні або психічні порушення, але й у результаті непристосованості соціального середовища до їхніх специфічних потреб, наявності соціальних упереджень та негативного ставлення до осіб з інвалідністю.

Практичному соціальному працівнику слід урахувати, що настання інвалідності є критичним моментом у житті особи, яке означає початок нового етапу. Це період, коли виникають численні бар'єри, що ускладнюють задоволення основних соціальних та життєвих потреб, відбувається зміна суспільного статусу індивіда, порушується звичний соціальний контекст, а також деформуються усталені життєві стереотипи. Важливим напрямом соціальної роботи з особами з інвалідністю є фахова реабілітація та працевлаштування, які сприяють досягненню матеріальної незалежності та реалізації здатності до самозабезпечення, що є потрібним для забезпечення гідності та соціальної інтеграції таких осіб.

Суб'єктами соціальних послуг є: *отримувачі послуг*, до яких належать особи з інвалідністю та особи похилого віку, які мають психічні розлади та потребують допомоги в різних аспектах життєдіяльності,

зокрема в соціальному обслуговуванні та реабілітації; *надавачі послуг* – юридичні та фізичні особи, зокрема фізичні особи-підприємці, зареєстровані в Реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг. Критерії для визначення діяльності надавачів соціальних послуг затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 року № 185. Ці критерії встановлюють вимоги до якості та умов надання соціальних послуг, а також гарантують належний рівень обслуговування для осіб, які їх отримують (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Права та обов'язки суб'єктів соціальної послуги

Обов'язки надавача	Права отримувача
1	2
<p>Створення необхідних умов для соціального та правового захисту осіб з інвалідністю та осіб похилого віку охоплює низку стратегічних кроків, спрямованих на забезпечення їхніх прав та інтеграцію в суспільство.</p> <p>1. Розроблення національних і регіональних програм, що гарантують доступ до соціальних, медичних та правових послуг, а також розвиток інклюзивних заходів для забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю та осіб похилого віку.</p> <p>2. Створення умов для безперешкодного доступу до соціальних послуг, як-от догляд, реабілітація, працевлаштування, освіта, транспорт та інші, з урахуванням індивідуальних потреб осіб.</p> <p>3. Забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги, яка дозволяє особам з інвалідністю та особами похилого віку захищати свої права, подавати позови та звертатися за підтримкою.</p> <p>4. Адаптація інфраструктури, громадських місць і транспортних засобів до потреб осіб з обмеженими можливостями. Інтеграція осіб похилого віку та з інвалідністю в соціальні, культурні та освітні процеси.</p> <p>5. Проведення інформаційних кампаній серед широкої аудиторії щодо прав осіб з інвалідністю та осіб похилого віку, що сприяє зменшенню стереотипів та дискримінації.</p> <p>6. Забезпечення належної фінансової підтримки для осіб з інвалідністю та осіб похилого віку, що охоплює пенсії, соціальну допомогу, пільги на житло та медичне обслуговування</p>	<p>Спілкування з іншими особами, зокрема з адвокатом або іншим законним представником, без присутності сторонніх осіб, згідно з правилами внутрішнього розпорядку</p>

1	2
<p>Ознайомлення осіб з інвалідністю, осіб похилого віку та їхніх законних представників із законодавством та системою підтримки є важливим аспектом забезпечення їхніх прав і гідності</p>	<p>Забезпечення таємниці листування під час відправлення та отримання будь-якої кореспонденції</p>
<p>Захист прав і законних інтересів осіб з інвалідністю та осіб похилого віку, визнаних недієздатними і які не мають законного представника, є важливим елементом надання соціальних послуг стаціонарного догляду</p>	<p>Доступ до засобів масової інформації</p>
<p>Створення безпечних умов для осіб з інвалідністю та осіб похилого віку під час надання соціальних послуг є одним із основних завдань соціальних працівників та надавачів послуг. Це передбачає не тільки фізичну безпеку, а й психологічний комфорт, забезпечення прав та інтересів отримувачів послуг</p>	<p>Дозвілля, заняття творчою діяльністю</p>
<p>Забезпечення невідкладного інформування членів сім'ї або законних представників особи з інвалідністю чи особи похилого віку є важливою складовою частиною соціального догляду, особливо в ситуаціях, коли виникають зміни в стані здоров'я, тілесні ушкодження або травми</p>	<p>Відправлення релігійних обрядів</p>
<p>Інформування органу опіки та піклування є важливою частиною процесу надання соціальних послуг особам з інвалідністю або особам похилого віку, які визнані недієздатними та не мають призначеного опікуна. Це забезпечує належну правову та соціальну підтримку таких осіб, а також гарантує, що їхні інтереси буде захищено</p>	<p>Звернення безпосередньо до надавача соціальних послуг із питань отримання соціальних послуг, відрахування з числа отримувачів соціальних послуг і додержання їхніх прав, передбачених Законами України «Про психіатричну допомогу», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та іншими нормативно-правовими актами</p>

1	2
<p>Організація проведення щорічних оглядів осіб з інвалідністю та осіб похилого віку, які отримують соціальну послугу стаціонарного догляду, є важливим елементом забезпечення їхнього благополуччя та соціальної інтеграції. Огляди проводить лікарська комісія, до складу якої входять лікарі-психіатри, психологи та педагогічні працівники. Це дає змогу своєчасно оцінити стан здоров'я особи та розв'язати питання, які стосуються подальшого перебування в інтернатних закладах, а також перегляду рішень про визнання недієздатності</p>	<p>Інші права, визначені чинним законодавством</p>

Особи з інвалідністю та особи похилого віку мають право на отримання різних видів соціальних послуг відповідно до їхніх індивідуальних потреб. Перелік цих послуг затверджує Міністерство соціальної політики України. У ньому зазначене таке:

Підтримане проживання – надання допомоги в організації умов для незалежного проживання.

Догляд (зокрема вдома, стаціонарний, денний) – забезпечення необхідного догляду за особами з інвалідністю або особами похилого віку.

Персональний асистент – надання допомоги у виконанні повсякденних завдань і забезпеченні мобільності.

Соціальна адаптація (зокрема соціально-трудова) – підтримання осіб в інтеграції в суспільство та робоче середовище.

Соціальна реабілітація – допомога у відновленні фізичних і психоемоційних функцій.

Тимчасовий відпочинок для осіб, які здійснюють догляд за дітьми / особами з інвалідністю – надання перерви для осіб, які здійснюють догляд, із можливістю відновлення сил.

Натуральна допомога – надання матеріальних або фізичних ресурсів, необхідних для забезпечення базових потреб.

Фізичний супровід осіб з інвалідністю – надання допомоги в пересуванні осіб з інтелектуальними, сенсорними, фізичними, моторними, психічними або поведінковими порушеннями.

Транспортні послуги – забезпечення доступу до транспорту для осіб з інвалідністю.

Соціальні послуги для осіб з інвалідністю та осіб похилого віку можуть надавати як безкоштовно, так і за плату, залежно від доходу отримувача.

Безкоштовне надання послуг. Надавачі соціальних послуг державного та комунального сектору забезпечують надання всіх соціальних послуг за рахунок державного бюджету без урахування доходу отримувача для таких категорій осіб: діти з інвалідністю; особи з інвалідністю І групи; особи, яким завдано шкоди бойовими діями, терористичними актами, збройним конфліктом або тимчасовою окупацією. Для інших категорій осіб, середньомісячний сукупний дохід яких становить менш ніж два прожиткові мінімуми для відповідної категорії осіб, соціальні послуги також надають за рахунок бюджету.

Диференційована плата. Для осіб, середньомісячний сукупний дохід яких перевищує два прожиткові мінімуми, але не перевищує чотири прожиткові мінімуми для відповідної категорії осіб, надають соціальні послуги за диференційованою платою, відповідно до порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України.

Плата за рахунок отримувача або третіх осіб. Для осіб, середньомісячний сукупний дохід яких перевищує чотири прожиткові мінімуми для відповідної категорії осіб, а також для осіб, які потребують соціальних послуг понад обсяги, визначені державним стандартом, соціальні послуги надають за рахунок отримувача або третіх осіб.

Для визначення права на отримання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів або з установленням диференційованої плати середньомісячний сукупний дохід отримувача соціальних послуг обчислюють через автоматизований обмін даними між інформаційно-телекомунікаційними системами органів влади, підприємств, установ і організацій за один квартал, що передує місяцю звернення. Цей дохід визначають діленням середньомісячного сукупного доходу сім'ї на кількість членів сім'ї, яких включають до її складу. Методику обчислення цього доходу затверджує центральний орган виконавчої влади, відповідальний за соціальний захист населення.

Тарифи на соціальні послуги та послуги з диференційованою платою визначає надавач соціальних послуг згідно з Порядком регулювання тарифів на соціальні послуги, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 року № 428.

Соціальні послуги під час дії воєнного стану, надані надавачами соціальних послуг державної/комунальної форми власності, як-от притулок, догляд, підтримане проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо, для осіб із числа внутрішньо переміщених осіб, які

постраждали від бойових дій, терористичних актів, збройного конфлікту, тимчасової окупації, фінансують у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Соціальні послуги можуть надавати *екстрено (кризово)* у таких випадках:

у разі загрози життю або здоров'ю особи;

під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або в її окремих місцевостях.

Коли уповноважений орган або надавач соціальних послуг отримує звернення (письмове або усне) від особи з інвалідністю чи особи похилого віку про потребу надання екстрених соціальних послуг, або отримує повідомлення від відповідних установ, закладів, соціальних менеджерів, фахівців із соціальної роботи, соціальних працівників, інших уповноважених посадових осіб органів місцевого самоврядування, закладів охорони здоров'я, установ із надання безоплатної первинної правової допомоги, центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги, підприємств, організацій будь-якої форми власності, громадських об'єднань, благодійних та релігійних організацій, фізичних осіб-підприємців або фізичних осіб, проводять оцінювання ситуації, у якій перебуває особа з інвалідністю чи особа похилого віку.

Якщо потрібно продовжити надання соціальних послуг, які надавали екстрено (кризово), надавач соціальних послуг виконує оцінювання індивідуальних потреб особи, складає індивідуальний план надання соціальних послуг і укладає договір про їх надання. Рішення щодо надання соціальних послуг без визначення середньомісячного сукупного доходу особи з інвалідністю чи особи похилого віку ухвалюють до припинення або скасування надзвичайного або воєнного стану та протягом одного місяця після його припинення чи скасування.

У разі виявлення потреби в інших соціальних послугах надавач допомагає отримувачу або його законному представнику (якщо опікуна недієздатній особі не призначено або втрачено з ним зв'язок під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або її окремих місцевостях – уповноваженому представнику органу опіки та піклування) подати до уповноваженого органу заяву або повідомлення про надання соціальних послуг.

Забезпечення ефективної соціальної інтеграції осіб з інвалідністю переважно здійснюють через реалізацію соціальних заходів. Серед них важливими є проведення пільгової фінансово-кредитної політики щодо

підприємств, які забезпечують працевлаштування інвалідів, а також установлення квот на прийняття на роботу осіб з інвалідністю та мінімальної кількості спеціальних робочих місць для них. Додатково резервують певні види робіт і професій, найбільш відповідних для працевлаштування осіб з обмеженими можливостями. Важливе значення має стимулювання роботодавців різних форм власності до створення нових робочих місць для інвалідів, а також забезпечення умов праці відповідно до індивідуальної програми реабілітації.

Ці заходи реалізують на різних рівнях, і суттєву роль у їх виконанні відіграють регіональні органи влади, які сприяють створенню широкої мережі соціальних закладів для інвалідів. До таких закладів належать центри соціального обслуговування інвалідів, що мають відділення денного перебування, які займаються побутовим, медичним та культурним обслуговуванням, організацією відпочинку та залученням до посиленої трудової діяльності. Окрім того, важливими є відділення для обслуговування вдома, що виявляють і обліковують осіб, які потребують допомоги вдома, надають соціально-побутову допомогу, а також сприяють у наданні пільг та переваг, передбачених законодавством. Не менш важливими є служби термінової допомоги, що надають допомогу у формі доставки продуктів харчування, ліків, а також ремонту, оформлення документів тощо.

Особливе значення має діяльність центрів соціальної реабілітації для дітей та підлітків з інвалідністю, у яких здійснюють медичну реабілітацію, психолого-педагогічну корекцію, соціально-побутову адаптацію та трудову орієнтацію. У процесі роботи з інвалідами застосовують різноманітні підходи для розв'язання комплексних проблем цієї категорії осіб. Система взаємодії із сім'ями інвалідів та дітьми з інвалідністю функціонує на різних рівнях – мікро-, мезо-, екзо- і макрорівнях. Будь-які зміни в одному з компонентів цієї системи зумовлюють необхідність адаптації інших її складових частин, що створює потребу в забезпеченні системної рівноваги та координації всіх її елементів.

Мікросистема охоплює різноманітні ролі та міжособистісні стосунки, що виникають у межах сім'ї, як-от взаємодія між матір'ю та батьком, матір'ю та дитиною з інвалідністю, батьком та здоровою дитиною, а також взаємини між дитиною з інвалідністю та здоровою дитиною. Ці взаємодії формують основну структуру мікросистеми, яка функціонує в межах більш широкої мезосистеми, що охоплює соціальні контексти та зовнішні впливи, які взаємодіють із сімейними стосунками.

Мезосистема охоплює окремих індивідів, а також різні служби та організації, які активно взаємодіють із сім'єю, зокрема працівників охорони здоров'я, соціального обслуговування, спеціалізовані реабілітаційні чи освітні програми тощо.

Екзосистема охоплює інститути, до яких сім'я може не бути безпосередньо залученою, але які здійснюють опосередкований вплив на її функціонування, як-от засоби масової інформації, система охорони здоров'я, система соціального забезпечення та освіти.

Макросистема охоплює такі чинники: політичні та економічні умови, що безпосередньо впливають на програми для осіб з інвалідністю та їхні сім'ї (економічний стан, політична ситуація); а також соціокультурні та соціально-економічні чинники, які визначають вибір сім'ї щодо участі в системі послуг, залежно від сприйняття інвалідності, економічного становища родини, її етнічних і конфесійних цінностей. Урахування цих аспектів є важливим для соціального працівника, оскільки його діяльність має комплексний характер і передбачає широкий спектр послуг для дітей з інвалідністю та їхніх сімей. Основною метою соціальної роботи з інвалідами є надання можливостей для виконання ними соціальних функцій (праця, навчання, спілкування тощо), які зазвичай доступні здоровим людям.

8.3. Державне управління системою соціального захисту інвалідів

Діяльність держави щодо осіб з інвалідністю полягає у створенні всебічних умов для забезпечення рівних прав і можливостей цих осіб із метою повноцінної участі в суспільному житті, на рівні з іншими громадянами. Ця діяльність охоплює правові, економічні, політичні, соціальні, психологічні та інші аспекти, спрямовані на усунення бар'єрів, які перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб осіб з інвалідністю:

виявлення та усунення перешкод щодо доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, а також до інформації та зв'язку;

забезпечення доступу до освіти, праці, культури, фізичної культури та спорту з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей і інтересів осіб з інвалідністю;

забезпечення охорони здоров'я та соціального захисту;

виконання індивідуальних програм реабілітації осіб з інвалідністю; забезпечення пристосованого житла та сприяння громадській діяльності осіб з інвалідністю.

Система надання соціальних послуг має охоплювати: *комплексний підхід* для забезпечення доступу до різноманітних послуг (медичних, психологічних, правових, освітніх, житлових та ін.) для всіх груп, що потребують підтримки; *індивідуалізацію послуг* щодо забезпечення індивідуального підходу до кожного отримувача послуг з урахуванням його потреб та можливостей; *належне фінансування*: система соціальних послуг має бути фінансованою відповідно до державного бюджету та місцевих фінансових ресурсів з урахуванням потреб у наданні допомоги різним категоріям населення.

Основою системи надання соціальних послуг інвалідам і загальної системи соціального захисту є мережа організацій та установ, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам. Ці організації забезпечують надання послуг особам, які потребують соціального захисту, зокрема інвалідам, людям похилого віку та іншим уразливим групам населення (рис. 8.3).

Рис. 8.3. Основні елементи системи соціальних послуг

Діяльність Міністерства праці і соціальної політики України у сфері надання соціальних послуг інвалідам охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на поліпшення умов життя осіб з інвалідністю та забезпечення їхніх прав. Ці напрями діяльності Міністерства праці і соціальної політики України є ключовими для забезпечення високого рівня соціального захисту осіб з інвалідністю та їх успішної інтеграції в суспільство. Згідно з *Положенням про Міністерство праці та соціальної політики України № 1319 від 1 грудня 1997 року* основними напрямками діяльності цього міністерства є:

Розроблення соціальної політики та нормативно-законодавчих актів: робота над створенням та вдосконаленням законодавчої бази, яка регулює організацію соціального захисту інвалідів, зокрема розроблення проектів нормативних актів, що сприяють соціальній інтеграції осіб з інвалідністю.

Цільові програми для інвалідів: розроблення та реалізація спеціальних цільових програм, направлених на підтримання інвалідів, забезпечення їх медичними, соціальними та професійними послугами.

Забезпечення інвалідів засобами пересування та протезування: організація виробництва, розподілу та контролю за засобами пересування (зокрема механічними та електрифікованими засобами), а також засобами протезування для інвалідів; створення підприємств, які виготовляють ці засоби.

Забезпечення санаторно-курортним лікуванням: сприяння організації санаторно-курортного лікування для інвалідів, а також робота над удосконаленням матеріально-технічної бази санаторіїв та впровадженням нових методів лікування.

Координація наукових досліджень із питань соціального захисту: координація наукових досліджень, які стосуються соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, зокрема розроблення нових підходів до соціальної реабілітації та інтеграції інвалідів у суспільство.

Організація працевлаштування та професійного навчання інвалідів: організація професійного навчання для інвалідів, сприяння їх працевлаштуванню та створенню спеціальних підприємств, які можуть забезпечити інвалідів робочими місцями.

Методична та практична допомога органам соціального захисту: надання методичної та практичної допомоги органам соціального

захисту на місцях, щоб забезпечити ефективне надання соціальних послуг інвалідам.

Контроль за наданням пільг: здійснення контролю за наданням пільг, передбачених чинним законодавством для інвалідів, ветеранів війни та праці, щоб забезпечити дотримання прав цих категорій громадян.

Соціальний захист осіб, які постраждали від *Чорнобильської катастрофи*, є важливою частиною державної політики в Україні. Цей захист охоплює низку заходів, спрямованих на підтримання постраждалих осіб, забезпечення їх пільгами та компенсаціями, а також на поліпшення соціальних умов. Загалом, систему соціального захисту осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, орієнтовано на забезпечення їхніх прав, надання необхідних послуг та пільг, а також на створення умов для відновлення соціального становища в суспільстві.

Державну програму соціально-побутового, матеріального та медичного забезпечення осіб з інвалідністю реалізують через систему грошових виплат, що передбачає різні види допомоги, одноразові виплати й адресну соціальну підтримку, а також через надання медикаментів, технічних засобів та інших необхідних предметів, як-от автомобілі, крісла-коляски, протезно-ортопедичні вироби, друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукоупідсилювальна апаратура й аналізатори. Крім того, передбачено надання послуг із медичної та соціальної реабілітації, а також побутового та торговельного обслуговування.

Особа з інвалідністю має право відмовитися від окремих видів соціальної допомоги, якщо вони не відповідають її індивідуальним потребам. У такому разі особа може самостійно визначати способи забезпечення себе необхідною допомогою за рахунок власних фінансових ресурсів, з урахуванням компенсації вартості аналогічних послуг, які надають державні органи.

Повна реабілітація осіб з інвалідністю, що забезпечує як фізичну, так і психологічну незалежність, передбачає створення умов для безперешкодного доступу цієї категорії громадян до об'єктів соціально-побутової інфраструктури. Цього досягають через адаптацію будівель, житлових приміщень, транспортних засобів, засобів зв'язку та спортивних споруд з огляду на потреби осіб з інвалідністю.

Організації, які здійснюють транспортне обслуговування населення, мають зобов'язання щодо забезпечення спеціальним обладнанням

транспортних засобів, вокзалів, аеропортів та інших об'єктів, що дозволяє особам з інвалідністю безперешкодно користуватися їхніми послугами.

Планування та забудова населених пунктів, створення житлових районів, а також будівництво і реконструкція споруд, які не передбачають адаптації для використання людьми з інвалідністю, є неприпустимими.

Соціальне обслуговування громадян похилого віку та інвалідів – це важлива складова частина системи соціального захисту, орієнтована на поліпшення якості життя цих категорій осіб і забезпечення їм належних умов для проживання. Основною метою такої діяльності є забезпечення повноцінного і гідного життя громадян похилого віку та інвалідів, що передбачає не лише фізичну допомогу, а й активну участь у соціальних процесах, створення можливостей для самореалізації та підтримання їхніх прав у суспільстві:

розроблення напрямів соціальної політики та нормативно-законодавчих актів для розвитку різних форм соціального обслуговування одиноких непрацездатних громадян, громадян похилого віку та інвалідів. Це передбачає визначення напрямів для поліпшення умов соціального обслуговування, створення нових форм надання послуг, а також удосконалення наявних нормативно-правових актів для забезпечення потреб цієї категорії громадян;

координація діяльності органів соціального захисту, що стосується організації матеріально-побутового, культурного та медичного обслуговування непрацездатних громадян, зокрема громадян похилого віку та інвалідів. Це передбачає створення ефективної системи обслуговування, яка забезпечує доступ до базових послуг, як-от медичне обслуговування, догляд, допомога в побуті та культурне обслуговування;

розвиток мережі установ соціального обслуговування, як-от будинки-інтернати, територіальні центри, підсобні господарства та лікувально-виробничі майстерні. Ці установи мають забезпечувати не лише фізичну підтримку, але й можливості для соціалізації та відновлення активного соціального життя громадян похилого віку та інвалідів;

методична та практична допомога місцевим органам соціального захисту для створення спеціалізованих служб надання соціальних та інших послуг громадянам похилого віку та інвалідам. Це передбачає навчання працівників, розроблення стандартів надання послуг, допомогу в розв'язанні адміністративних та організаційних питань, які стосуються обслуговування цієї категорії осіб.

Соціальний захист на обласному рівні є важливою складовою частиною загальної системи соціального захисту населення в Україні. Його здійснюють через управління соціального захисту населення обласних державних адміністрацій згідно з Типовим положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1996 року № 60. Ці функції сприяють не лише поліпшенню умов життя для соціально вразливих категорій громадян, а й створенню більш інклюзивного та доступного середовища для всіх верств населення, особливо для тих, хто потребує постійної соціальної підтримки (рис. 8.4).

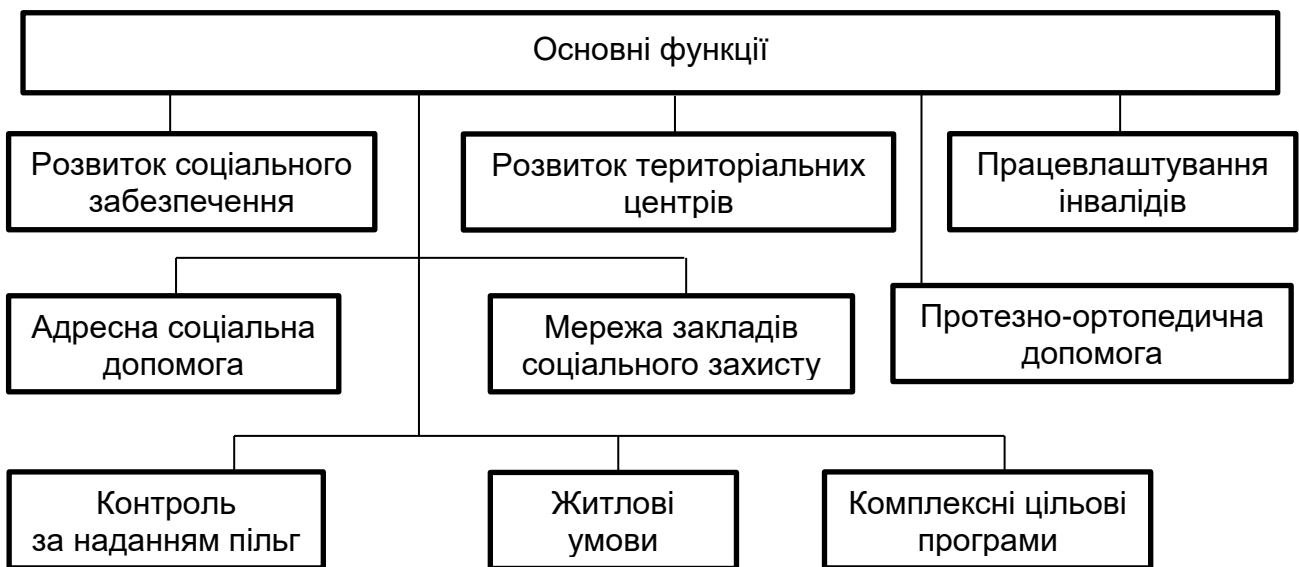

Рис. 8.4. Функції управлінь соціального захисту населення на обласному рівні

На районному рівні соціальний захист населення здійснюють через управління соціального захисту населення районних державних адміністрацій. Основні завдання та функції цих управлінь, зокрема з роботи з інвалідами, визначає Типове положення про управління соціального захисту населення районної, районної в містах Києві та Севастополі державної адміністрації, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 1996 року № 461.

Завдяки цим функціям управління на районному рівні забезпечують ефективну роботу системи соціального захисту й адаптують її під потреби населення на місцях, що є важливим для забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, особливо для людей з інвалідністю та соціально вразливих груп. Цю роботу спрямовано на забезпечення

ефективного і своєчасного надання соціальних послуг та підтримки всім верствам населення, особливо соціально незахищеним категоріям, таким як інваліди, пенсіонери та інші вразливі групи (рис. 8.5).

Реалізація державної політики у сфері соціального захисту: проведення заходів, спрямованих на реалізацію національної політики в галузі соціального захисту громадян, що визначає сприяння соціальному забезпеченню вразливих верств населення

Правильне і своєчасне призначення та виплата пенсій і допомог: визначення права громадян на державні пенсії, допомоги та пільги згідно із законодавством, а також організація своєчасної їх виплати, щоб забезпечити соціальну підтримку для осіб, які її потребують

Забезпечення працевлаштування інвалідів: підтримання інвалідів у пошуку роботи та працевлаштуванні через різні механізми, як-от організація робочих місць, надання кваліфікаційних курсів, професійне навчання, а також забезпечення спеціальних робочих місць для людей з інвалідністю

Сприяння здобуттю освіти та кваліфікації інвалідами: надання інвалідам можливості здобути освіту або підвищити кваліфікацію, що відповідає їхнім здібностям і можливостям, через освітні та професійні курси, програму інтеграції на ринку праці

Здійснення комплексних програм поліпшення обслуговування: спільно з місцевими органами виконавчої влади та громадськими організаціями розроблення та впровадження комплексних програм, спрямованих на поліпшення умов життя для інвалідів, одиноких непрацездатних громадян і громадян похилого віку. Це передбачає як матеріально-побутове, так і медичне обслуговування

Розвиток надомних форм обслуговування: розширення мережі та розвиток надомних форм обслуговування для людей, які не здатні або не можуть регулярно відвідувати соціальні установи, що передбачає надання послуг на дому, підтримання в побутових потребах та медичному догляді

Контроль за наданням послуг соціального захисту: забезпечення виконання вимог щодо якості надання соціальних послуг, контроль за їх правильним і ефективним наданням, а також моніторинг рівня доступності послуг для всіх громадян

Рис. 8.5. Напрями роботи управлінь соціального захисту населення на районному рівні

Залучення осіб з інвалідністю до праці є важливим не тільки для них, але й для держави. Це дозволяє підвищити рівень життя осіб з інвалідністю, збільшити їхню платоспроможність і сприяє самореалізації. Для підвищення рівня працевлаштування осіб з інвалідністю вважають доцільним запровадження диференційованої норми працевлаштування цієї категорії громадян на підприємствах, залежно від їхніх особливостей і сфери діяльності. Також потрібно розробити механізми стимулювання та мотивації роботодавців до працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Важливим є забезпечення контролю за виконанням чинного законодавства з метою недопущення дискримінації осіб з інвалідністю у сфері працевлаштування. Також потрібно продовжити розвиток освітнього законодавства, зокрема в аспекті програми перекваліфікації та перепідготовки осіб, інвалідність яких настала внаслідок війни, а також навчання їх нових навичок і професій.

В Україні, завдяки підтримці обласних відділень Фонду соціального захисту інвалідів, функціонують 17 дитячих реабілітаційних центрів медичного та соціально-педагогічного спрямування. Їхня мета – допомогти дітям із різними фізичними та інтелектуальними вадами подолати труднощі розвитку, освоїти побутові й соціальні навички, розвинути свої здібності та, у межах можливого, інтегруватися в суспільне життя. Створено необхідне законодавче підґрунтя для регулювання адміністративно-правового статусу осіб з інвалідністю, що забезпечує їх правовий захист і реалізацію їхніх прав. Однак суттєвою проблемою є непогодженість нормативно-правових актів як між собою, так і з чинною Конституцією України, що негативно впливає на ефективність реалізації прав осіб з інвалідністю.

Сучасне світове суспільство формує нове ставлення до проблем інвалідності, розглядаючи страждання окремої особи як спільну проблему. Ключовим є підхід до забезпечення гідного життєвого рівня осіб, які через стан здоров'я обмежені в самовираженні та соціальній інтеграції.

Зважаючи на ситуацію, що склалася внаслідок війни в Україні, потрібно переглянути наявну модель забезпечення прав осіб з інвалідністю, зокрема осіб, які стали інвалідами через війну. Окрему увагу слід приділити розробленню механізмів реабілітації, що охоплюють медичну, освітню та трудову сфери.

Держава має забезпечити ефективну медико-соціальну опіку осіб з інвалідністю, реалізуючи програми, які виконують міждисциплінарні групи фахівців, для раннього виявлення, діагностики та лікування захворювань. Це передбачає також підготовку й оснащення медичного та санітарного персоналу з метою надання доступу до сучасних лікувальних методів і технологій. Важливо забезпечити інвалідів регулярним лікуванням та ліками, необхідними для підтримання або поліпшення рівня їхньої життєдіяльності.

Література: [26; 28 – 30; 32; 42 – 47; 49; 68; 69; 80; 81; 83; 87; 94; 98].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Назвіть основні принципи правового захисту осіб з інвалідністю в Україні.
2. Як законодавство України забезпечує соціальний захист осіб з інвалідністю? Назвіть основні нормативно-правові акти.
3. Назвіть організаційні форми соціальної роботи, які використовують для підтримання осіб з інвалідністю в Україні.
4. Як забезпечують психосоціальну адаптацію осіб з інвалідністю в межах соціальної роботи?
5. Які види індивідуальних програм соціальної роботи з особами з інвалідністю застосовують на практиці?

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні права осіб з інвалідністю згідно з міжнародними конвенціями та українським законодавством.
2. У чому полягає роль соціального працівника в системі соціальної роботи з особами з інвалідністю?
3. Які ресурси та технічні засоби підтримки доступні особам з інвалідністю в Україні?
4. Як здійснюють державне управління системою соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні?

5. Як можна поліпшити ефективність соціальної роботи з особами з інвалідністю, застосовуючи сучасні методи та технології?

Тестові завдання

1. Які права мають особи з інвалідністю в Україні:

- а) право на безкоштовне навчання в університетах;
- б) право на безкоштовне медичне обслуговування та протезування;
- в) право на податкові пільги;
- г) право на індивідуальне житло?

2. Що належить до основних принципів правового захисту осіб з інвалідністю:

- а) принцип рівності перед законом;
- б) принцип приватності;
- в) принцип незалежності від державної допомоги;
- г) принцип безкоштовності послуг?

3. Яка організація в Україні забезпечує соціальний захист осіб з інвалідністю:

- а) Міністерство охорони здоров'я України;
- б) Фонд соціального захисту інвалідів;
- в) Міністерство соціальної політики України;
- г) Комітет з прав людини?

4. Які методи використовують в індивідуальній програмі соціальної роботи з особами з інвалідністю:

- а) фізичну реабілітацію;
- б) тільки соціальні виплати;
- в) психосоціальну адаптацію, навчання побутових навичок;
- г) міжнародні програми підтримки?

5. Назвіть мету психосоціальної адаптації осіб з інвалідністю в процесі соціальної роботи:

- а) зменшити залежність від соціальних виплат;
- б) підвищити рівень соціальної інтеграції;

- в) поліпшити фізичну реабілітацію;
- г) забезпечити безкоштовне медичне обслуговування.

б. Які основні цілі соціальної роботи з особами з інвалідністю:

- а) забезпечення їм матеріальної підтримки;
- б) психологічна підтримка та соціальна адаптація;
- в) тільки медичне лікування;
- г) створення інфраструктури для осіб з інвалідністю?

9. Соціальна робота з іншими соціально вразливими верствами населення

Мета – аналіз теоретичних засад соціальної роботи із соціально вразливими верствами населення в Україні й аналіз напрямів роботи з такими клієнтами.

Основні питання

9.1. Специфіка соціальної роботи з наркозалежними.

9.2. Соціальна робота з людьми, які мають хронічні захворювання.

Ключові слова: соціально вразливі верстви населення, наркоманія, соціальна робота з наркозалежними, реабілітація, допомога, хронічні захворювання, індивідуальне представництво інтересів, кейс-менеджмент, паліативна допомога, лікування.

9.1. Специфіка соціальної роботи з наркозалежними

Соціальну роботу з особами, які страждають на алкоголізм, насамперед зосереджено на процесі їх реабілітації. Це комплексна система заходів, яка охоплює медичні процедури (деінтоксикацію, симптоматичне та зміцнювальне лікування), психологічну підтримку (усвідомлення особою конфлікту, пов'язаного з алкоголізмом; формування ставлення до алкоголю через негативні асоціації; розроблення свідомого підходу до споживання алкоголю) та групову терапію (формування нових поведінкових моделей серед осіб, які страждають на самотність і слабку волю).

Алкогольна залежність є хронічним захворюванням, яке формується внаслідок безперервного та неконтрольованого споживання алкогольних напоїв і призводить до порушень на фізіологічному, психологічному та соціальному рівнях.

Жіночий алкоголізм. Спостерігають зростання кількості жінок, які страждають від алкогольної залежності, та відносно швидкий темп її розвитку порівняно з чоловіками, що ускладнює лікування. Причинами жіночого алкоголізму є самотність, особистісна невідповідність, схильність до імітації та індукції, наслідування чоловічих моделей поведінки, клімактеричні розлади і сексуальна дисгармонія.

Дитячий та підлітковий алкоголізм. Перші ознаки алкогольної залежності в дітей і підлітків можуть з'явитися до 18 років. Це явище характеризується швидким прогресуванням симптомів, розвитком запійного пияцтва, похміллям великими дозами алкоголю, порушенням соціальних і сімейних зв'язків, а також виникненням психозу. Чинниками, що сприяють алкоголізації, є алкогольне оточення та стійкі алкогольні традиції в родині чи суспільстві, а також особливості характеру, зокрема схильність до імітації поведінки однолітків, і соціальна адаптація через неформальні групи. Крім того, важливим є вплив алкоголю на розвиток плода, коли немовлята можуть відчувати фізіологічну залежність від спиртних напоїв через уживання алкоголю матір'ю під час вагітності.

Алкоголізм людей похилого віку часто розвивається на тлі відчуття неповноцінності та непотрібності. Це може бути спричинено низкою чинників, як-от розпад сім'ї через смерть чоловіка (дружини), значне послаблення фізичного здоров'я, погіршення матеріального стану, зміни в умовах життя, а також посилення соціальної ізоляції, зокрема через віддалення від дітей. Відсутність емоційної підтримки, самотність і неспроможність адаптуватися до нових життєвих обставин часто стають основними чинниками, які сприяють розвитку алкогольної залежності в старших людей.

Сімейний алкоголізм є однією з головних причин виникнення глибоких внутрішніх конфліктів у сім'ї, що призводять до її деградації та можливого розпаду. Це явище часто зумовлює численні соціальні й психологічні наслідки, зокрема збільшення рівня насильства серед членів родини та втрату гармонії в міжособистісних стосунках. Діти в таких сім'ях часто зазначають погіршення умов харчування, що негативно позначається на їхньому здоров'ї. Крім того, розвиток *співзалеж-*

ності в родині, коли все життя сім'ї обертається навколо алкоголю, створює атмосферу непередбачуваності та заплутаної комунікації. Діти, які зростають у таких умовах, часто відчують постійне почуття провини й беруть на себе неадекватну відповідальність за благополуччя сім'ї, що призводить до розвитку емоційних травм.

Алкоголь і тютюн, хоча й не підпадають під визначення наркотиків у медичному та юридичному контексті, є субстанціями, які в разі зловживання спричиняють розвиток залежності та серйозних захворювань. Зокрема, зловживання алкоголем може призвести до хронічного алкоголізму, а регулярне куріння – до розвитку ніотинової інгаляційної токсикоманії, або ніотинізму. Незважаючи на негативні наслідки для здоров'я, обіг алкоголю та тютюну легалізовано в більшості країн світу, зокрема в Україні, що означає відсутність повної заборони на їх продаж і споживання.

Найпоширенішою формою роботи з людьми, які страждають на алкоголізм, є програми взаємодопомоги, як-от рух «Анонімні алкоголіки», а також спеціалізовані ініціативи, наприклад, «Анонімні діти алкоголіків» і «Анонімні співзалежні». Ці програми зосереджено на наданні підтримки через групові сесії, що сприяють одужанню та соціальній адаптації осіб, які переживають подібні проблеми.

Наркотична залежність (наркоманія) є хронічним захворюванням, що розвивається внаслідок тривалого вживання психоактивних речовин, які змінюють емоційний стан особи. Це стан, коли індивід утрачає здатність самостійно припинити вживання наркотиків, незважаючи на виникнення серйозних проблем, як-от погіршення здоров'я, конфлікти із законом, а також соціальні й матеріально-фінансові труднощі. Немедичне використання наркотичних речовин є формою девіації, оскільки воно порушує соціальні норми та може призводити до негативних наслідків для особи й суспільства загалом.

Слід розрізняти терміни **«наркоманія»** – залежність від наркотичних засобів – і **«токсикоманія»** – залежність від психотропних речовин.

Термін «наркотик» охоплює три основні критерії: медичний, юридичний і соціальний, хоча його трактування може відрізнятися залежно від країни.

Із медичного погляду наркотиками є речовини, що через хімічний склад здатні специфічно впливати на центральну нервову систему.

Ці речовини можуть мати різноманітні ефекти, як-от стимулюючий, ейфоризуючий, галюциногенний або седативний вплив. Саме ці властивості й зумовлюють немедичне використання наркотичних засобів, яке часто пов'язане з пошуком емоційного підвищення або зміни психічного стану.

Соціальний критерій наркотиків полягає в тому, що немедичне вживання цих речовин набуває такого поширення, яке має значні негативні наслідки для різних соціальних структур: сім'ї, трудових колективів, громад і навіть нації загалом. Розповсюдження наркотичних засобів створює серйозні соціальні проблеми, зокрема погіршення здоров'я населення, соціальну дезадаптацію та розпад соціальних зв'язків. Крім того, важливим елементом соціального критерію є формування специфічної тіньової субкультури, яка активно сприяє розповсюдженню наркотиків. Ця субкультура не тільки забезпечує механізм передавання інформації про наркотики, але й відіграє роль у «зараженні» молодіжного середовища наркотизмом, створюючи певні соціальні норми та цінності, що підтримують і пропагують уживання психоактивних речовин.

Юридичний критерій передбачає, що на основі медичних і соціальних обґрунтувань законодавець визнав певні психоактивні речовини нелегальними та заборонив їх немедичне використання, виготовлення і розповсюдження в суспільстві. Ці речовини включено до «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів, які підлягають спеціальному контролю».

Використання наркотиків у немедичних цілях (вирощування, транспортування, продаж, зберігання) є кримінальним діянням, що передбачає покарання згідно з Адміністративним і Кримінальним кодексами України.

Виділення трьох зазначених критеріїв дає змогу чітко розмежувати поняття «наркотичні речовини» та «психотропні (психоактивні, токсичні) речовини». Психотропні речовини, на відміну від наркотиків, офіційно не класифікують як наркотичні, однак вони можуть відповідати медичному критерію, а інколи й соціальному. Це означає, що хоча вони не підпадають під юридичні обмеження, їхній вплив на організм та соціальні наслідки можуть бути подібними до наркотичних засобів.

Згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) терміни «наркоманія», «токсикоманія» й «алкоголізм» замінено більш

універсальними поняттями, які дозволяють точніше визначити характер і стадію адиктивної поведінки. Основні категорії такі:

F1x.0 – гостра інтоксикація (діагностичні критерії різноманітні для кожного класу речовин) – це стан, що виникає після прийому одного або декількох психоактивних речовин у дозі, достатній для викликання інтоксикації;

F1x.1 – уживання зі шкідливими наслідками (зловживання): прийом речовини викликає безпосередньо соматичні або психічні проблеми, зокрема обмеження розумових функцій, відхилення поведінки, які можуть призвести до інвалідизації або зниження соціального пристосування;

F1x.2 – синдром залежності: компульсивна потреба прийому речовини; зниження контролю за прийомом речовини; збільшення часу, який витрачають на добування психоактивної речовини, її прийом і перенесення наслідків після вживання, яке супроводжується звуженням здорової соціальної активності й інтересів особистості; продовження прийому, незважаючи на наявність шкідливих наслідків (F1x.1), за усвідомлення цієї шкоди;

F1x.3 – синдром відміни (абстинентний синдром). Цей стан виникає після припинення прийому речовини або в разі значного зниження дози і характеризується фізіологічними та психологічними симптомами, які не можна пояснити іншими соматичними чи психічними захворюваннями.

Останнім часом термін «адикція» все частіше використовують як синонім до поняття «залежність», охоплюючи фізіологічні та психічні симптоми, що виникають під час тривалого вживання адиктивних речовин. Адикція виявляється через зростання толерантності до вживаного засобу, постійну занепокоєність щодо його пошуку та вживання, незважаючи на очевидні негативні наслідки, а також через повторні невдалі спроби припинити зловживання. Суб'єкта такої поведінки позначають терміном «адикт», що є синонімом залежної людини, зокрема в контексті наркоманії.

У сучасній науці термін **«адиктивна поведінка»** позначає будь-яку поведінку, пов'язану з уживанням або використанням агентів, здатних викликати залежність. Слово «адиктивний» походить від англійського *addiction*, що означає пристрасть або схильність до згубної звички. Адиктивна поведінка є більш широким поняттям, яке охоплює не тільки хімічну залежність, але й інші форми залежностей, як-от залежність від азартних ігор, комп'ютерну та інтернет-залежність, залежність від релігійних культів і тоталітарних сект, сексуальну залежність тощо. Відповідно,

цей термін описує широкий спектр поведінкових моделей, які охоплюють будь-які форми залежностей, що можуть мати серйозні наслідки для особи й суспільства.

Адиктивну поведінку визначають як уживання адиктивних речовин, що містять будь-яку наркотичну або психотропну субстанцію, здатну викликати залежність під час її споживання. Це поняття охоплює не лише сам процес уживання, а й усі інші аспекти, пов'язані з адиктивною поведінкою, як-от пошук, придбання, зберігання та розповсюдження таких речовин. Отже, ідеться про повний спектр активності, спрямованої на пошук, отримання і вживання адиктивних речовин, які можуть призвести до розвитку залежності.

Класифікація адиктивних речовин (що викликають психічні й поведінкові розлади) містить дев'ять класів речовин, поданих на рис. 9.1.

Рис. 9.1. Сучасна класифікація адиктивних речовин

Поширеність уживання наркотиків у різних соціальних групах значною мірою залежить від кількох чинників, а саме:

1. *Статева та расова належність.* Залежно від культурних, соціальних і економічних умов наркоманія може бути більш поширеною серед певних груп. Для певних расових чи етнічних меншин можуть бути характерними специфічні проблеми, пов'язані з доступом до ресурсів для лікування чи профілактики наркозалежності.

2. *Вік.* Підлітковий та молодіжний вік є періодом, коли формується схильність до наркозалежності. Молоді люди можуть бути більш уразливими до наркотичних речовин через експериментування, соціальний тиск чи бажання уникнути стресу.

3. *Соціально-економічний статус.* Люди з низьким соціально-економічним статусом, які стикаються з бідністю та маргіналізацією, можуть бути більш схильними до вживання наркотиків. Обмежений доступ до освіти, медичних послуг та економічних можливостей може бути чинником, що сприяє наркозалежності.

4. *Дискримінація та соціальна нерівність.* Расизм, дискримінація за національною приналежністю, статтю, віком, а також упереджене ставлення до бідних чи інакодумців сприяють не тільки поширенню наркоманії, а й створенню бар'єрів для доступу до необхідної допомоги. Це може призвести до підвищення рівня стресу та ізоляції серед уразливих груп, що лише погіршує проблему наркозалежності.

Важливо брати до уваги кілька ключових аспектів наркоманії, що мають велике значення для соціальної роботи з молоддю та людьми, які стикаються з наркозалежністю, оскільки допомога має бути комплексною, з урахуванням як соціальних, так і психологічних аспектів залежності: типів наркотиків та чинників початку вживання. Соціальний працівник має брати до уваги ці чинники, працюючи з різними групами, щоб надавати ефективну допомогу, орієнтуючись на індивідуальні потреби кожної категорії населення.

Наркотична залежність може виявлятися у двох основних формах.

Фізична залежність. Це стан, за якого організм потребує все більшої дози наркотику для досягнення бажаного ефекту. При цьому відбувається розвиток толерантності до речовини: із кожним уживанням одна й та сама доза стає недостатньою для отримання ефекту через адаптацію організму до наркотику. У разі різкого припинення прийому цієї речовини виникає абстинентний синдром, що виявляється в серйозних фізіологічних порушеннях, як-от біль, потіння, нудота, тривога, депресія та інші симптоми, які зникають тільки після вживання наркотику.

Психологічна залежність. Ця форма залежності полягає в тому, що людина не може контролювати своє бажання вживати наркотики, навіть коли немає фізичної потреби в них. У цьому випадку наркотики вживають для того, щоб уникнути психологічного дискомфорту або для отримання емоційного задоволення. Залежність формується через бажання знову пережити приємні відчуття або уникнути тривоги, стресу, депресії та інших неприємних емоційних станів.

Зазначені види залежності часто поєднуються і взаємодіють між собою, що ускладнює процес лікування наркозалежності, оскільки потрібно

працювати не лише з фізіологічними симптомами, а й із психологічними чинниками.

У роботі з наркозалежними важливим є дотримання міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Єдиної конвенції з наркотичних засобів, прийнятої 1961 р. Ця угода зобов'язує країни-учасниці обмежити виробництво, обіг і розповсюдження наркотичних засобів лише до медичних і наукових цілей, ліквідувати незаконне виготовлення наркотиків і боротися з наркаторгівлею. Також важливим аспектом є міжнародне співробітництво для досягнення спільних цілей боротьби з наркотичними залежностями.

Профілактичні заходи мають велике значення для попередження розвитку залежності. Це видання просвітницької літератури, проведення лекцій та бесід у навчальних закладах для соціалізації молоді, а також регулярне тестування на наркологічні залежності, яке проводять в установах для неповнолітніх правопорушників. Крім того, важливими інструментами є телефони довіри та організації на зразок «Анонімні наркомани», що забезпечують конфіденційну підтримку та допомогу особам, які потребують лікування та реабілітації (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Основні напрями роботи з наркозалежними

Назва	Зміст
1	2
Консультування	В Україні охоплює заходи первинної профілактики наркотизму. Здійснюють переважно без залучення правоохоронних органів, зосереджуючись на превентивних заходах та формуванні обізнаності серед населення
Втручання	Охоплює вторинну та третинну профілактику наркотизму. Здійснюють за участю правоохоронних органів, а також спеціалізованих установ, що надають послуги з лікування та реабілітації осіб із наркозалежністю
Профілактика	Згідно з визначенням ВООЗ, охоплює дії, спрямовані на зменшення ймовірності виникнення захворювань або порушень, уповільнення чи припинення їх прогресування, а також на мінімізацію непрацездатності. У ширшому розумінні це комплексна діяльність, спрямована на запобігання поширенню нелегальних наркотиків у суспільстві. Профілактика наркотизму охоплює різноманітні освітні, соціальні, медичні та правові аспекти

1	2
Освітня профілактика наркотизму	Діяльність, спрямована на підвищення рівня обізнаності населення щодо ризиків, пов'язаних із уживанням наркотичних речовин, формування здорових життєвих навичок та відповідального ставлення до свого здоров'я
Програми формування життєвих навичок (Life Skills Training)	Ефективний інструмент профілактики соціальних проблем, зокрема наркотизму, алкоголізму та інших форм ризикованої поведінки. Їх спрямовано на розвиток у клієнтів ключових компетентностей, які допомагають успішно долати життєві виклики, ухвалювати обґрунтовані рішення та підтримувати здоровий спосіб життя
Програми функціональних еквівалентів	Методи профілактики або корекції, спрямовані на заміну небажаної або деструктивної поведінки на більш адаптивну або соціально прийнятну. У контексті профілактики залежностей такі програми фокусують на наданні індивідуумам альтернативних способів задоволення потреб або досягнення цілей, що зазвичай призводять до вживання психоактивних речовин чи інших шкідливих звичок
Сімейна профілактика наркотизму	Комплекс заходів, спрямованих на запобігання розвитку залежностей у дітей та підлітків через позитивний вплив на сімейне середовище. Вона передбачає формування здорових, підтримувальних стосунків у родині, що сприяє розвитку емоційної стабільності, самоповаги та соціальних навичок у молоді
Релігійна профілактика наркотизму	Підхід до запобігання розвитку залежностей, що базується на релігійних цінностях, переконаннях та практиках. Використовує духовні ресурси релігійних організацій і спільнот для підтримання особистості, сприяння її моральному та духовному розвитку, а також для зміцнення соціальних зв'язків, що допомагають протистояти ризикованій поведінці, зокрема вживанню наркотиків
Кримінально-політична й економічна профілактика наркотизму	Заходи, спрямовані на запобігання виробництву, розповсюдженню та вживанню наркотичних речовин через зміни в законодавстві, політиці та економічних умовах. Діяльність правоохоронних органів (виконавчої влади), спрямована не тільки на кримінальну репресію наркотизму, але й на запобігання йому. Але все-таки основним методом для правоохоронних органів є карна репресія наркотизму
Антинаркотична політика	Комплекс заходів, що розробляють і реалізують на рівні держави, із метою зниження поширення наркотичної залежності серед населення, боротьби з наркоторгівлею та її наслідками для суспільства. Охоплює правові, соціальні, медичні, економічні та виховні аспекти

Сьогодні в Україні, як і в усьому світі, переважно використовують медичну модель профілактики, яка ґрунтується на класифікації ВООЗ, що виділяє первинну, вторинну та третинну профілактику.

Первинну профілактику спрямовано на запобігання розвитку захворювань. У наркології вона охоплює заходи, спрямовані на боротьбу зі шкідливим уживанням алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин. Водночас Е. А. Бабаян звертає увагу на те, що класифікація ВООЗ недооцінює значення первинної профілактики, вважаючи її єдиною істинною формою профілактичної роботи. У його класифікації первинну профілактику поділяють на два види: радикальну та ранню [97].

Радикальна профілактика передбачає зміну соціокультурних умов життя населення, зокрема популяризацію здорового способу життя, розвиток спорту, санітарно-просвітницькі заходи та впровадження контролю за вживанням і розповсюдженням алкоголю, наркотичних і психоактивних речовин.

Ранню профілактику зосереджують на виявленні осіб, які вживають психоактивні речовини без розвитку залежності, а також на запобіганні формуванню залежності.

Вторинну профілактику спрямовано на уповільнення розвитку захворювання. Вона передбачає низку заходів для раннього виявлення залежності, своєчасного лікування, а також запобігання рецидивам. У наркології це рання діагностика, спеціальне протирецидивне лікування та комплекс заходів із підтримання осіб після завершення терапії. Дослідник Е. А. Бабаян розглядає вторинну профілактику як умовну, оскільки її зосереджено на роботі з уже наявними виявами захворювання. На його думку, рання діагностика та лікування належать до «запізнілої» профілактики, тоді як заходи щодо запобігання рецидивам – до «пізньої» профілактики [97].

У межах класифікації за полем діяльності вторинна профілактика також охоплює виявлення осіб із груп ризику, що дозволяє зосередити зусилля на попередженні подальшого прогресування захворювання серед найбільш уразливих категорій населення.

Третинну профілактику спрямовують на запобігання інвалідності через застосування реабілітаційних заходів. У наркології вона охоплює

роботу з пацієнтами в найтяжчих випадках, зокрема після багаторазових рецидивів і неефективного лікування. Науковець Е. А. Бабаян зараховує третинну профілактику до умовної, а примусове лікування хронічних випадків визначає як «термінальну» профілактику, направлену на зменшення шкідливих наслідків захворювання на пізніх етапах його розвитку [97].

У класифікації за полем діяльності третинну профілактику застосовують до осіб, які вже вживають алкоголь, наркотичні або інші психоактивні речовини зі значними негативними наслідками для здоров'я.

Освітня профілактика наркотизму

На сьогодні найбільш поширеними є освітні профілактичні програми, спрямовані на запобігання вживанню алкоголю, наркотичних речовин та тютюну. Основним середовищем їх реалізації є заклади освіти, зокрема школи, де агентами впровадження таких програм є учителі, шкільні психологи, самі учні та їхні батьки, залучені до процесу виховання і навчання.

Досвід реалізації таких заходів, що нараховує понад століття, засвідчує, що їхня ефективність залежить від змісту інформації та методів її подання. Зокрема, програми, зосереджені лише на висвітленні негативних наслідків наркотизму, були малоефективними. Натомість ті, що акцентують увагу на формуванні адаптивного стилю життя, розвитку навичок ефективного спілкування, критичного мислення, ухвалення рішень і протистояння в ситуаціях пропозиції адиктивних речовин, демонструють значно вищий рівень результативності.

Програми формування життєвих навичок (Life Skills Training)

Дослідники визначають дві основні моделі навчальних програм первинної профілактики, спрямовані на розвиток соціально-психологічних навичок в осіб, які піддаються ризику.

Програма розвитку соціально-психологічної компетентності. Основна мета цієї програми полягає у формуванні навичок ефективного спілкування. Її орієнтовано на розвиток в учасників здатності до конструктивної взаємодії, розв'язання конфліктів та встановлення здорових

міжособистісних стосунків, що є важливим для запобігання ризикованій поведінці, зокрема вживанню наркотиків або алкоголю.

Програма навчання життєвих навичок. Основна мета цієї моделі полягає в тому, щоб навчити учасників відповідально ухвалювати рішення. Вона передбачає розвиток здатності оцінювати наслідки своїх дій, ухвалювати обґрунтовані рішення та чинити опір тиску з боку однолітків, що допомагає запобігти залежностям та іншим деструктивним виявам.

Обидві моделі, хоч і реалізовані в різних культурних умовах і країнах, мають спільну мету – сприяти розвитку особистості та формуванню здатності протистояти негативним соціальним впливам. Їх адаптують до конкретних культурних контекстів, але їхні основні завдання залишаються незмінними: формування здорових навичок життя та запобігання ризикованій поведінці.

Цільовою аудиторією для освітніх превентивних програм є учнівська молодь, яка навчається в школах, коледжах, інститутах та інших освітніх установах. Найбільшу ефективність у навчальних закладах мають програми, орієнтовані на формування життєвих навичок (ФЖН).

Програми формування життєвих навичок довели свою ефективність, і більш ніж 30 країн світу впровадили їх у школах. Вони стали популярними, зокрема в профілактиці куріння серед учнів. Однак серед недоліків цих програм зазначають орієнтацію на індивідуума, відсутність урахування соціокультурних причин наркотизму та виключення дітей із досвідом адиктивної поведінки. Це суттєво знижує їхню загальну результативність.

Програми функціональних еквівалентів

Основною метою програм функціональних еквівалентів є розроблення альтернатив для потенційно небезпечної адиктивної поведінки. Згідно із цією програмою потрібно вживати превентивних заходів, які в процесі розвитку неповнолітніх стають функціональними заміниками споживання наркотичних речовин.

Програма функціональних еквівалентів істотно змінила підхід до превентивної роботи, зокрема в організації дозвілля неповнолітніх.

Для реалізації багатьох проєктів, спрямованих на організацію вільного часу молоді, важливо, щоб участь у них брали не окремі підлітки, а цілі групи. У межах цих програм проводять заходи, які охоплюють різні верстви суспільства: радіо- та телепередачі, виставки, кіно- та музичні проєкти. Пасивному споживанню наркотиків протиставляють активне проведення вільного часу. Спортивні, розважальні та виховні заходи мають замінювати адиктивну поведінку та утримувати молодь від спокуси вживання наркотиків.

Сімейна профілактика наркотизму

Зазвичай ці програми мають тісний зв'язок зі шкільними програмами профілактики наркотизму. Основою сімейної профілактичної програми є принципи залучення сімей із дітьми різного віку та розвиток навичок батьків у вихованні. Сімейні профілактичні програми орієнтовано як на дітей, так і на їхніх батьків. Вони містять освітній компонент з інформацією про наркотики, яку погоджують із тією, що учні отримують у школі. Такі програми призначено для сімей, які мають дітей від дошкільного віку до випускників школи, і спрямовано на зміцнення захисних чинників. Крім того, програми забезпечують доступ до консультативних служб для сімей, які належать до групи ризику.

Програми зниження шкоди та зменшення ризику (Harm reduction / Risk minimization) належать до вторинної профілактики наркотизму, оскільки їх орієнтовано на осіб, які вже вживають адиктивні речовини. Основними агентами таких програм є медичні працівники, хоча велику роль відіграють волонтери та соціальні працівники. Іноді волонтерами є самі наркозалежні особи.

Глобальна мережа «Інтернет» як інструмент впливу на наркотизм

Із розвитком інтернету та його активним проникненням у всі сфери людської діяльності все більше відбувається вплив онлайн-середовища на споживачів адиктивних речовин. Соціологи часто визначають інтернет як «кіберпростір» – інформаційно-комунікаційне поле, сформоване користувачами, що характеризується майже необмеженою свободою й анонімністю взаємодії. Останніми роками з'явилися методичні підходи щодо

використання інтернет-ресурсів для профілактичної роботи. Можна виділити два напрями онлайн-діяльності, що по-різному впливають на наркотизм: пронаркотичний і антинаркотичний. Обидва напрями мають значну кількість онлайн-ресурсів.

Пронаркотичні ресурси охоплюють велику кількість вебсторінок, де активно поширюють рекламу наркотичних речовин та способу життя, пов'язаного з їх уживанням. Відомо, що серед найвідвідуваніших сайтів часто трапляються пронаркотичні ресурси. Вони містять тексти, які детально описують різноманітні наркотики, їхні ефекти і способи вживання, а також пропонують «трип-репорти» – описи психоделічних переживань. ЛСД, гашиш, кетамін, екстазі подають як нешкідливі речовини, що дозволяють краще пізнати себе і навколишній світ. Багато з таких сайтів містять інструкції з виготовлення наркотиків, хімічні формули, схеми синтезу, а також поради щодо їх уведення, дозування та можливості одночасного вживання різних психоактивних речовин.

Інтернет є потужним чинником впливу на споживання адиктивних речовин, створюючи два протилежні напрями впливу: той, що стримує, і той, що стимулює адиктивну поведінку. Важливою характеристикою цієї мережі є вільний та практично неконтрольований доступ до інформації як пронаркотичного, так і антинаркотичного характеру. Цю особливість слід брати до уваги під час розроблення соціальних технологій профілактики адиктивної поведінки. Для ефективної профілактики потрібно забезпечити користувачів інтернету, особливо молодь і тих, хто цікавиться проблемою наркозалежності, максимально повною та достовірною інформацією про адиктивні речовини. Це дозволить заповнити інформаційні прогалини, використовувати для поширення міфів, стереотипів і помилок, які циркулюють у молодіжному середовищі.

Кримінально-політична й економічна профілактика наркотизму.

Кримінально-політичну профілактику зосереджено на встановленні жорстких законодавчих норм і правових механізмів, що передбачають покарання за незаконне виробництво, зберігання, розповсюдження та вживання наркотичних речовин. Це боротьба з організованою злочинністю, що займається торгівлею наркотиками, посилення відпові-

дальності для осіб, причетних до наркотичної діяльності, а також створення ефективних правоохоронних органів для виявлення і припинення наркоторгівлі. Це також міжнародна співпраця в боротьбі з наркоторгівлею та зміцнення державних інститутів, що відповідають за забезпечення законності.

Економічна профілактика передбачає заходи, спрямовані на поліпшення соціально-економічних умов, які можуть знижувати мотивацію до вживання наркотичних речовин. Це програми щодо зменшення бідності, забезпечення доступу до освіти, підвищення рівня життя населення, створення можливостей для легальної праці та соціальної інтеграції. З економічного погляду важливо також зменшити попит на наркотики через стимулювання здорового способу життя та розвиток інфраструктури для підтримання людей, які борються з наркозалежністю.

Антинаркотична політика

Політика, згідно з визначенням європейської конференції ВООЗ, полягає в досягненні консенсусу серед партнерів щодо пріоритетних проблем і шляхів їх розв'язання, а також вибору відповідних стратегій. Сьогодні контроль над адиктивною поведінкою вже не обмежують лише медичною проблематикою. Політика в цій сфері стає окремим напрямом діяльності державних органів і місцевого самоврядування, а важливу роль у її реалізації відіграють громадські організації. Реалізація відбувається на трьох рівнях: міжнародному, національному та регіональному, а також на рівні громадськості, яка об'єднує свої зусилля не тільки в межах країни, але й у межах транснаціональних організацій, як-от «Анонімні алкоголіки» й «Анонімні наркомани».

Аналіз **міжнародних документів** указує на два основні напрями української політики щодо попередження розповсюдження наркотиків та їх немедичного вживання:

рішуча боротьба з незаконним розповсюдженням наркотиків. Цей напрям передбачає відповідальність за операції з наркотиками. Крім того, важливим аспектом є посилення міжнародних зусиль із контролю за наркотрафіком, розроблення та впровадження розвідувальних і охоронних систем для транспорту, а також проведення оперативних і пошукових заходів;

гуманізація ставлення до осіб, хворих на наркоманію. Цей напрям фокусують на заміні кримінальних покарань лікуванням, розробленні та впровадженні реабілітаційних і профілактичних заходів. Хоча це вважають бажаним підходом, держави мають свободу вибору щодо його реалізації.

На **національному рівні** українську антинаркотичну політику реалізують через законодавчі акти різних галузей права, зокрема кримінального й адміністративного кодексів. Також розроблено комплексні програми, прийняті Верховною Радою України, що регулюють різні аспекти, пов'язані з адиктивними речовинами.

На **регіональному рівні** антинаркотичну політику здійснюють через місцеві програми та заходи, що охоплюють діяльність державних установ, зокрема Комітету у справах сім'ї та молоді, а також громадських організацій, фондів та реабілітаційно-профілактичних центрів.

9.2. Соціальна робота з людьми, які мають хронічні захворювання

Феномен **«проблемної ситуації»** актуалізує потребу спрямування соціальної роботи на проблемно орієнтований підхід, який передбачає розв'язання проблем клієнтів з акцентом на усвідомлення, розвиток і підтримання їхніх власних ресурсів та здібностей. Подолання **«проблемного поля»** соціальної роботи визначає її спрямованість на виконання завдань реформування цієї сфери в Україні, зокрема в таких аспектах, як соціальна політика, державно-правові основи, охорона здоров'я та формування здорового способу життя, а також захист і забезпечення громадянських прав і свобод. У практиці соціальної роботи поняття «проблемна ситуація» найадекватніше розкрито через концепти «ризик» та «групи ризику».

Ризик можна визначити як ситуативну характеристику проблемної діяльності, що відображає невизначеність її наслідків і можливість альтернативних результатів, зокрема помилки або успіху. Саме поняття ризику стає основою для формування концепту «групи ризику», що стосується осіб або соціальних груп, які перебувають у ситуаціях підвищеної ймовірності негативних наслідків чи загроз.

Групи ризику визначають як категорії осіб, соціальне становище яких характеризується нестабільністю через певні об'єктивні або суб'єктивні чинники. Ці люди зазвичай не здатні самотійно подолати труднощі, які виникають у їхньому житті, що може призвести до серйозних наслідків, як-от утрата соціальної значущості, духовної та моральної орієнтації, а в окремих випадках – навіть до біологічної загибелі.

До груп ризику належать категорії осіб, соціальний статус яких характеризується нестабільністю та вразливістю, а також нездатністю самотійно долати життєві труднощі. Серед них особи з інвалідністю, діти-сироти, діти з асоціальною або девіантною поведінкою, люди похилого віку, особи з розумовими відхиленнями, біженці, постраждалі від насильства, алкоголіки, наркомани, бездомні, жертви екологічних катастроф, представники сексуальних меншин, злочинці, люди, які живуть із ВІЛ/СНІД, особи, які займаються проституцією, а також обдаровані люди, які стикаються з труднощами в спілкуванні, та ін. Серед усіх представників груп ризику найбільш проблемними (з огляду на їхні загальні соціальні характеристики) є дезадаптанти, девіанти, деприванти-делінквенти, маргінали. Ці категорії становлять особливий інтерес у соціальній роботі, оскільки їхні потреби вимагають комплексного підходу та багато-профільної допомоги.

Девіанти – це особи, чия поведінка відхиляється від соціально прийнятих норм, тобто не погоджується з очікуваннями соціальної групи чи суспільства загалом. Їх також можна розглядати як жертв девіації.

За теорією Р. Мертона [97], девіація виникає через розрив між культурними цілями, які суспільство вважає бажаними, та соціально схваленими засобами їх досягнення. У межах цього підходу девіантну поведінку класифікують за типологією девіантних реакцій:

конформізм – прийняття як цілей, так і засобів, схвалених суспільством;

інновація – прийняття цілей, але використання нестандартних чи незаконних засобів;

ритуалізм – дотримання засобів без віри в досяжність цілей;

ретритизм – відмова і від цілей, і від засобів їх досягнення;

бунт – відкидання як наявних цілей, так і засобів, із одночасним пропонуванням альтернативних соціальних структур.

У сучасній соціології девіацію розглядають як багатовимірний феномен, що охоплює два основні види: *позитивну девіацію*, яка виявляється у формах поведінки, що сприяють прогресу суспільства або окремих його сфер; *негативну девіацію*, яка асоціюється з деструктивними соціальними явищами. У «кризових» суспільствах спостерігають тенденцію до посилення негативної девіації на тлі ослаблення виявів позитивної, що відображає загальне зниження соціальної стабільності та моральних орієнтирів.

Окрім поняття девіації, важливим є термін *деприванти*, що стосується осіб, які зазнають **депривації** – стану позбавлення чи обмеження в базових потребах, ресурсах або соціальних можливостях. Деприванти є своєрідними «жертвами» цих обмежень, що впливають на їхній життєвий шлях і соціальну інтеграцію. Депривація (від лат. *deprivatio* – утрата, позбавлення) є багатовимірним явищем, яке можна розглядати з позицій соціології та психології.

Соціологічне розуміння. Депривація – це наслідок відносної бідності, яка передбачає позбавлення матеріальних благ, що виходять за межі базових потреб. Жертвами соціальної депривації стають особи, які мають обмежений доступ до набору матеріальних і соціальних благ порівняно з більшістю населення, незважаючи на особисту самостійність.

Осіб вважають такими, які перебувають у стані депривації, якщо вони мають обмеження за чотирма з шести позицій: робота; наявність житла; матеріальні умови; спосіб життя; стан здоров'я; соціальна інтеграція. Якщо обмеження стосуються лише двох-трьох позицій, такі особи належать до групи ризику депривації.

Психологічне розуміння. Депривація – це суб'єктивні відчуття дискомфорту та психосоматичні реакції, спричинені сенсорною, соціальною або життєвою ізоляцією. Вона виникає в умовах повного або часткового обмеження життєвих можливостей.

До категорій осіб, які можуть зазнавати психологічної депривації, належать: люди з інвалідністю, обмежені в рухливості чи соціальних контактах; пенсіонери, які перебувають у соціальній ізоляції; жінки-домогосподарки; безробітні та інші соціально ізольовані групи. Депривація є комплексним явищем, яке відображає як об'єктивні соціальні нерівності,

так і суб'єктивні психологічні переживання, що потребують усебічної уваги в контексті соціальної роботи та підтримки.

Маргінали (від лат. *marginalis* – ті, хто перебуває на краю) – це індивіди, які втратили ознаки належності до стабільного соціального інституту, групи чи спільноти в межах усталених соціальних відносин. Вони перебувають у проміжному, «межовому» стані між соціальними групами або структурами.

Маргінальність як масове явище формується серед трьох основних категорій осіб: тих, хто свідомо відкидає ціннісні орієнтації соціуму; осіб, які через свої інтелектуальні, психічні чи соціальні особливості не здатні інтегруватися в суспільство; осіб, які мають уроджені відхилення від прийнятих норм.

Індивідам маргінального типу притаманні такі соціально-психологічні особливості: *стан непевності*: вони часто перебувають у психологічному балансуванні між агресивністю та пригніченістю, що є наслідком невизначеності майбутнього й обмеження життєвих можливостей; *екстремізм*: ідеологічні погляди можуть бути крайніми, що робить їх уразливими до маніпуляцій; *емоційна нестійкість*: перевага емоційних спонукань і настроїв над раціональним мисленням; *недовіра до змін*: вони часто з підозрою ставляться до можливих трансформацій у своєму оточенні, агресивно захищаючи свій статус через страх погіршення ситуації; *нездатність використовувати демократичні інструменти*: недосвідченість у захисті власних прав часто спонукає їх до участі в екстремістських протестах.

Маргінальність є соціальним феноменом, що виникає через структурні або індивідуальні дисбаланси і потребує уваги як у соціологічному аналізі, так і в практиці соціальної роботи. Робота з маргіналами потребує комплексного підходу, що враховує низку важливих аспектів, спрямованих на їх реінтеграцію й адаптацію в суспільство. Основні обставини, які слід брати до уваги під час соціальної роботи з маргіналами:

опора на об'єднувальну ідею. Важливо створити ідеологічну основу, здатну згуртувати маргіналів, надихнути їх на активні зусилля та свідомі жертви, необхідні для подолання труднощів. Це може бути спільне прагнення до досягнення соціальних або особистих цілей, яке допомагає зберігати єдність і мотивацію;

моральна, психологічна та економічна підтримка. Надання цілісної підтримки допомагає уникнути процесу деградації соціальних зв'язків та ізоляції індивідів чи груп. Це передбачає профілактику *десоціалізації* в різних сферах життя (економічній, ресурсній, організаційній) та забезпечення умов для нормального соціального функціонування;

допомога в адаптації та самоствердженні. Робота з маргіналами має передбачати допомогу не лише в знаходженні нового місця в житті, а й у пошуку можливостей для самореалізації в новому соціальному статусі. Важливим аспектом є профілактика *спадкової маргінальності*, що передбачає забезпечення дітям маргінальних груп доступу до освіти, можливостей для професійного розвитку та загального соціального прогресу.

Соціальна робота з маргіналами має на меті не тільки розв'язання конкретних життєвих проблем, а й створення умов для повної реабілітації та інтеграції цих осіб у суспільство через зміцнення соціальних зв'язків, надання підтримки та відкриття нових можливостей.

Антисоціальні особистості – це індивіди, чия поведінка не відповідає соціальним нормам і стандартам, схвалюваним суспільством, тобто їхні дії є не погодженими з усталеними в певній соціальній спільноті цінностями та традиціями.

Основною причиною антисоціальних виявів є *соціальна невпорядкованість*, яка виникає через невідповідність особистих характеристик індивіда вимогам, що є важливими для функціонування суспільства. Така невідповідність може стати результатом порушення соціальних ролей, відсутності адаптації до соціальних умов або неспроможності виконувати соціальні обов'язки. До типових «жертв» соціальної невпорядкованості зараховують: **бродяг**, які не мають постійного місця проживання й часто є соціально ізольованими; **дармоїдів** – осіб, які не беруть участь в економічній діяльності або є безробітними; **бомжів** – бездомних людей, які живуть поза соціальними інститутами; **кримінально карних осіб**, які перебувають на межі або в процесі вчинення злочинів.

Антигромадська поведінка може виявлятися не тільки в кримінальних діях, але й у некримінальних формах, як-от агресія, безвідповідальність або відверте нехтування соціальними нормами. Такі особи можуть мати поведінку, яка межує з кримінальним світом і є важливим аспектом

для розуміння зв'язків між правопорушеннями і соціальними проблемами. Загалом робота з антисоціальними особами потребує не лише юридичних заходів, але й глибокої соціальної реабілітації та психосоціальної підтримки для мінімізації негативних наслідків їхньої поведінки в суспільстві.

Останнім часом відбувається значне погіршення ситуації з дитячою антисоціальністю. Зокрема, зростає кількість підлітків, які страждають від алкоголізму та наркоманії, а також збільшується кількість тяжких злочинів, як-от убивства та розбійні напади, скоєних підлітками. Це потребує від соціальних працівників та інших фахівців активного втручання й розроблення ефективних методів роботи з особами антисоціальної спрямованості (рис. 9.2).

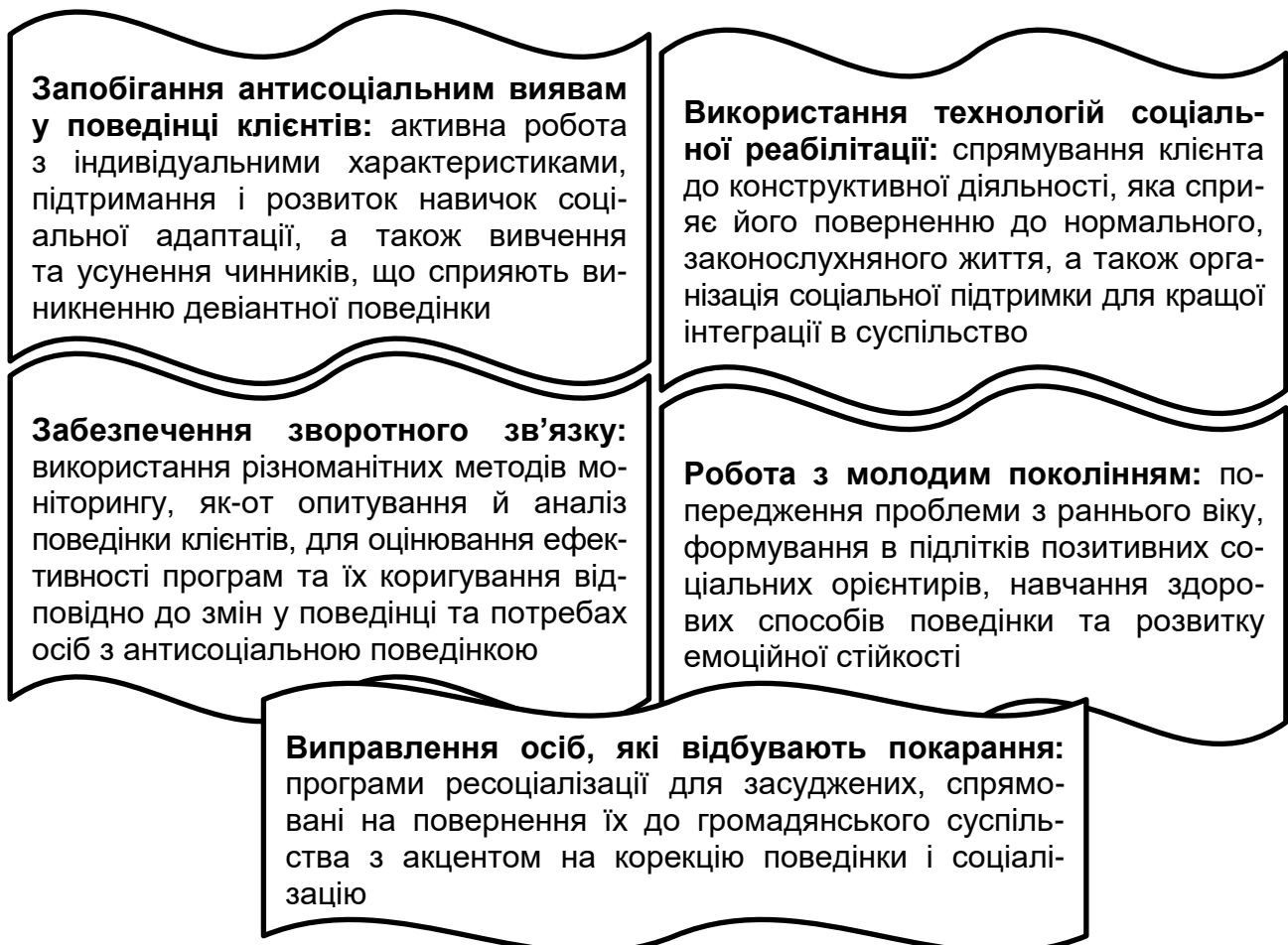

Рис. 9.2. Основні аспекти соціальної роботи з особами антисоціальної спрямованості

Ці аспекти роботи дозволяють знизити рівень антисоціальної поведінки серед дітей та підлітків, а також допомагають особам, які вже мали проблеми із законом, повернутися до соціально прийнятних форм існування в суспільстві.

Професійна діяльність соціального педагога, спрямована на роботу з представниками проблемних груп, супроводжується підвищеним ризиком для його власного соціального та психологічного благополуччя. До основних виявів цього ризику належать: відчуття емоційного виснаження, ворожість до клієнтів, психосоматичні захворювання, зниження самооцінки, зростання агресивності та відчуття провини.

Це зумовлює важливість розроблення і впровадження ефективних заходів захисту соціальних працівників, які передбачають психологічну підтримку (супервізія, тренінги емоційної стійкості); запобігання професійному вигоранню (раціоналізація робочого навантаження, сприяння професійному розвитку); охорону здоров'я працівників (регулярні медичні огляди, програми фізичної реабілітації); підтримання соціального статусу (підвищення престижу професії через суспільне визнання). Отже, забезпечення належного рівня захисту соціальних педагогів є необхідною умовою їхньої професійної ефективності та стійкості в роботі з клієнтами проблемних груп.

Література: [30; 39; 40; 54; 59; 73; 78; 83; 88; 97].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Охарактеризуйте поняття «наркотик», «адиктивні речовини», «адиктивна поведінка».
2. Назвіть основні класи адиктивних речовин.
3. Які особливості соціальної роботи з алко- та наркозалежними особами в Україні? Як вони впливають на вибір методів і підходів соціальної підтримки?

4. Як соціальний працівник може сприяти реабілітації алко- та наркозалежних осіб? Які методи роботи є найбільш ефективними в цьому контексті?

5. Назвіть основні принципи та завдання соціальної роботи з людьми, які мають хронічні захворювання, зокрема в аспекті забезпечення доступу до медичних і соціальних послуг.

6. Які програми зменшення шкоди від уживання наркотичних речовин вам відомі?

7. У чому полягають особливості традиційних засобів профілактики наркоманії?

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає реадaptaція в суспільстві осіб, які вживають адиктивні речовини?

2. Чим визначено політику України в галузі попередження зловживання адиктивними речовинами?

3. Які є антиалкогольні профілактичні та реабілітаційні програми?

4. Охарактеризуйте сучасний стан розповсюдження наркотиків в Україні.

5. Які основні проблеми і виклики виникають у процесі соціальної реабілітації наркозалежних осіб в Україні? Як соціальні працівники можуть сприяти подоланню цих проблем?

6. Як соціальні працівники можуть підтримати родини, що мають членів із алко- та наркозалежністю, для поліпшення соціальної адаптації та зниження ризиків рецидивів?

7. Які заходи потрібні для розвитку ефективних програм реабілітації та соціальної підтримки осіб із хронічними захворюваннями? Як ці особи можуть бути інтегрованими в соціальну систему України?

Тестові завдання

1. *Головним у соціальній роботі з людьми, які мають хронічні захворювання, є:*

а) підтримка та допомога в реабілітації;

б) забезпечення лише медичними послугами;

- в) лише психологічна підтримка;
- г) лікування за допомогою традиційної медицини.

2. Що є основною метою соціальної роботи з алко- та наркозалежними:

- а) реабілітація та зниження ризику рецидиву;
- б) підвищення соціальної активності;
- в) пошук роботи;
- г) психотерапевтичні консультації?

3. Які категорії осіб належать до соціально вразливих верств населення:

- а) лише особи з інвалідністю;
- б) люди, які мають хронічні захворювання, наркозалежні, бездомні;
- в) тільки безробітні;
- г) усі громадяни, які мають роботу?

4. Якими є основні завдання соціальної роботи з алко- та наркозалежними особами:

- а) розвиток самостійності та навичок самообслуговування;
- б) психологічна підтримка та надання медичних послуг;
- в) надання тимчасового житла;
- г) підвищення фізичної активності та спорту?

5. Які види допомоги є основними під час соціальної роботи з наркозалежними особами:

- а) лікування та психотерапевтичні заходи, підтримка родини, профілактика;
- б) тільки надання тимчасового житла;
- в) виключно юридична допомога;
- г) оцінювання лише фізичного стану?

Використана та рекомендована література

1. Безпалько О. В. Соціальне проектування : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – Київ : Київ, 2010. – 127 с.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. Б. Болотіна. – Київ : Знання, 2005. – 615 с.
3. Бондаренко А. Посібник по роботі з волонтерами / А. Бондаренко, Ю. Вдовцов. – Київ : [б.в.], 2021. – 164 с.
4. Бондаренко З. П. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посіб. / за ред. Т. Л. Лях. Київ. : Версо-04, 2012. – 288 с.
5. Волонтери ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/manual-involving-and-coordinating-volunteers-2.pdf>.
6. Волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://platforma.volunteer.country/>.
7. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. – Київ : НІСД, 2015. – 36 с.
8. Глобальні зміни світу – 2025 : доп. Нац. розвід. ради США ; пер. з англ. – Львів : Літопис, 2010. – 188 с.
9. Гончарова С. Ю. Соціальне підприємництво: сутність, ознаки та місце у діяльності сучасних домогосподарств / С. Ю. Гончарова, І. В. Буряк, А. Б. Гончаров // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2017. – № 27/2. – 125–130.
10. Горінов П. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження : монографія / П. Горінов, Р. Драпушко. – Київ : Держ. ін-т сімей. та молодіж. політики, 2022. – 240 с.
11. Гук О. Волонтерство як складова соціально-педагогічної діяльності з молоддю / О. Гук, Л. Сливка // Молодь і ринок. – 2017. – № 1.– С. 74–77.
12. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
13. Державний класифікатор соціальних стандартів та нормативів : наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 293 від 17.06.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp>.

gov.ua/labour/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=1FDDE5452BFC118769744A9A7F1F8F83?art_id=38239&cat_id=102037.

14. Диха М. В. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку країни: еволюційно-історичний аспект і сучасні реалії [Електронний ресурс] / М. В. Диха // Економіка України. – 2014. – № 7. – С. 82–93. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2014_7_7.

15. Доходи та умови життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

16. Економіка праці [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Г. В. Назарова, Х. Ф. Агавердієва, Н. В. Аграмакова та ін. ; за заг. ред. Г. В. Назарової. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 330 с. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/22471>.

17. Євростат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-reports/-/KS-TF-18-002?inheritRedirect=true&redirect=%2Feurostat%2Fpublications%2Fstatistical-reports>.

18. Єлагін В. П. Соціальна політика. Теоретико-методологічні та концептуальні підходи : підручник / В. П. Єлагін. – Харків : Магістр, 2010. – 400 с.

19. Загальна декларація прав людин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

20. Зюзін В. О. Теоретичні засади фінансового забезпечення реалізації соціальних програм в Україні та світі [Електронний ресурс] / В. О. Зюзін // Економічний вісник університету; Ун-т імені Григорія Сковороди в Переяславі. – 2017. – Вип. 33 (1). – С. 327–335. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2017_33%281%29.

21. Іванісов О. В. Реальний стан і перспективи реформування системи соціального забезпечення / О. В. Іванісов, О. С. Лебединська, В. М. Лугова. – Харків : Бізнес Інформ, 2022. – № 12. – С. 184–189.

22. Іванісов О. В. Соціальний захист як інструмент забезпечення соціальної безпеки населення України [Електронний ресурс] // Український журнал прикладної економіки та техніки. – 2024. – Т. 9, № 1. – С. 46–50. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/31885>.

23. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / автори-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та ін. ; за заг. ред.: І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. – Київ : Фенікс, 2007. – 528 с.
24. Історія соціології : навч. посіб. / О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. – Київ : КНЕУ, 2017. – 279 с.
25. Кодекс законів про працю України : Закон України № 322-VIII від 10.12.1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
26. Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Л. О. Кожура. – Київ : [б.в.], 2013. – 18 с.
27. Комплексний демографічний прогноз на період до 2050 р. [Електронний ресурс] / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Укр. центр соц. реформ, 2006. – 138 с. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11669>.
28. Конвенція про права осіб з інвалідністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
29. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
30. Конституція України. – Харків : Фактор, 2006. – 132 с.
31. Концепція Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1164-2011-%D1%80#Text>.
32. Концепція розвитку інклюзивного навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>.
33. Корнещук В. В. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників : монографія / В. В. Корнещук, Ю. В. Колодійчук, М. В. Боделан ; голов. ред. В. В. Корнещук. – Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2018. – 296 с.
34. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям похилого віку [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <https://repro-health.com.ua/index.php/2227-6246/article/view/162108>.

35. Кривчик Г. Г. Україна в міжнародних організаціях : навч. посіб. / Г. Г. Кривчик, С. М. Серьогін, В. Я. Шибко. – Київ : АДЕФ-Україна, 2011. – 224 с.

36. Лебединська О. С. Роль моніторингу у підвищенні якості надання соціальних послуг [Електронний ресурс] / О. С. Лебединська, В. М. Лугова, О. В. Іванісов // Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 24 листоп. 2023 р. : тези доп. – Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2023. – С. 1035–1040. – Режим доступу : https://www.hneu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/TEZU_2023-2.pdf.

37. Лебединська О. С. Соціальна безпека українського суспільства [Електронний ресурс] / О. С. Лебединська, О. В. Іванісов // Соціально-правові аспекти захисту прав дітей : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Харків, 26 трав. 2022 р. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. – С. 51–55. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/27500>.

38. Лук'янова О. М. Міжнародні організації : конспект лекцій / О. М. Лук'янова. – Харків : УкрДУЗТ, 2021. – 76 с.

39. Малюга Л. С. Види соціального захисту осіб з особливими потребами / Л. С. Малюга // Правове забезпечення соціальної сфери. – 2014. – № 35. – С. 256–257.

40. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право, право соціального забезпечення» / А. О. Медвідь. – Одеса : [б. в.], 2015. – 20 с.

41. Меморандум про соціальну відповідальність бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/news/2005-11-30/26424>.

42. Михненко А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України / А. Михненко, Н. Щур // Вісник НАДУ. – 2011. – № 23. – С. 219–226.

43. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

44. Міністерство культури України. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/control>.
45. Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua>.
46. Міністерство охорони здоров'я України. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua>.
47. Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=146301&cat_id=146273.
48. Назарова Г. В. Міжнародні соціальні інституції та програми [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Г. В. Назарова, Е. Р. Степанова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2023. – 285 с. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/30609>.
49. Назарова Г. В. Регулювання доходів соціальних груп населення [Електронний ресурс] : монографія / Г. В. Назарова, С. Ю. Гончарова, А. В. Семенченко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 307 с. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/21441>.
50. Назарова Г. В. Розвиток соціальної сфери в сучасній економіці: теоретико-практичні аспекти / Г. В. Назарова, С. Ю. Гончарова // Соціально-трудова відносина: проблеми науки та практики : монографія / С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестула та ін. ; за ред. Т. А. Костишиної. – Полтава, 2020. – Розд. 1.8. – С. 143–160.
51. Опалюк Т. Л. Основи професійної майстерності в соціальній сфері / авт.-уклад. Т. Л. Опалюк. – Кам'янець-Подільський : Вид. Ковальчук О. В., 2021. – 206 с.
52. Опитування у макрорегіонах України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viynavplinula-na-zhittya-ukraintsiv#_Тoc128066178.
53. Підтримка ЗСУ. Як стати офіційним волонтером [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dovidka.info/finansova-pidtrymka-zsu/>.
54. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : колект. монографія. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.

55. Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua>.

56. Порядок взаємодії центрів соціальних служб для молоді із закладами охорони здоров'я з питань запобігання ранньому соціальному сирітству [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua>.

57. Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я щодо надання медичної допомоги та соціальних послуг дітям і молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua>.

58. Порядок розгляду звернень та повідомлень із приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua>.

59. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах : наук.-метод. зб. / за ред. Н. М. Комарової ; Держ. ін-т сімей. та молодіж. політики, Київ. міськ. центр соц. служб для сім'ї, дітей та молоді. – Київ : Кемпринт , 2016. – 112 с.

60. Приятельчук А. О. Соціальна безпека в контексті управління розвитком суспільних відносин / А. О. Приятельчук, О. М. Іщенко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – № 19. – С. 135–140.

61. Про благодійну діяльність та благодійні організації [Електронний ресурс] : Закон України № 5073-VI від 5 липня 2012 року. Дата оновлення 23.01.2024 р.– Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.

62. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності [Електронний ресурс] : Закон України № 246-VIII від 5 березня 2015 року. Дата оновлення 01.01.2024 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-19#n11>.

63. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності [Електронний ресурс] : Закон України № 2519-IX від 15 серпня 2022 року. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2519-20>.

64. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України [Електронний ресурс] : Закон України № 2520-IX від 15 серпня 2022 року. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2520-20#Text>.

65. Про волонтерську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 року. Дата оновлення 01.01.2024 р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.

66. Про Державний бюджет України на 2024 рік [Електронний ресурс] : Закон України № 2629-VIII від 23.11.2023 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19>.

67. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії [Електронний ресурс] : Закон України № 2017-III від 05.10.2000 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

68. Про державну допомогу сім'ям з дітьми [Електронний ресурс] : Закон України № 2811-XII від 21.11.1992 р.– Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

69. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям [Електронний ресурс] : Закон України № 1768-III від 01.01.2000 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>.

70. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю [Електронний ресурс] : Закон України № 2109-III від 01.01.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>.

71. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 1396/2000 р. від 30.09.2000 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396/2000>.

72. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] : Закон України № 2342-IV від 12.09.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.

73. Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок [Електронний ресурс] : Закон України № 2017-III від 05.10.2000 р. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

74. Про запобігання та протидію домашньому насильству [Електронний ресурс] : Закон України № 2229-VIII від 19.12.2024 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

75. Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності (від 18.05.2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>.

76. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України № 564-2002-п від 09.11.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text>.

77. Про заходи щодо поліпшення становища багатодітних сімей [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 1460/99 від 12.11.1999 р. – Режим доступу : <http://www.kuchma.gov.ua>.

78. Про межу малозабезпеченості [Електронний ресурс] : Закон України № 190/94-ВР від 04.10.1994 р. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2050-14>.

79. Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 94/2021 від 12.03.2021 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>.

80. Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України № 2145-VIII від 31.10.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

81. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні [Електронний ресурс] : Закон України № 2017-III від 19.12.2017 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

82. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України № 2402-III від 06.07.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

83. Про соціальні послуги [Електронний ресурс] : Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.

84. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю [Електронний ресурс] : Закон України № 2558-III від 27.09.2025 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.

85. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні [Електронний ресурс] : Закон України № 1414-IX від 27.04.2021 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>.

86. Путівник з волонтерства в Україні: законодавство, менеджмент, найкращі практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Putivnyk-z-volonterstva-v-Ukrayini.pdf>.

87. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://un.mfa.gov.ua/news/tekst-rezolyuciyi-generalnoyi-asambleyi-oon-bezpeka-a-zahishchenist-yadernih-obyektiv-ukrayini-vklyuchayuchi-zaporizku-aes-vid-11-ipnya-2024-roku>.

88. Рибак С. О. Фінансове забезпечення модернізації соціального захисту населення [Електронний ресурс] / С. О. Рибак // Фінанси України. – 2013. – № 1. – С. 7–21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_1_3.

89. Семигіна Т. В. Соціальна політика економічно розвинутих країн в умовах глобалізації / Т. В. Семигіна // Магістеріум : Соціальна робота і охорона здоров'я. – 2004. – № 15. – С. 79–84.

90. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

91. Скуратівський В. А. Соціальна економіка : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – 2-ге вид., допов. та перероб. – Київ : УАДУ, 2003. – 365 с.

92. Сопко Р. І. Становище людей похилого віку в Україні / Р. І. Сопко // Вісник Львівського університету. – 2013. – № 7. – С. 298–304.

93. Сотнікова Ю. В. Державне регулювання соціальної сфери [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студентів спец. 232 «Соціальне забезпечення» першого (бакалаврського) рівня / Ю. В. Сотнікова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2023. – 160 с. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/30338>.

94. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін. ; за заг. ред. І. Ф. Гнибіденко. – Київ : КНЕУ, 2006. – 292 с.

95. Терещук В. М. Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті [Електронний ресурс] / В. М. Терещук // Вісник

Хмельницького національного університету. – 2009. – № 1. – С. 92–97. – Режим доступу : http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2009_1/zmist.files/_22.pdf.

96. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. / І. М. Трубавіна. – Київ : ДЦССМ, 2002. – 132 с.

97. Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : монографія / О. В. Тютюнник. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2014. – 350 с.

98. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика : підручник / Л. Ф. Удотова. – Київ : КНЕУ, 2002. – 376 с.

99. Фурман А. В. Історія соціальної роботи : навч. посіб. / А. В. Фурман, М. В. Підгурська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 174 с.

100. Чічкань М. В. Соціальний захист інвалідів в контексті європейської інтеграції України / М. В. Чічкань // Захист прав людини – Європейський вимір України. – 2013. – № 445.– С. 296–299.

101. Школа волонтерів : навч. посіб. / Я. А. Брик, Н. В. Говорун, В. В. Дементьєв та ін. ; за заг. ред. Г. С. Скитьової. – Київ : РВС-Принт, 2016. – 166 с.

102. Юшко А. М. Міжнародні соціальні стандарти : навч. посіб. / А. М. Юшко, Н. М. Швець ; за заг. ред. В. В. Жернакова. – Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 121 с.

103. Gelderblom D. Social Institutions (Introductions to Sociology) / D. Gelderblom ; illustrated edition. – Oxford : Oxford University Press, 2017. – 72 p.

104. Lasok K. Law and institutions of the European Union / K. Lasok. – 9th ed. – London : s. n., 2018. – 534 p.

105. List of countries by average wage [Electronic resource] // Wikipedia. – Access mode : https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_average_wage.

106. Social Enterprise fund. What is a Social Entrepreneur? [Electronic resource]. – Access mode : http://www.csef.ca/what_is_a_social_entrepreneur.php.

107. Shaw J. The Law of the European Union / J. Shaw. – 5th ed. – London : s. n., 2018. – 656 p.

Додатки

Додаток А

Таблиця А.1

Результати навчання та компетентності, які формує навчальна дисципліна

Результати навчання	Компетентності, якими має оволодіти здобувач вищої освіти
PH1, PH2, PH4, PH12, PH15, PH16	ЗК16
PH3	ЗК3, ЗК16
PH5, PH7, PH11	ЗК16, СК3
PH8, PH17	СК3
PH10	ЗК3, ЗК16, СК3

Примітка.

ЗК3. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК16. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

СК3. Здатність консультувати з питань соціального забезпечення різних груп населення, що опинилися у складних життєвих обставинах.

PH1. Використовувати усну та письмову комунікацію українською мовою для здійснення професійної діяльності.

PH2. Ідентифікувати причинно-наслідкові зв'язки розвитку суспільства та прояви соціально-економічних проблем у різних категорій населення.

PH3. Застосовувати методи збору інформації: аналіз документів, опитування та спостереження.

PH4. Вміння застосовувати статистичну, методичну та нормативну базу системи соціального захисту населення.

PH5. Використовувати механізми призначення фінансової соціальної допомоги, пенсій.

PH7. Використовувати базові знання про принципи державної соціальної політики та шляхи соціального забезпечення населення.

PH8. Застосовувати засоби соціально-правової політики в сфері соціального захисту, базові знання з юриспруденції та законодавства України в галузі соціального забезпечення.

PH10. Визначати умови соціально-економічної підтримки різних категорій населення.

PH11. Визначати соціальні проблеми та потреби і причини їх виникнення, тенденції розвитку, наслідки, соціальний стан певних категорій населення.

PH12. Аналізувати ефективність соціально-економічної підтримки населення та здійснювати відповідну корекцію в межах компетентності.

PH15. Приймати практичні рішення для покращення соціального добробуту та підвищення соціальної безпеки.

PH16. Застосовувати нормативно-правову базу в захисті соціальних груп населення.

PH17. Пояснювати актуальні процеси у соціальній сфері та соціальному забезпеченні.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретико-методичні засади розвитку соціальної роботи	5
1. Соціальна робота в структурі соціальної політики України	5
1.1. Сутність поняття «соціальна робота»	5
1.2. Методологічні засади соціальної роботи	12
1.3. Взаємозв'язок соціальної політики та соціальної роботи	16
2. Соціальна робота в зарубіжних країнах.....	23
2.1. Напрями розвитку соціальної роботи у світовому середовищі	23
2.2. Міжнародні правові акти та роль міжнародних громадських організацій соціальної сфери.....	27
2.3. Міжнародні організації в соціальній сфері	34
3. Соціальна робота як професійна діяльність.....	39
3.1. Портрет соціального працівника	40
3.2. Етичні правила діяльності соціального працівника.....	46
3.3. Основи комунікативної діяльності працівника соціальної сфери	52
4. Волонтерська діяльність у структурі соціальної роботи	55
4.1. Визначення понять «волонтерська діяльність», «волонтерство» та їх значення в соціальній роботі.....	56
4.2. Волонтер як суб'єкт волонтерської діяльності.....	59
4.3. Засади співпраці волонтерів і організацій, що їх залучають	69
Розділ 2. Методи та інструменти соціальної роботи із соціально вразливими верствами населення.....	77
5. Соціальна робота з молоддю	77
5.1. Характеристика соціальної роботи з молоддю.....	77
5.2. Шляхи реалізації соціальної роботи з молоддю в Україні	84
5.3. Законодавча база соціальної роботи з молоддю	91
5.4. Система роботи фахівця соціальної сфери з молоддю родиною	99
6. Соціальна робота з уразливими сім'ями та дітьми	108
6.1. Соціальна робота з проблемними сім'ями	108

6.2. Соціальна робота з дітьми, які залишилися без піклування батьків	125
6.3. Соціально-правовий захист сім'ї	132
7. Соціальна робота з людьми похилого віку	139
7.1. Соціальна робота з людьми похилого віку в системі соціального захисту населення.....	139
7.2. Види соціальної роботи з людьми похилого віку	145
7.3. Органи соціального захисту людей похилого віку	149
7.4. Старість як зміна соціального статусу людини.....	153
8. Соціальна робота з особами з інвалідністю	162
8.1. Правові аспекти соціального захисту осіб з інвалідністю	162
8.2. Система соціальної роботи з особами з інвалідністю.....	168
8.3. Державне управління системою соціального захисту інвалідів	175
9. Соціальна робота з іншими соціально вразливими верствами населення	185
9.1. Специфіка соціальної роботи з наркозалежними.....	185
9.2. Соціальна робота з людьми, які мають хронічні захворювання.....	200
Використана та рекомендована література	209
Додатки.....	219

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Лебединська Олена Сергіївна
Ачкасова Оксана Вікторівна
Іванісов Олег Вікторович
Лугова Вікторія Миколаївна

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *Г. В. Назарова*

Відповідальний редактор *О. С. Вяткіна*

Редактор *Н. Г. Войчук*

Коректор *Н. Г. Войчук*

План 2025 р. Поз. № 4-ЕНП. Обсяг 222 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61165, м. Харків, просп. Науки, 9-А

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру

ДК № 4853 від 20.02.2015 р.